

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Ստեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

1999

ԷԼԻՊՈՎ

ԿԵՐ

ԳԵՐՅԱՆ ԾՐԵՒԵԼԵՐԵ

ՊԱՏԵՐԱՋՄԱՆ ԺԱՄԱՆԱԿ

ՏԵՂԻ ԱԿՆԵՑԱԾ

ԻՐԵԱՆ ԴԵՊ ՄԵ

ԸՆԿԱՆՈՒՐԵՑ

ԾՐԵՎԵԼԻ ՀԵՅԱԼԻ

ԶԱՐԴՈՒԹԵ

Ի ՏՊԵՐԱՆ ՏԵՍՔԱՆ

1861

2003-2004

91003-AW

Յ Ե Ռ Ե Զ Ա Բ Ե Ն Ե .

ԵՐՐ վերջին Արևելեան ահարկու սպատերազմը տեղի կ'ունենար , Օսմանեան , Գրադղիական , Ընդղիական և Խուսական հզօր Տէրութեանց մէջ , ես ինքս բարեպատէ՛ց առիթով մը շատ չայ երիտասարդաց և պատանեկաց նման իբր Ընդղիական և Օսմանեան լեզուաց թարդման Ընդղիայ կառավարութեան ծառայութեան մէջ ընդունուեցայ 1854 ին սկզբէն , և իմ առաջին պարասականութիւնս եղաւ Քօլոնէլ չայնտ անուն ազնուականի մը հետեիլ Դամուպեան այն մեծ բանակին մէջ , որոյ վրայ Զօրապէտ էր այն միջոցին Աէրտարը Խքրէմ Խօմէր Փաշան (1) :

Դալրուցական վիճակը գեռ նոր աւարտած , Հաղիւ պատանեկութեան շրջանը լրացուցած ասոնեռութ տարեկան պատանի մ'էի ես :

Քօլոնէլ չայնտ իմ այսպիսի պաշտօնի մը Համար ունեցած յարմարութիւններս նշմարելով՝ անանկ սերտ կապուեցաւ ինձ հետ որ անհնար էր իրեն գրեթէ օր մը անցնել առանց իմ ներ-

(1) Վեսթական . Ես կը միայն մոր Արմենակ Պելմեցի նայ պատանին իբր թարգման իմ հետո էր Դամուպէտ բանակաց . և Ալիսարոյ պաշտաման մէջ 1854 ին .

Ի արժանակալ Անդրէտէնէ .

Ստորագրութիւն

ԳՈԼՈՆԵԼ ԿԱՅԵՑ

կայութեանս , իսկ ես իմ կողմանէս անանկ աշալը ութեամբ կը կատարէի իմ պարտականութիւններս որ ավենքն ալ գոհ կ'ընէի :

Եյս պաշտօնիս մէջ կրնամ յիշել իմ սիրելի ընկերներս , որոնց մէ կը արդէն իր կեանքը կնքած է , Պարոն Ատեփան անուն առնուասիրտ չայ երիտասարդ մը , որ սպատերազմի ամեն վտանդներէն ազատելէն վերջը մեռաւ խեղչը Պօլիս՝ գառն կսկծանաց մէջ թողլով իր ազդականներէն և բարեկամներէն 'ի զատ զիս և մեր միւս ընկեր Պարոն Շահքսանը , որ հիմա գեռ իմ բարեկամն է պատերազմի դաշտին մէջ հաստատուած բարեկամութիւնը ինչ անուշ է . . .

Եերկայ պատմութիւնս կ'սկսի մեր առաջին ճամբորդութենէն անմիջապէս վերջը , երբ ես Վառնա կը գտնուէի առանձին , և անձկանօք կ'ըստ պատէի իմ ակնկալութեանս լրանալուն որ Պօլիսէն ինձ պիտի համեր Համար միջոցէս կ'սկսի :

Հատ հիւանդու մտքեր հաւանական է որ չուզեն հաւատալ պատմութեանս Ճշմարտութեանը , բայց ես ասիկա հոդ չեմ կրնար ընել , և զանոնք համոզելու համար չեմ ուզեր և ոչ ալ տեղ ունիմ զրիս յոքնեցնելու . իսէ պատմութեանս ընթերցողաց՝ այլ մանաւանդ երիտասարդաց վրայ ընելիք բարի ներգործութեանց աստիճանը կը թողում որ փորձը ստուզէ , և թէ որ ազդայինք կը փափաքին որ այս աշխատութիւնը արդիւնաւոր լինի և ես քաջալերուելով ուրիշ ասոր նման աշխատութիւններ 'ի լոյս ընծայեմ թող բարեհաճին

Հարկ եղած օժանդակութիւնը՝ ի գործ դնելու :

Հարկ կը տեսնեմ հոս նաև յիշել որ այս
պատմութիւնս ոչ թէ միայն սիրոյ ամենափափոկ
զգացմունքները, և սիրահարական կացութեան զա-
նազան հանգամանքները պիտի ստորագրէ, այլ
նաև անոր (սիրահարութեան) բնութեան հետ
ունեցած յարաբերութիւնները, և նոյն յարաբե-
րութեանց մարդկային սեռին վրայ ըրած ներգոր-
ծութեանց հանգունատիպ պատկերը պիտի ներկայա-
ցընէ, միանգամայն պիտի ստորագրէ այն ամեն
վիճակները որոնց կ'ենթակայանայ զինուորական
մը, այն ամեն հաճոյքները և թշուառութիւնները
որոնք միայն պատերազմի փողին հնազանդող մը
կրնայ վայելել և կրել, արդ այս աշխատութիւնս
թէ և համառօտ բայց և այնպէս կրնայ սնուցանել
երիտասարդի մը վառվուուն հետաքրքրութիւնը,
և ուսուցանել իրեն որ փորձառութիւնը ամենէն
աղէկ դաստիարակն է :

Իսկ պատմական ընթացքիս մէջ չի պիտի եր-
կար բարակ բացատրեմ լիոներու բարձրութիւնն-
եր, ժայռերու աչեղութիւններ, ձորերու խորու-
թիւններ, չի պիտի խօսիմ կոնոնեան և ուրիշ ա-
սոր նման ձևերու վրայ և ոչ ալ տիեզերքի կաղ-
մութեան և հաստատութեան կամարի վրայ, այլ
այս ամենը թողլով բնութիւնը արտաքուստ քննող
հեղինակաց պիտի բացատրեմ բնութեան ներքին
շրջագիծերը, որոնցմով շատ ազնիւ ճշմարտու-
թիւններ երեան կրնան ելլել :

EQUUS

ԿԵՎ

Ա երջին աբեւեցկան դատութացին ժամանակ սեղի ունեցած
գիրք մը :

12.

ԳՐԱՎԵՐՆ ԵՒ ՏՈՒՀԱԿՈՒԹԵՐՆ

Ակ կողմանէ անդքաղ վիճակս , մէկ
կողմանէ անծանօթ և օտար երկրի մը
առանձին պանդուխտ լինելս , մէկ կողմանէ սրախտ
տադնապը առաջին անգամ սիրելի ազգականներէս
և բարեկամներէս հեռի գտնուելուս համար , մէկ
կողմանէ ալ իմ երկու ընկերներուս Վալեքսանին և
Ստեփանին և ուրիշ Անդղիացի պաշտօնակալաց՝ ու-
րոնց հետ միացած էինք մենք , զիս Վառնա ա-
ռանձին թողլով՝ Շումլու երթալնին զիս յետին
աստիճանի թախծութեան մէջ թողած էին . բայց
այս ամենէն աւելի Պօլիսէն սպասած ակնկալութեա-
նըս օրէ օր ուշանալը զիս սաստիկ կը վշտացնէր :
Պատանեկան սիրտո , որ հազիւ իր ամբողջ կե-
նաց մէջ էական երջանկութիւն մը ճաշակած եր-
և գրեթէ գեռ չէր մոռցած իր կենաց և գոյու-
թեան շարժառիթ եղող որդեսէր ծնողաց մի և նոյն

տարուան մէջ գերեզման մանելնուն տիսուը յիշա-
տակը՝ ահա նոր վիշտ մը զայն ձնշելու սկսած էր :

Ամբողջ դիշերներ անքուն ակնապիշ կ'սպա-
սէի արփոյ վերագարձը , և ամէն առաւօտ կանուխ
ծովեզերքը կը վաղէի նոր եկած շող ենաւներուն
մէջ որոնելու իմ միսիթարութիւնս և երջանկութիւ-
նըս , բայց եղուկ որ ամէն օր ունայն կ'ըլլար իմ
որոնմունքս և օրէ օր տիսութիւնը իր ծանր ձեռ-
ուըները վրաս կը ասրածէր , և դեռ իրական ժրակ-
տոյ փայլակ մը չիցոլացած՝ ճակտիս վրայ մելամաղ-
ձութեան ամպեր կ'օկսէին գիղութիւն “ ա՛չ ”,
կ'ըսէի շատ անդամ ինքնիրենս զինուորական զէն-
քերով զարդարուած սենեակս առանձնանալով , “ ե-
թէ իրաւ է որ երջանկութիւն և վայելք կայ այս
աշխարհիս մէջ , զանոնք վայելելու համար կենաց
ո՞ր շրջանին մէջ գտնուելու է մարդ . եթէ պատա-
նեկութիւնս ճակատագրեալ է զանազան ստուալա-
նաց ենթակայ լինելու , հապա ինը ապառնի կեան-
քըս ի՞նչ պիտի լինի ” : Այսպիսի տիսուը խոր-
հուրդներով միտքս բեռնաւորեալ՝ առանձնութիւն
կը փնտոէր ազատ խարհելու և մաշելու իմ կենացս
զարունը . . . բնութիւնը եթէ ուղղակի յարաքե-
րութիւն ունի պատանեկութեան հետ՝ կենաց նոյն
միջոցին մէջ ապերջանիկ լինելը մարդկային մեծ
վրիպման անհրաժեշտ արդիւնքն է :

Առնա այս միջոցիս դեռ իր նախնական ,
անխոռվ և հանդարափիկ վիճակին մէջ էր , իր զա-
ռւարձասէր ժողովուրդը դեռ իրենց երաժշտական
ներդաշնակութիւնը կը պահէր . պարահանդէսներ ,
հարսնիքներ և խնձոյքներ իրենց ամէն օրուան
զբաղմանց հետ խառնուած էին . և զարնան իր
սկզբնաւորութեան միջոցին մարդկային սեռին շնոր-
հած հաղար պարզեներուն և ոչ մին չէին կարող

չի վայելել . . . Քաղաքին ամէն կողմը երաժշտութեանց ձայնը կը հնչէր , և ժաղովուրդը զուարթութեամբ կը պարէր , մանաւանդ Հայերը որ ու առնայի ամէնէն հարուստ և պատուաւոր մասը կը կազմեն՝ բան մը չէին խնայեր իրենց բնական երշանկութեանց համար . վերջապէս ինչպէս որ շահը նոյնպէս ալ ծախքը իր սրարշաւ ընթացքը ունէր առհասարակ . . . բայց ես . . . ես որ զուարժութեանց սիրահար սիրտ մը ունէի , չէի կարող անոնց միանալ և երջանկութիւն ճաշակել գինոյ ընալանակներ պարզելով անոնց հետ :

Իմ այս ընթացքս շատերուն զարմանքը և հետաքրքրութիւնը շարժած լինելով՝ շատ տեղերէ հրաւերներ կուղային ամէն օր , բայց ես որ սըրտիս երջանկութեան պատճառ լինելիք մի միայն առարկային կ'սպասէի՝ մէյմէկ պատճառանք տալով թողութիւն կը խնդրէի , և յիշաւի ինձ համար այսպիսի միջոցի մը մէջ աւելի անուշ կուզար առանձնութիւնը , քան թէ ընկերական օր և է յարաբերութիւն մը . կառավարութեան կողմանէ իմքովս թողուած զինուորն անդամ հաղիւ օրը մի անդամ երեսս կը տեսնէր . . . և բարեսիրտ Ալին կարծէս դաղտնապէս ինձ վշտակից եր , ըստ որում ես շատ անդամ կը նշմարէի իր ախրութիւնը , և երբեմն իր զուարթութիւնը երբ իրեն բան մը կը խօսէի կամ հարցում կ'ընէի ուրախ երեսով :

Իմ սենեեակս , որոյ մէջ ունեցած ամբողջ կաչկարասիքս (մէկ Ճամբորդութեան անկողին , մէկ զինուորական սեղան իր ամէն մասերովը , երկու աթոռ , երկու ատորճանակ , մէկ հրացան , մէկ սուր և զանազան մանր մունք բաներ) բովանդակեալէր , Աև ծովու ընդպարճակ տարածութեան վեհ տեսարանը իր առջև ունէր . և իմ մի միայն բնակարանս

էր , հոն կրնայի միայն պառկիլ անկողնոյս վրայ և
և յոդնեցնել միտքս զանազան մտածմունքներով ,
երբեմն ապառնի թշուառութիւններ և երբեմն ալ
երջանկութիւններ երազելով :

Բ .

Ե 1. Տ . Զ . Ը

Երբ այսպէս ամէն օր 'ի զուը կ'ելլէր իմ ա-
կընկալութիւնս , և մէկ կողմանէ բարկութիւնը և
միւս կողմանէ վհատութիւնը կը տիրէին կուրծքիս
մէջ , յիրաւի ինչ ընելիքս կամ ինչ ընթացք բըն-
նելիքս չէի գիտեր այսպիսի նեղիչ կացութենէ մը
ազատելու համար :

Կատ անգամ ժամերով կը թաղուէի անգայ
արթնութեան մը մէջ՝ մինչեւ որ արտաքոյ կարգի
ձայն մը զիս շփոթէր աչա այսպէս երբ օր
մը միտքս իր գործողութիւնը դադրեցուցած էր ,
և ես նստարանի մը վրայ ինկած քնոյ և արթնու-
թեան մէջ կը տարուքերէի , Ալի սենեակէս ներս
մտաւ

“ Ի՞նչ կայ Ալի ” , ըսի սթափելով :

— “ Տէր իմ ” , պատասխանեց Ալի , “ Կամակ
մը տրուեցաւ ինձ որ ձեզի տամ ” . այս ըսելով
տուաւ ինձ նամակը և քաշուեցաւ :

“ Կամակ մը ինձ և ուսկից ” . երկար
չէի կարող մտածել , ուստի դողդղալով բացի նա-
մակը և կարդացի :

“ Ազնիւ պարոն ” ,

“ Աեզի մեծ հաճութիւն սկսի պատճառէք ” :

“ Եթէ ձեր ներկայութեամբը բարեհաջիք պատ ”
“ ուել մեր այս երեկոյեան սեղանը ” :

“ ԱՅԼԻ Ո-ՌՏՈՒՅԻ ” :

Այսպիսի հրաւեր մը Տիկին Լէլիէն ընդու
նելուս համար չէի կարող զարմանքս բռնել . . .
Լէլի Ախկիլոյ հին դքսութենէ սեռեալ Վզ-
նուականուհի մըն էր , որ իր մէկ հատիկ լշլիզա հը-
րաշագ եղ աղջ կան հետ իր կեանքը վառնա անցը-
նելու որոշումն ըրած էր , ուստի իր այսպիսի ա-
նակնկալ հրաւերը չէի կարող մերժել , արդ
ըստ իւր խնդրանաց նոյն իրիկուն իր տունը գացի :

Երեկոյեան կերակուրը լմնալէն վերջը՝ Լէլի
զիս հիւրանոցը տարաւ , ուր արեելեան ամէն զար-
դարանք իրենց վայելլութեամբը վեհութիւն մը
կուտային սենեակին , և մեք նստանք հոն Աեալ
ծովի երեկոյեան շքեղ տեսարանը առջենիս ունե-
նալով :

Քիչ մը առաջ կատաղաբար մոնջող ծովը այ-
ժը անօրինակ հանդարտութիւն մը ունէր , հովո
որ պահ մը առաջ ահաղին ծառեր արմատախիլ ը-
նելու ուժգնութեամբ կը փչէր , հիմա մեղմ զեփիւ-
ռի փոխուած՝ հեղիկ հեղիկ կը սահէր ամէնափոք-
րիկ ծաղիկներն անդամ շարժելու անկարող :

Տիկին Լէլի քանի մը վայրկեան բնութեան
կրած փոփոխութիւնը նկատելէն վերջը՝ քովս մօ-
տենալով և ձեռքը ուսիս վրայ դնելով ըստ :

“ Վզնիւ պարոն , եթէ ներելի է ինձ՝ կ'ուզեմ
դիտնալ թէ ի՞նչ զ լսաւոր պատճառ ունիք որ այդ
ձեր պատանեկան հասակնուդ բնական զուարժու-
թիւնը կորսնցուցած էք , և ընդհակառակը խիստ
նշմարելի է որ սեամաղձութիւնը ձեղի բնական
լինելու շաւղին մէջն է , ներէ ինձ , պարոն , և

Հառատան խօսքիս որ սրտիս մեծ երջանկութիւն պիտի պատճառէք եթէ զիս ալ մասնակից ընէք այն մտատանջութեան զոր ունիք , և որոյ վերայ վառնա կը զարմանայ ” :

Տիկին Լէլի այս առաջարկութիւնը անանկ ներդործութիւն մը ունեցաւ վրաս որ քիչ մնաց բոլոր գաղտնիքս պիտի տայի անոր բայց յանկարծ ինքզինքս բռնելով պատասխանեցի :

— Աղնիւ Տիկին , ձեր սրտին անհանգստութիւնը՝ իմ տիրութեանս վրայ , զիս երանելի կ'ընէ , և կտտիպէ զիս համարձակօրէն ըսելու , որ իմ պանդխտութիւնս է միայն վշտայս պատճառը , և յիրաւի չեմ կրնար արտասուքս բռնել , երբ կը խորհիմ թէ եթէ հիւանդ լինելու լինիմ , որոյ ծնկան վրայ պիտի հանդչի զլուխս , ո՞լ պիտի շօշափէ ձակասս . . . ա՛չ , ո՞րքան դժնդղակ է պատանիի մը համար զատուիլ հեռանալ այն կուրծքերէն , որոնք պատրաստ են զինքը ամեն վտանգներու մէջ պաշտպանելու :

Հազիւ խօսքս լմնցուցերէի , Լէլի պատասխանեց անուշութեամբ . “ Բա՛տ , պարոն , եթէ հաճելի կը լինի քեզ , իմ կուրծքս ալ պատրաստ է զքեզ միիթարելու , և քու զլուխդ կրնայ հանդչիլ իմ ծունկիս վրայ ” :

Լէլի այս մարդասիրական խօսքերը զիս խիստ այլայլցին . ուստի առանց բառ մը արտասանելու , քաշեցի ձեռքը և համբուրեցի և Լէլի ’ի նշան իւր անկեղծութեան ձակասս համբուրելով ըսաւ . “Պատանի , հաւանական է որ իմ մտերմական ընթացքս քու զարմանքդ շարժէ և ուզես զիտնալ թէ ի՞նչ շարժառիթ կ'ստիպէ ինձ քու երջանկութիւնդ և զուարթութիւնդ խորհելու ” . այս խօսքերը ըսելով սեղանին վրայէն պատկեր մը առնելով , ինձ ներ-

կայսցուց “ Աչա ” , ըստ Լէլի նուաղեալ ձայնով մը , “ աչա իմ շարժառիթս . . . Ուստովֆն է այդ որ Ճիշտ քեզ կը նմանէր . . . և որոյ ես սիրելին և հարսն էի , երջանիկ էինք մեք մէկզմէ-կով , և շատերը սիրոյ դասը մեզմէ կ'ուսանէին . . . բայց անազորոյն մահը , պարոն , զայն շուտ փրցուց ինձմէ , և աչա այն օրուընէ հետէ կ'ապրիմ ես հոս իմ մէկ հատիկ մխիթարութիւնս Ելիզան լինելով , որոր Ուստովֆիս ինձ թողուցած մէկ հատիկ ընծան է ” . հազիւ լմնցուց Լէլի իր համառօտ պատմութիւնը , Ելիզա ներս մտաւ

Լէլի նստարանի մը վրայ նուաղեալ ինկած կ'արտասուէր , և ես շուարած ջուր կը ներկայացնէի անոր , և Ելիզա հազար համբոյրներով իր մայրը կը մխիթարէր :

¶ .

ՈՒՅ

Հարկ չէ ինձ երկարօրէն բացատրել այն ամէն յարաբերութիւնները՝ որո՞ցմով ես Լէլիի և իր դեղանի Ելիզաին ամէն մտերմութիւննին առատ և ազատ կը վայելէի : Իմ տիրութիւններս շատ անգամ անոնց քով կը փարատէր , երբ ես գլուխ Լէլիի ծնկան վրայ դրած՝ Ելիզաի հըեշտակային երդերովը կը յափշտակուէի :

Ելիզա որ հազիւ տասնեւկեց տարեկան կոյս մընէր , օրէ օր իր մոերմական և բարեկամական ընթացքը կ'աւելցընէր ինձ հետ , և ես անխոհեմաքար առանց խորհելու իմ կացութիւնս , Ելիզաի

Հետ կենակցելու անհնարինութիւնս և այսպիսի սերու
յարաբերութենէ մը յառաջ գալիք բնական ար-
դասիքը , թողած էի ինքը ինքս աղաս՝ Ելիզափ յոյս
տալու և անոր անմեղ սիրու սիրոյ գերի ընե-
լու . . . և յիրաւի դառն է ինձ ըսել որ Ելի-
զա արդէն սիրահար եղած էր , սիրոյ ախար տի-
րած էր անոր մարմարիոնի պէս անբիծ և կոյս
կուրծքին մշջ և օրէ օր զայն նեղելու սկսած էր ,
* * * * *

Օր մը երբ սովորականիս պէս առաւօտուն
խիստ կանուխ Ելիզափ հետ նատած էի հիւրանոյը ,
Ելիզա ալ կարող չեղաւ դիմանալ , իմ անտար-
բեր ազատութիւնս զինքը այն առաիձան նեղած էր
որ ոչ իսկ կարող էր վայրկեան մըն ալ համբերել ,
ուստի երբ ես լոիկ նատած իր դիմաց պյայլումը
կը դիտէի , հրեշտակային սեաւ աչուըները երեսս
տնկելով ըստ . “ Չեմ գիտեր , սիրելի բարեկամ , թէ
որքան որ ինձ քաղցր է քու ընկերակցութիւնդ . .
. . . անանկ ալ արդեօք քեզ քաղցր է իմու . . .

— Ելիզա , գոչեցի այլայլելով . . . Ելիզափ
թունջը կուրծքին վրայ ինկաւ և մահաստուեր ամպ
մը տիրեց իր շնորհագեղ դէմքին վրայ

Իացուեցան անմիջապէս հոգւոյս աչուըները և
կարող եղայ ակներեւ տեսնել ըրած անխոչեմու-
թիւնս , և հաղիւ թէ խորհելու սկսած էի թէ ինչ
պարտէի ընել , բացուեցաւ գուռը և ներս մտաւ
Լէլի , և առանց նկատելու մեր այլայլութիւնը ըստաւ,
“ Ի՞սէք նայիմ ” ինտո՞ր կանցընէիք ժամերնիդ ” :

— Հաճութեամբ , Տիկին , պատասխանեցի ինքզինքս
նստարանի մը վրայ նետելով . . . : Ելիզա կանդ-
նած սեղանին ծածկոցին ծովերովը կը խաղար և իր
աչուըները տնկած էր փոքրիկ տուփի մը վրայ , որոյ
վրայ նկարուած էր Պօղոսին Աբրգինիայի համար

կատաղի ալեաց մէջ ինքզինքը նետելո . . . այս
պիսի վայրկեանի մը մէջ խօսիլո մեղի անքնական և
լուելո որքան որ հաճելի էր*, Ամասամ Լէ-
լիի համար անանկ չէր, ան զանազան հարցումնե-
րով զմեզ կը խեղդէր և ամէն մէկին պատասխանը
առանց առնելու գոհ չէր լիներ, թէև մեր կիսկա-
տար պատասխանները զինք գոհ ալ չընէին, վեր-
ջապէս Լէլի նկատելով իմ անհանգստութիւնս և
Խլիզափ տիրութիւնը՝ ոտքի ելաւ և իր աղջկան
մօտենալով և անոր Ճակտին վրայէն սեաւ միանգա-
մայն փափուկ մազերը վսր առնելով ըստ . “ Ե-
լիզա, եթէ իմ զալս քեզի նեղութիւն . . . ”
— Կեցիր, Տիկին ”, ըսի ոտքի ելլելով և խօսքը
կտրելով, “ մի՛ անիբաւեր հրեշտակ մը, Ելիզա
կը սիրէ իր մայրը . . . ” : Ելիզա սկսաւ արտաս-
ուել և ես նուաղեցայ, գողացին ծնկուրներս, հա-
լեցաւ հոգիս և ինկայ հոն, ուսկից որ ելած էի .
Ելիզա աչուրները երեսս տնկեց և ես վար նայե-
ցայ . . . Լէլի լուս կանգնած մէյմը աղջկան մէյ-
մը ինձ կը նայէր և իր մատաց շփոթումը զսպելու
համար սեղանին վրայի արձանը ծածկող քո-
ղը կը շիտկէր . Ելիզա կը հառաջէր, և ես շուն-
չըս կը բռնէի . Լէլիի մնատանջութիւնը կ'աւել-
նար . . . պատին վրայ զետեղեալ ժամացոյցը իր
եօթներորդ ջրչանը կը լմնցընէր . . . երեքնիս
ալ հառաջեցինք, ժամացոյցը իր եօթներորդ բախ-
իւնը լմնցոց և զդալի լուսութիւնը տիրեց սենեա-
կին մէջ . . և տեեց Ճիշտ վեց վայրկեան . “ Ե՞ ” ,
ըստ Լէլի իր բնական վեհաճնութեամբը աչուր-
ները մեր վրայ դարձընելով, “ անմեղութիւնը չե-
կընար այս տեսարանը ստեղծել . . . իսկ այսպիսի
տեսարանի մը տեղի ունենալուն պատճառը բնա-
կան է որ զաղբագործութիւնը լինի ” : — “ Ես եմ

զաղբագործը , եղեռնագործը , և ապիրատը , Տիկին ,
 գոչեցի բոլոր ուժովս , ոտքի ելլելով , “ ներեցէք
 ինձ և այս թող մեր վերջին աեսութիւննիս լինի ,
 եթէ չեք ուզեր առատաւորել ” : — “ Քու իմ վրաս
 բերելիք առատգ նոյն իսկ իմ կենացս ճրագնէ ” ,
 աղաղակեց լուղա զիս իմ ընթացքէս արդիլելով ,
 “ կ'աղաւեմ ” , շարունակեց գողգոջուն ձայնով , “ ետ
 կեցիր որոշումէդ և քիչ մը . . . ա՛հ , քանի մը
 վայրկեան ինձ մտիկ ըրէ ” . . . լուղայի վրդով-
 մունքը , սրտին յուղմունքը , աղերսական ձայնը ,
 այլ մանաւանդ յուսահատ նայուածքը՝ ապառաժ-
 ները անգամ ջարդուրուրդ ընելու բաւ էին , արդ
 ես ինչպէս կարող էի դիմանալ . կայ մարդկային
 սիրտ մը որ կարենայ անզգայաբար նայիլ անմեղ
 աղջկան մը վրայ , երբ տեսնէ զայն իր առջեր , ա-
 փերը իրար կդած աղերսական նայուածքով իրեն կը
 նայի . . . Եթէ բնական է սիրելը՝ լուղա անմեղ
 էր , և ես էի անօրէնը , ուստի գատողութիւնս որ
 ժամանակին զիս չէր զգուշացուցած՝ կը հրամայէր
 ինձ որ հպատակիմ լուղաի , խոնարհիմ անմեղու-
 թեան առջեւ և ներումն խնդրեմ . . . Բայց ներում
 խնդրելս ի՞նչ օդուա պիտի ունենար ալ , կրակը
 անգամ մը տուած էի , և զայն մարելը իմ ձեռքս
 չէր , ի՞նչ գաժան զգացողութեամբ կրնայի ներումն
 խնդրել կիզողէն , լուղայէն՝ որուն սիրտը յա-
 փլաշակելէս վերջը կ'ուզէի , կը փափաքէի որ ապ-
 րէր , ներում խնդրելով զայն պիտի սպաննէի ան-
 շուշտ , իսկ յիմարութիւն պիտի լինէր զայն գերեզ-
 մանէն ետ դարձնելու աշխատութիւնս , ուրեմն ի՞նչ
 ընել պարտ էի . ա՛հ , եթէ իրաւէ որ գատապար-
 տութիւն կայ . ասկէց ծանր պատիժ մը ան չիկրնար
 լինել : Ոիրտս խոռվեալ ինչ ընթացք բռնելս չէի
 գիտեր , անձայն կ'աղաւէի բնութեան և կ'ուզէի

որ զո՞նէ այս անգամ վրիպի իր ընթացքէն , և ա-
զատէ մէկ սիրատենջ կոյս մը , կոյս մը՝ որոյ վրայ
կուսութեան ամէն կատարելութիւն կը ափրէր , և
ես իր սիրոյ ենթական զի՞նքը կը մեռցընէի , և գեռ
ինքը զիս կը սիրէր : Տարաբախտ Ելիզայի այս
թշուառ կացութեան ալ չէի կարող դիմանալ , պար-
տաւոր էի ուրիշ միջոցի մը դիմել և հանդարասու-
թեամբ զայն իր նախնի խաղաղիկ վիճակին դար-
ձընել : Հնարաւո՞ր էր այս , յիրաւի չէի զիտեր ,
Ելիզա զիս իմ ընթացքէս եա բռնելէն , կամ թէ
աւելի լաւ կ'ըլլայ եթէ ըսեմ՝ ոտքերս իրենց քա-
լելու զօրութիւնը կորացնցունելէն յետոյ՝ մեղ-
մութեամբ մը քովվս մօտենալով ձեռքս բռնեց .
Ելիզա սենեակին դուրս ելաւ : Հաղիւ թէ Ելիզաի
ձեռքերը իմիններուս դպեր էին , աչքերս մթնցան
և սենեակին մէջի ամէն առարկայ գեղնութիւն
զգեցան , դող մը եկաւ վրաս և ինկայ
դիւցազնուհիներ զետակի մը եզրը նոճիներու տակ
ամփոփեալ երբեմն իրարու հետ կը խորհրդակցէին
և երբեմն ինձ կը զիտէին , ինձ որ սաստիկ տըի-
րութեամբ Ելիզաի շիրմին քով ինկած կը հառա-
չէի անոնցմէ մէկը սկսաւ մօտենալ ինձ ,
իր գէմքը ինձ անծանօթ չէր . այս , կը ճանչնայի
զի՞նքը , ան էր , ան էր , Ելիզա , Ելիզա ,
արթնցայ և Ելիզաի կուրծքը իմ բարձս և իր բա-
զուկները իմ հանդարանս եղած էր . արթնցայ
և ան ինծի կը նայէր և իմ սթափումս տեսնե-
լով , “ Ա՛յ , հոս եմ , իմ սիրելիս , և գու իմ բազ-
կացս մէջն ես ” . ըսաւ անդադար զիս համբուրելով .
համբոյըներ , որոնց ես արժանի չէի , և յիրաւի
կարծես կրակ կը դպչէր երեսիս այն տեղերուն , ո-
րոնց Ելիզայի կերասազոյն շրթունները կը դպչէին :
Դատողութիւնս չէր ննջեր և շարունակ կը կտամ-

բէր զիս , անօրէնութիւնս չափաղանց եղած էր ;
 իսկ Ելիզափ սէրը անկէց ալ չափաղանց էր . իմ
 վրաստ ունեցած սէրը կ'անչետացընէր իրմէտ ամէն
 ուրիշ զգացողութիւն , իր սրտին յուղմունքներն
 անգամ , խեղջը կատարեալ երջանիկ էր քանի որ
 ես իրեն կուրծքին վրայ էի , և եթէ իր երջանկու-
 թիւնը կատարեալ չէր , ան ալ իմ բռնած ընթաց-
 քիս խաւարի քողով ծածկուած լինելն էր , որ ան-
 շուշտ զինքը անհնարին կը նեղէր , բայց աղէ՛ , ինձ
 համար ալ անհնարին էր որ զայն իրեն բացարեմ .
 յիրաւի թէե կը բացատրէի եթէ զինքը չիսիրէի ,
 եթէ խղճմտանքիս ձայնէն չիսոսկայի , այլ մանա-
 ւանդ եթէ զինքը տարաժամ դամբանարնակ ընել
 ուզէի . և դամբանարնակ ընէի զինքը , ա՛հ , որ
 աշք չպիտի արտասուէր որ զինքը միանգամ տե-
 սած էր , և անատենը ե՞ս . ե՞ս Ճիւաղ մը , հրէշ
 մը , աններելի եղեռնագործ մը պիտի լինէի , և
 պիտի սիրով գրկէի մահը եթէ չիհաւատայի յաւի-
 տենականութեան , եթէ չիսորհէի որ մեռնելով
 անոր պիտի հանգիպիմ և իւր իմ ձեռքովո սպան-
 նուելուն վրէժը բուն իսկ իր մէկ նայուածքովը
 յաւիտեան պիտի կրեմ . ասոնք սոսկալի խորհուրդ-
 ներ էին , որոնք մէկզմէկ կը յաջորդէին՝ քանի որ
 Ելիզափ զիս իր անմեղ կուրծքին վրայ սեղմելով
 իր անուշիկ , մեղմ , ծանր տաղովը զիս հանդար-
 տեցընել և մսիթարել կ'ուզէր : Դեռ կը հնչէ
 ականջիս :

Հանգիր , սիրուն իմ իշխան ,
 Կուրծքիս վրայ խաղաղիկ .

Քեզ նա լինի ննջաբան ,
 Եղիշը ինձմով երջանիկ :

Յնցուեցայ ես և ակամայ ըսի բողոքալով . “ Ահ ,
 անուշիկ Ելիզափ ” , և ձայնս կորեցաւ , և ինչ կը բ-

նայի խօսիլ , իրեն խօսիլը ինձ ներելլը էր . միթե
զինքը վերջը աւելի գառնութեամբ սպաննելու հա-
մար խօսէի , և ինչ պիտի խօսէի իրեն . . լըլիզա-
որ իմ՝ ամէն մէկ խօսքս իբր սփոփում կ'ընդունէր՝
մէկէն դողաց . . . ես զինքը “ Անուշիկ ” կոչած
էի . “ Ա՛Հ , ես քու անուշիկդ եմ և դու իմ կեան-
քըս ” , ըստ խեղճը սրտի կատարեալ մսիթարու ,
թեամբ , բայց ես լուռ էի , լուռ և անզգայ-
որքան ժամանակ , ժամը ութը զարկաւ , և ես ըս-
թափեցայ , ելայ իմ հանդստարանէս՝ լըլիզաին
կուրծքին վրայէն , և ինքղինքն բոլորովին սեղմե-
լով՝ գիմացս կեղծ ժապոյ գիմակ մը անցընելով ,
և զինքը . . . ա՛հ . . . համբուրելով՝ ներումն
խնդրեցի իրմէն , և դարձեալ զինք տեսնելու խոս-
տում մը ընելով իրմէ դատուեցայ . . . զատուե-
ցաւ սիրտս ալ ինձմէ . . .

•

ԱՐԱԾՈՒՄՆԵ

Աւրբաթ առաւօտեայ արշալուսոյ աւետարերը
հաղիւ իր չուն սկսեր էր , և ես շոգենաւ աճապարե-
լու փոխանակ՝ հիւրանոցը նատած էի կիսամեռ լըլի-
զաի քովիկը , և անոր կացութիւնը նկատելով սիր-
տըս կտոր կտոր կը լինէր , բայց աղէ , շոգենաւ
պարտ էի երթալ , ուստի կեղծաւորութիւնը ինձ
օդնութեան առնելով , խել մը լոկ բերնէս ելած
մսիթարական խօսքեր ընելով , և պատոյս վրայ
(եթէ երբէք ունէի) երդում ընելով , շուտով
իրեն վերադառնալու խօսք առեի և անօրինաբար

իւր Ճակատը համբուրեցի և գուրս ելայ . . . շը
 զ ենաւ դացի . . . երանի թէ չերթայի , իմ յոյս
 և ակնկալութիւնս հոն երթալով ոչնչացաւ , սըստ-
 մըտութիւնը դառն տխրութեամբ խառն տիրեց
 կուրծքիս մէջ , և կատաղաբար ետ դարձայ վիճակս
 որոշելու և քարշելի խայտառակութեան զոհ լիսե-
 լու , մէյ մը կը խորհեցի ինքզինքս ծովը նետել
 աղատիլ , մէյ մը կը մոտածէի որ ամէն զպացողու-
 թիւն փրցնեմ սրտէս և ընեմ ինչ որ հարկ է իմ
 սնոտի երջանկութիւնս պարաբելու , վազեմ լու-
 ղաի , դրկեմ զինքը , և ըսեմ թէ ինք իմս և ես
 իրն եմ . . . այսօր եթէ երկինք ողորմութիւն ու-
 նենար զիս կաթուածամահ ընելու էր . որոյ գէմ
 աղիբատաբար կը դանդատէի և իր գոյութեան վը-
 րայ անդամ՝ կը տարակուսէի . մերթ անդղայ , մերթ
 մտաց կատաղի ալէկոծութեամբ կ'երթայի գէպ 'ի
 լուղաի ընակարանը , արդէն հոն հասած էի . և
 երբ չեմ զիտեր ինչ զդացողութեամբ աշուըներս
 վեր երկինք կը վերցընէի սփոփում մը գտնելու
 պատիր յոյսով , ահա լուղա պատուհանն էր , և իմ
 տեսութիւնս անոր գիմաց վրայ դադարեցաւ , և
 աշուըներս ալ վեր չէին կարող նայիլ . մէկէն ներս
 աճապարեցի և ուղղակի լուղաի սենեակը մտնելով՝
 ինքզինքս անոր բազկացը մէջ նետելով զոչեցի ,
 “ լուղա , իմ հրեշտակս , ալ ես քուկդ եմ և գու
 իմս ” . տրոփեց լուղաի սիրտը , և անոր ամէն մէկ
 բաղնիւները հոգւոյս կ'աղդէին , և ես երջանիկ ,
 ապէրջանիկ յիրաւի չէի զիտեր ինչ էի , իմ խօս-
 քերս որ լուղաի զդացողութիւնները թրթռացու-
 ցին՝ անսնկ ներգործութիւն մը ըրած էին իրեն որ
 բոլոր իր չիւղերը թուլնալով ինկաւ նստարանին
 վրայ , և ես ալ ինկայ , ինչ հաճութիւն , ինչ
 բերկանք կը տիրէր մեր սրտին մէջ այս վայրկե-

Նին չեմ գիտեր , բայց հազիւ ժամանակին ամենա-
փոքրիկ մէկ վայրկեանը անցաւ , պաղ արիւնի սա-
հանք մը սկսաւ վազել կուրծքիս մէջեն , և ես կը
նուաղէի և Ելիդա ինքնինքը կը կորսնցուներ , ի-
րարու բազկաց մէջ ինկած էինք , և յաւիտեան կը
մնայինք հոն եթէ սենեակին դուռը չի հարուած-
ուեր . որ մէկէն զմեզ արթնցուց հեշտութեան
նիրհումն , ոսքի ելանք դժգոհ , բացինք դուռը , և
մտաւ ներս ծերունի մը , որոյ դիմաց վրայ նկարուած
էր փորձառութիւն , խոչականութիւն և քաղցրու-
թիւն . պատկառելի ծերունի մըն էր այս , որ ներս
մանելով մեր վրայ ներդործած շփոթումը նկատե-
լով՝ ներումն խնդրեց , և նամակ մը Ելիդաին տա-
լով աթոռի մը վրայ նսաւաւ . Ելիդա նամակը տ-
ուաւ , և զայն կարդալու արտօնութիւնը իր մօրը
սեփհականեալ լինելը նկատելով՝ սեղանին վրայ
դրաւ . ծերը անհեր , բարձր ճակատը կը շօշափէր
և մեք կանգնած զի՞նքը կը դիտէինք . վերջապէս ե-
լաւ ոտքի և Ելիդաի մօտենալով , ըստ , “ Աղջիկս ,
ըսէ մօրդ որ զի՞նքը տեսնելու մեծ փափաք ունիմ ,
ըսէ իրեն որ վաղը Ճիշդ այս ժամուս ինձ սպասէ ,
եթէ անհնար չէ : — Բայց ” , պատասխանեց Ելիդա :
“ Բայց , պատուական հայր , եթէ ով լինելնիդ հար-
ցունէ : — Այդ նամակը իրեն կը պատասխանէ ” ,
պատասխանեց ծերը , առաւ դլխարկը և զնաց , և
մեք ապշած կանգնեցանք մինչեւ որ անոր վերջին
ոտնաձայնը մեզի անլսելի եղաւ :

“ Ով պիտի լինի այս անձը ” , ըստ Ելիդա
զարմացմամբ :

“ Եթէ աչուըներուս չեմ խարուիր՝ քու ամէ-
նամերձ մէկ ազդականդ պարտի լինիլ ” , պատասխա-
նեցի , ըստորում ծերունիին դիմաց շըջադիծը շատ
մօտ նմանութիւն ունէր Ելիդաին դէմքին :

" Ուր էր թէ մայրս հսս լինէր " կրկնեց Եղիշ
 զա նստելով , և կերևար թէ մէկ նոր խորհուրդ
 մը անոր արդէն խռովեալ միտքը կը նեղէր , ուստի
 իրեն մօտենալով կանգնեցայ քովը , և սկսայ Ճակ-
 տին վրայի մակերը վեր առնել և անոնց հետ
 մատուքներով խաղալ , իսկ Եղիղա որ իր մասց
 ամէն հանգամանքները սիրոյ մէջ թաղած և ինքը-
 զինքն ալ սիրոյ կամաւոր զոհ ըրած՝ գերեզմանին
 եզրը հասած էր , մէկէն մաոցաւ ամէն բան , և վեր
 դարձուց իմ երեսս նայելու այն աչուքներով , որոնք
 երկար քնչատութենէ և արտասուելէ յոդնած նր-
 աղած էին , ա՛չ , ինչ սարսրիչ էր ան նայուած
 քը , ինչ աղերսական , կարծես կը պաղատէր ինձ
 որ գերեզման չի մտած՝ միմիթարեմ զինքը , և չի
 թողում որ իր ծաղիկ կենաց վաղահաս վախճանը
 բոլորովին անմիտթար կատարի , ալ հնար չէր դի-
 մանալ , ուստի ամէն մարդկային զգացմունք հեռա-
 ցընելով ինձմէ՝ որոշեցի Եղիղան երջանկացընելու
 համար թշուառանալ և երկնից վրէժինդրութեան
 ընարմնակը մինչև յատակը ծծել՝ որքան ալ դառն
 և մահացու լինէր այն . ուստի մէկէն գրկեցի Եղի-
 ղան , որ թուչունի չափ հազիւ ծանրութիւն ունէր ,
 և կանգնեցուցի կալիպտէ անշուշտ պիտի
 նախանձէր եթէ միանդամ Եղիղաի կազմուածքը
 գեղեցկութիւնը և վեհանձնութիւնը տեսնէր , Ճշմա-
 րիուը խօսիլը որքան որ ծանր է ինձ համար և յան-
 ցանք , բայց և այնպէս անհնար է որ չի խոստովա-
 նիմ , որ ես ալ Եղիղաէն վար չէի մնար ալ , ես
 ալ սիրահար եղեր էի . ես ալ Եղիղաի նման Աստ-
 ղիկ ինձի առաջնորդ ըրեր էի , և թէ որ մինչև
 հիմա անոր դէմ կը մաքառէի , ուրիշ պատճառ մը
 չունէի , այլ լոկ իմ Եղիղաի հետ ամուսնալու
 անհնարինութիւնս , բայց ալ բանը բանէն անցած

էր ; դատողութիւնս , խիղճս ալ կը ննջէին . . .
 գուցէ օր մը աւելի կատաղութեամբ զիս կշտամբե-
 ցու : Աարդկային ամէն զգացմունք ոտքիս տակ ա-
 ռի և որոշեցի . . . երկի՞նք . . . զաղոնի մնայ
 իմ խայտառակութիւնս , եթէ կարելի է երկի՞նք ալ
 մոռնայ զայն . . . որոշեցի , այո՛ , Ելիղան ինձ կե-
 նակից ընելու . ուստի անուշ թմրութեանս միջոցին
 զրկելով Ելիղան , ըսի . “ Ելիղա , երբ պիտի մրա-
 նամք և մէկ հողի , մէկ սիրա , և մէկ անձ լինիմք ” :
 — Փայլեցան Ելիղաի աչուըները և իր դունաթափ
 այտերուն վրայ ամօթխածութեան ամպ մը տիրեց ,
 վար նայեցաւ մի անդամ , յետոյ կուրծքիս փարեցաւ ,
 և իւր բազուկները վիզս նետելով՝ անմոռունչ աչ-
 ուըները տնկած երեսս կը նայէր . և կարծես չէր
 կշտանար : Ա՞չ և ես , որ ալ աշխարհս մոոցած ‘Ե-
 լիղաի քաղցր ներկայութեամբը կը մսիթարուէի ,
 արձանի սրէս կանգնած անոր աչուըներուն մէջ կը
 նայէի և բնաւ չէի յազենար . այս վիճակիս մէջ
 քանի մը վայրիեան լոիկ անցնելէ յետոյ , Ելիղա
 հանդարտութեամբ մը ըսաւ . “ Ո Բնն , ալ ես
 քո՞ւկդ եմ ” : — “ Իմս , այո՛ , իմս , Ելիղա ” , ըսի և
 քաղցբութեամբ մը համբուրեցի իր բերանը իբր
 նուիրական նշան իր սիրոյն և խոստամանս , և ահա
 Եէլի ներս մտաւ , և մեր կացութիւնը տեսնելով
 ըսաւ . “ Ո իմ սիրելի զաւկըներս , այս սրտմաշուք-
 ները ալ դադարելու են , ես շուտով ամէն բան
 կարդի պիտի դնեմ և դուք պիտի լինիք մէկ անձ ” .
 այս ըսելով մեր ձեռուըներէն բռնելով նստաւ
 սօֆային վրայ և երկուքնիս ալ մէկերնիս աջ և
 մէկերնիս ձախ կողմը նստեցաւ . իսկ մենք սրտի
 անօրինակ յափշտակութեամբ դլուխներնից ծռե-
 ցինք , միացուցինք Եէլիի կուրծքին վրայ :

ԵՐԵՄ ԳԻՒՅԵՄ

Տրտում տիտուր՝ անզարդ սենեակս քաշուած ,
 Կիշերային տարրացեալ խաւարը և անդնդային լը-
 ռութիւնը իմ մի միայն ընկերս ըրած , կը խորհէի
 թէ այս անցքերը ուր պիտի եղրանան , ապառնիի
 վրայ որքան հայեցողութիւնս կը նետէի , նոյնքան
 վարագոյրը կը հաստնար և կը մթննար . երբեմն
 ինքինքս Ելիզափի հետ տաճարին առջեւ ծնկան
 վրայ կերեալիայէի , և յանկարծ Աստուածային ար-
 դար պատուհասի մը արժանի լինիլս ես ինքս կո-
 րոշէի և կ'սկսէի դողալով կարծել թէ դատապար-
 տութիւնս որոշուած է , երբեմն կը խորհէի ամէն
 սիրոյ կապերը խզել , հեռանալ Ելիզաբէն որքան որ
 հնարաւոր է , բայց դարձեալ կարծես թէ երեա-
 կայութեամբ փախչելու ժամանակն ձայն մը կը լը-
 սէի որ ետեւէս կը պոռար . “ Անզգամ , ուր կը հե-
 ռանաս ինձմէ՝ առանց շերմիս վրայ կաթիլ մը ար-
 տասուք թափելու ” , և երբեմն կը խորհէի արիու-
 թեամբ յայտնել դաղտնիքս Ելիզափի , ծնկան վը-
 րայ իյնալ իր առջեւ , պաղատիլ իրեն որ ներէ-
 ինձ , մոռնայ զիս , բայց ահա ներսէս ձայն մը կու-
 գար և կիմացընէր ինձ որ ասանկ ընելով Ելիզափի
 մարդառպանը պիտի լինիմ . . . կը տոչորէր սիր-
 տըս և միտքս խորհրդոյ այտպիսի ալէտանչ մրրկաց
 մէջ մէկ ապառաժէ ուրիշի մը հարուածելով իր դա-
 տողութեան զեկը կը կորսնցնէր և կը թողուր ին-
 քըզինքը ժամերով թաղուիլ անդպայութեան ալեաց
 ծոցը , ահա նորէն կը սթափէի , ամէն բան առջի
 պէս չէր , այլ աւելի զէշ՝ սրտիս կեդրոնը կայրէր
 և կստիպէր զիս վայրենաբար ատամունքս կը ճառելու

և հրեշտէն անեծք կարգալու երկնից դէմ իմ դու
յութեանս համար . . . ա՛չ , զիշերուան խաւարը
ըստափայլ էր իմ սրտիս զիշերին քով , ընդհա-
նուր տիեզերքը կը նիրհէր և համայն բնութիւն
քանի որ հանգիստ կ'առնուր լուսութեամբ , իմ մէջն
մեծ վրդովմունք կը տիրէր , ասով ամէն խաղաղու-
թիւն , հանգարտութիւն , և լուսութիւն կ'անհետա-
նային և ես ինքզինքս կը կարծէի արիւնալից պա-
տելազմի դաշտի մը վրայ՝ ամէն մէկ վայրկեան իմ
կենացս վախճանը կարծելով . . . ա՛չ , այսպիսի
գժոխային տահջանաց հնամը է եղեր որ մարդ գիմա-
նայ : Ո՞վ մարդկութիւնը հօղին հետ հաւասարող
ուրացողներ (անսաստուածներ) , հոս ներկայացէք , և
բացատրեցէք ինձ թէ լոկ նիւթը այսքան անթիւ
և խառնաշփոթ երեակայութիւններ , զգայողութիւն-
ներ , և խորհուրդները իր ո՞ր գործարանովը կ'ար-
դասաւորէ , ձեր պաշտամ բնութեան ո՞ր կրակը կը
հրարհէ այս բազմազոյն և բազմաժիւղ բոցերը ,
որոնց սաստկութեան դէմ հնար չէ որ նիւթը գի-
մանայ , նիւթը՝ սա չնչին հօղի խմորը , սա արիւ-
նր , ոսկորը , չեղը , ուղեղը ամէնքն ալ եթէ
ինքնին լինէին , վայրկեան մը անգամ չիպիտի կա-
րենային այս լափող բոցերուն գիմանալ . . .

Գիշերուան ծանրաշարժ ժամերը՝ կոտրած ա-
նիւններով կառքի նման իմ կեանքս ճզմելով կ'ան-
ցընէին , կը տանջէին զիս . զիս որ անձայն ան-
շարժ նստած կը մնայի աչուըներս կէտի մը վրայ
տնկած , և երբեմն խենդի պէս տեղէս կը ցատկէի
չեմ դիսեր ինչ ընկըու , այսպիսի գժնդակ կացու-
թեան մէջ վերջապէս նուաղեցայ , բնութիւնը ալ
չկրնալով գիմանալ ծանրցան աչուըներս և թմրե-
ցայ . . . խառնիխուռն երազներ մերթ հաճելի ,
մերթ զարհուրելի զիս անհանգիստ կ'ընէին . եր-

բեմն բարեկամներ կը տեսնէի , որոնք զիս մխիթար
 յելու համար ամեն ճիշերնին կը թափէին , երբե-
 մըն դահիճներու ձեռք մատնուած էր տեսնէի ին-
 քըղինքս , որոնք զիս ողջ ողջ այրել կը խորհին ,
 մէջերնին կը վիճէին , ոմանք “ թաղենք ” ոմանք
 “ կախենք ” և ոմանք “ այրենք ” կ'ըսէին , իսկ
 ես գողով պաշարուած ճակատագրիս լրանալուն
 կ'սպասէի , երբեմն ինքինքս ընկերներուս հետ
 զուարժութեանց և զբօսանաց առւած կը տեսնէի .
 և երբեմն դլուխս կախած անմարդարնակ և տիսուր
 անտառներու մէջ կը շրջէի , և վերջապէս երբ կ'ե-
 րաղէի որ թաւագ լոր անդունդի մը մէջ զահավի-
 ժելու վտանդին մէջն եմ , աչա կը հասնէր Նշիղա-
 և զիս կ'աղատէր , ես դեռ անկումն կը շարունա-
 կէի ան ալ հետս , կիջնայինք կիջնայինք և
 արթնցայ . երանի թէ բնաւ չարթնայի , արթուն
 եղած ժամանակիս մէջ ունեցած խռովութիւնունուազ
 չէր քունիս մէջի կրած խռովութիւններէս . ա՛չ , ա-
 նիծեալ Արշալոյսը սկսեր էր , կ'ատէի ես զին-
 քը անօրէնները խաւարը կը սիրեն . բայց
 աղէ , լոյսը խաւարի չէի կարող փոխել , և ոչ ալ
 սրտիս խաւարը լուսաւորել — ու անծանօթ
 լսոփիւրինդուներ , ու մթութեան բնակարաններ ,
 զիս ձեր մէջը առէք , կ'աղաղակէի ձեռուըներս ի-
 րար զարնելով , քար կտրած էին աչուըներս , եր-
 կինք զլացած էր ինձմէ այն միվայն միջոցը որով
 թշուառք քիչ մը շունչ կ'առնեն , և նուաղեալ
 սրտերը կը զարթնուն , բայց այս ալ պատիր , այս
 ալ ունայն . արտասուելով սիրաը կ'ամփոփի , այո՛ ,
 բայց վերջը կրկին տանջուելու համար : Ո՛չ , մարդ-
 կային սեռին թշուառութիւնները ո՞րքան անթիւ են .
 և միթէ բնութիւնը արարածոց զերակ ոյնը այսքան
 տանջելէն յետոյ չի պիտի մխիթարէ , պիտի մեռնի

մարդս թշուառ , ի՞նչպէս որ ծնաւ և ապրեցաւ , աղէ՛
մարդս ինչու կը խնդայ ուրեմն , դադարին ուրեմն
ամէն խնդում , թուղ տրտմութիւնը աիրէ ամէն
մարդու դէմքին վրայ , և փոխանակ զուարձու-
թեանց տաղերը լսուելուն , թող հնչէ վայնասունը ,
ողբերգութիւն լինի միայն մարդոց երդածը , չիցա-
մաքի երկիրս , թաց մնայ թող այն՝ մարդ կային ար-
տասուօք . . . մարդս պիտի մեռնի , յաւիտեան
պիտի մեռնի' . . . է՛հ , գոնէ մարդս թող չիխորհի
այս , որ հաստատութիւն չիդտնայ յաւիտենական
մահուան գաղափարին սնոտիութիւնը և խայտառա-
կութիւնը , մարդս եթէ անմահ չէ , ամէնէն վատ-
թար , խեղճ , և թշուառ արարածն է :

Առվորականիս պէս՝ դեռ Վարշալուսոյ արթննա-
լուն աւետիսը տուող հրեշտակը իր առաջին փետ-
րաշարժը չկսած՝ սենեակէս և բնակառանէս դուրս-
ելայ . անուշիկ զեփիւոը մեղմութեամբ կը փչէր ,
կարծես տիեզերքին խաղաղութիւնը չլրդովելու հա-
մար , թուունք իրենց վերջին նիրհումը կ'ընէին ,
իսկ ես , արարածոց թշուառը , դերեզմանի ուրուակա-
նի մը նման ամէնքը նիրհած ժամանակ արթուն էի ,
քարչէլի էակ մըն էի ես , սոսկումն միանգամայն
տիեզերքին և ինձի . . . ոտուըներս , որոնք շարժե-
լու ալ կարողութիւննին չէր մնացած , ակամայ կը
տանէին դիս հոն , ուր իմ միմիայն մինիթարիչս ,
թշրւառութեանս պատճառը , կեանքս , և մահս կը-
րնակէր , Ելիզաբէն , որուն խոստացեր էի երթալ և
արշալուոյ հետ իրեն այցելու լինիլ . արդ իմ
խոստամանս համեմատ զացի իրեն , և իր խոստաման
համեմատ զինքը պատուհանը տեսայ , տեսաւ ան ալ
զիս , դուռը բացուեցաւ և ներս մտայ , ելայ վեր
մտայ Ելիզաբէն սենեակը դէմքս կեղծ զուարթու-
թեամբ ներկած : Եէլի կը ննջէր , ուստի Ելի-

զահ հետ հիւրանոց դայինք ուր նստեցանք իրարու
 քով, երբեմ իրարու քաղկաց մէջ. ահ անմեղ պար-
 տի լինել մարդ որ այսպիսի վայրկեաններու քաղց-
 րութիւնը զգայ, եղուկ որ ես անմեղ չէի . . .
 այսպէս երբ մենք սիրոյ ամենափափուկ զգացմանք-
 ներով յափշտակուած, երես երեսի կոթուցուցած,
 զի՞նար դրկած երբեմն կը հառաչէինք, երբեմ իրա-
 րու երես կը նայէինք, ահա ԱԷլի իր սովորականին
 հակառակ դէմքով հիւրանոց մտաւ. այսօր այնպի-
 սի անօրինակ տխրութիւն մը կը կրեր ան՝ որ երե-
 սը մի անգամ նայողը անվիշապէս կարող էր որո-
 շել թէ ինքը մեծ մտատանչութեան մը ենթա-
 կայացեալ է: Ուստի Եշիզա և ես իր տխրութիւնը
 նշմարելով իրեն մօտեցանք. իսկ ԱԷլի որոյ իմ
 վրաս նետած հայեցուածքը տիրտս տակնուվրայ ը-
 րաւ, փոխանակ զմեզ ընդունելու հանդարտու-
 թեամբ. մը ետ դարձաւ իր սենեակը երթալու “չէ,
 չի կրնար լինիլ . . . հնարաւոր չէ”, կըսէր ան դա-
 ցած ատենը, այս խօսքերը ոքքան որ պարզ էին
 թիւնաշաղախ նիզակի նման սիրտս մտան, և մղե-
 ցին զիս ետ ետ երթալու և սեղանի մը քով
 կանգնելու . . . Եշիզա մօրը ետևէն վսղեց . . .
 քարէ արձանի պէս կանգնած, ինքզինքս կոքսըն-
 ցուցած, տարակուսանօք պաշարուած ինչ ընթացք
 բռնելս չէի զիտեր, կուզէի որ հոն չըլսայի,
 քայց այնպիսի սոսկում մը կը տիրեր սրտիս վրայ
 որ ոչ իսկ տեղէս շարժելու կարող էի, քայց վեր-
 ջապէս սիրտ առի, շարժեցայ տեղէս, գէպ ի դու-
 ռը քալեցի, դուրս պիտի ելլէի . . . Եշիզա ներս
 մտաւ խոտված, այլայլած, դոյնը նետած, կը
 դոդդղային դեկնած պրկունքները, կապուտ մանեակ
 մը անցած էր աշուշներուն շուրջը . . . ասոնք ա-
 ղէկ նշաններ չէին, մէկ մանրերրարդի մէջ հազա-

բաւոր խորհուրդներ մոտքէս անցան . մատնուեցայ արդեօք . խայտառակութիւնս լսած էին . Ծերունին , նամակը , և այս անցքերը մտացս բոլոր կարողութիւնները կը վրդովէին . Ելիզան նշմարեց իմ այլայլութիւնս , ես ինքնինքս կը բռնէի , կը վախնայի որ ես ինքնինքս չի մատնեմ . սրախ յուզմունքը անանկ սասաիկ էր՝ որ քիչ մնաց պիտի իյնայի Ելիզաի առջե , անոր ծնկուըներուն պիտի պլլուէի , ներում պիտի խնդրէի իրմ . . . Ելիզա աճապարանօք քովս մօտեցաւ , և ձեռքէս բռնելով ըստ “ շուտ ըրէ՝ փախիր , շուտ ըրէ՝ եթէ կը սիրես զիս , փախիր ” : — Փախչիմ , Ելիզա , եթէ կը սիրեմ զքեզ , ա՛չ մեռիր ըսէ , ըսի , չազիւ հեծկլտուքս զսպելով . — “ Եւ ես քեզ շուտ կը զտնեմ , շուտով կ'իմանաս ամեն բան , գնա շուտ ըրէ , ես քուկդ եմ , կամ գերեզմանը իմն պարտի լինիլ , շուտ ըրէ ” , կրկնեց Ելիզա դողդղալով . — Ելիզա , չամբոյր մը ” ըսի և չեմ զիտեր ինչ կ'ընէի , զինքը անանկ բազկացս մէջ կը սեղմի որ հնար չէ ստորագրել , իսկ Ելիզա անանկ ջերմ ոգուվ զիս կը համբուրէր որ նոյն իսկ կարծես սիրաս կը ծծէր , բայց դանդաղելու ժամանակ չիկար , նորէն համբուրեցի զինքը , անզամ մըն ալ իրեն նայեցայ , անդամ մըն ալ , և հեռացայ , ուր երթալու , աղէ բ'նչպէս կարող էի զիանալ .

Ω.

Տ Ե Պ Ե Պ

Կէս հիւանդ , կէս զինով , և կէս խենդ մէյ-

մը սենեակս կ'առանձնանայի , մէյմը անկոխ տիսուք ձորեր կը քաշուէի կարծես ողբերդակ բուց ողբակից լինելու , մէյմը աճապարահօք ծովեզերք կը վաղէի և հոն ժամերով ալեաց ելև եջը կը գիտէի որոնք իրար հարուածելով ջարդութուրդ լինելէն յետոյ գարձեալ կատաղարար ետ ետ քաշուելով իրարու վրայ կը յարձակէին , մէյ մըն ալ յանկարծ ցնորքներով կը սպաշարուէի , ոմանք զիս կը ծաղրէին , ոմանք վրաս կը դժային , և ոմանք անտարբերութեամբ քովէս կ'անցնէին , երբեմն արքունական պալատներու մէջ ինքզինքս կը կարծէի , երբեմն արիւնուուշտ թշնամեաց հետ կը կըռուէի , մէյ մըն ալ մէկէն ցնորքները կը փարատէին և ես աղլողորմ նայուածքով չորս գիս կը նայէի , “ ա՞չ մէկ բարեկամ մը , մէկ հաս մը միայն ” կը դոչէի վշտահար . . . բարեկամի մը յարդը որքան քիչ դիակ մարդս : Ե՞՛՛ , եթէ ամեն մարդ իմ կացութեանս փորձառու լինէր , ամեն բան պիտի համարձակէր ընել , բայց ոչ բարեկամի մը սիրտը վշտացնել . . . երբ այսպէս բոլորովին զուրկ մարդ կային կարեկցութենէ կը դանէի ինքզինքս , անանկ դառնութեամբ կ'արասառուէի ոք արաստոյ ժայուերն անդամ չէին կարող դիմանալ , կ'անցնէի կորադլուխ քաղաքին փողոցներէն , ոչ ծանօթներու բարեկ կուտայի , և ոչ իսկ մարդու երես կը նայէի . . . ամեն բան մոռցած էի և նոյն իսկ ինքը ինքս , իմ աշխարհս , երկինքս , և դժողքս կը լիզառվ կ'սկսէր և անով կը վերջանար , կը լիզառվ որմէ Ճիշդ քսան և չորս ժամ՝ եղեր էր ու լուր մը չէի առած , քսան և չորս ժամ՝ . . . է՛՛՛ , ով կ'ըսէ թէ մարդուս կեանքը կարճ է :

Արտիս մէջ սրամտութիւն և սէր անանկ կը կռուէին իրարու հետ որ նշմարելի կերպով կազ-

Հուածքո կ'եղծուէր , աչուըներուս մէջ նայողը զիս
փօխանակ Ելիզափ սիրահար , մահուան տարփածու
մը կը կարծէր , և մէկը որ սիբա ունէր չէր կա-
րող առանց կարեկցութեան վրաս նայել :

Երկար խիստ երկար ժամեր զիս հալեցնելով
կ'անցնեին , և արդէն կուրծքիս մէջ սկսած էր սը-
նանիլ սեամաղձութիւնը . յուսահասութիւնը և
երբեմն ունեցած դատողութեանս մէկ ամենաանըշ-
մաբելի մնացորդը իրարու յաղթել կ'աշխատէին . . .
վերջապէս սիրու եղեր էր մէկ դաշտ մը , ուր պատե-
րազմ կար սիրոյ և մարդկութեան մէջ . . . 'ի
զուր . յաղթուեցայ ես աւելի զէշ , գերուեցայ և
որոշեցի խելացնորաբար մահասու դաշոյնով մը
վերջացնել կեանքս , այս խորհուրդով ամէն ոյժս
հաւաքելով սուր դաշոյն մը առի և այս ոճիրը
դործելու համար դայի քաղաքէս մէկ ժամ հեռու
ֆիրանկա դիւզին սառըուաը ախուր , անկոխ , և
մութ ձորին մէջ :

Կենդանի լուսթիւնը անանկ տիրած էր ձու
րին մէջ որ նոյն իսկ այն ողիներու բնակարան կը
կարծէր մարդ , բուերն անդամ իրենց բոյնը քաշ-
ուած էին , և կարծես արարշագործութեան սկզբ-
նանկարը հոս կը ներկայացուէր մահկանացուի մը ,
ինծի որ հոս որոշեր էի կենաղրաւ լինել ամէն
աչքէ գաղանի , խողովել կողս և ներկել ձորին
յատակը , շնչասպառ իյնալ հոն և անշնչանալ :
Աչուըներս անանկ խաւարեր էին որ նոյն իսկ ձեռ-
քիս դաշոյնը հաղիւ կարող էի տեսնել , դաշոյնը
որ սրախ կ'ուղղէի . . . կ'ուղղէի . . . կը զար-
նէի . . . և անակնունելի հարուած մը զիս դեսի-
նը փոեց . . . “ Ելիդա ” դոչեցի և դոցուե-
ցան պրկունքներս

Երանի թէ յաւիաեան գոցուէին արկունքնե-

բըս , երանի թէ ալ չարթննայի այն կենաց մէջ որ ինձ համար մահ էր . անդին , անդին գերեզմանէն անդին արթննայի , հոն բացուէին աչուըներս , թող իմ բնակարանո հոն տարտարոսական ամենամթին վիրապ մը լինէր , աչ , ես ուրախութեամբ հոն պիտի մանէի , հաճութեամբ պիտի ծածկէի ինքզինքս և քարշելի կիրքերս հոն որ աչք մը զիս չիտեսնէր , մանաւանդ մէ կուն աչքը որ զիս կը հալածէր , և զիս զարհուրեցնելու համար խղճմանքս կ'արթնցնէր . . . բայց եղուկ ասանկ չեղաւ բանը , ես բացի աչուըներս , բացի զանոնք դողալով , ո՞ւր էի :

Ելիզա զիս իր բազիաց մէջ առած , զլուխս կուրծքին կոթընցուցած կ'արտասուէր , և Լէլի տիրութեամբ կանդնած մեր վրայ կը նայէր , Լէլի որ շուարեալ ինձ հարուածը տուած էր՝ ճիշդ այն կէտին երբ դաշոյնին ծայրը սրտիս իջեցնելու վրայ էի :

Արթնցայ ելսյ , աչուըներս բանալով մէյ մը Ելիզաի կը նայէի , մէյ մը Լէլիի , մէյ մը կը մտածէի անցեալը , մէյ մը կը թմրէի և վար կիյնայի Ելիզաի ծնկուըներուն վրայ , Լէլի մօտենալով քովս և ճակատս շփելով ինծի ամեն տեսակ միսիթարական խօսքեր կ'ըներ արտասուելով , իսկ Ելիզաի հեծկլտուքը բնաւ չէր դադարեր , վերջապէս խելքս զլուխս եկաւ , ամէն բան յիշեցի , բայց վրաս անանկ տկարութիւն եկեր էր , որ զլուխս վար դնելով սկսայ նիրհել ի՞նչ երջանիկ նիրհում :

Երբ արթնցայ՝ արեգակը մարը մտնելուն վրայ էր , ելայ ոտքի Ելիզաի ուսին կոթնելով և գլուխս առջես կախած հետեւցայ անոնց մինչեւ քաղաք , մինչեւ բնակարանը , մինչեւ այն հիւրանոցը

ուսկից լուիզա ինձ աղաջած էր որ շուառվ փախ-
չիմ . . . հան զիս նատեցուցին , իսկ իրենք սկսան
այն ամեն միջոցները 'ի գործ դնել որոնցմով կը
յաւային որ ինձ քիչ մը սրտի մսիթարութիւն
տան , բայց ես հիւանդ էի , ամեն բան զիս կը
նեղէր , զլուխս վեր չեի կարող վերցընել , կրակի
պէս կայրէր բոլոր մարմինս , և բերանս կը տոշո-
րէր ծարաւիս սաստկութիւնէն , տեսութիւնս կը
նուաղէր , երբեմն երբեմն դող մը կուգար վրաս
դարձեալ տաքութիւն կիյնար , զլուխս կիյնար . . .
* * * * *

Օրեր անցեր էին , և ես սկսայ շարժիլ , աչ-
ուըներս չորս կողմն կը դարձընէի , ամեն առարկայ
ինձ ծանօթ էր , կը տեսնէի զանոնք , կը դի-
տէի . . . կիթարի մեղմ թրթրիւնը , և հրեշտա-
կային ձայն մը կը հանէր ականջիս , զայն կը փընտ-
ռէի ես . . .

Աներ հաղած կոյս մը մահիճիս քովը աթոռի
մը վրայ նստած իր քնքուշ մատուըներով կի-
թարը կը զարնէր , և երբեմն երբեմն իր փափուկ
ձայնը անար թրթրիւններուն կը խառնէր , նայեցայ
անոր , զլուխը վար ծրած էր , դարձեալ նայեցայ ,
դարձեալ , վեր վերցուց զլուխը , ինծի դարձաւ ,
մ՞ն էր , “ լուիզա ” և աչուըներնիս իրարու հան-
դիպեցան վայրկեան մը և իրարու բաղկաց մէջ է-
ինք , բայց ոչ երկար , ելաւ լուիզա , վաղեց սեն-
եակէն դուրս , և ես հաղիւ իմացականութիւնս հա-
ւաքեր էի պատճառը զիտնալու , եկաւ դոչելով՝
“ մայր , արթնցաւ վերջապէս ” . եկաւ լէլի , և մայ-
րեց լուիզաի որ քովէս չի պակսի , և ինք ելաւ
գնաց :

լուիզա անմիջապէս հանեց սեաւ հագուստները

և Ճերմակներ զդեցաւ . . . Հըեշտակ մը Ելիղակո
զեղանի չէր կրնար լինել . . Եւ բժիշկին զա-
ցած էր :

Ե.

ԱՅՆ ԸՆԹԱՅԻՆ ՎՐԱՅԻՆ,

Ելիղակ + Եւ բժիշկ Մեջիլոի խնա-
մատարութիւններով կարծ ժամանակուան մէջ ա-
ռողջութիւնս զտայ , և կարող էի Ելիղակի կոթնած
պարագէզ իջնալ , և հոն վայելել բնութեան քաղց-
րիկ տեսարանին հետ Ելիղակի անուշ և կենաստու-
կենակ ցութիւնը , շատ անդամ ժամեր կ'անցնէին
կ'անհետանային , և մենք հաղիւ կը կարծէինք թէ
իրար տեսնելու սկսանք , ամէն բան մոռցած էի ,
և իմ միմիայն երջանկութիւնս կը կոյանար Ելիղակի
ներկայութենէն , առանց անոր վայրկեան մը՝ թըշ-
ուառ էի ես . . . անանկ անուշ՝ որ հաղիւ կրնամ
զանոնք դրի առնել . անանկ քաղցը էին Ելիղակի
զդուանքները , անանկ շնորհալից և սուրբ որ հա-
զիւ կը համարձակիմ ստորագրել , անանկ երջան-
կութեամբ , և բերկրութեամբ կ'անցնէին ամէն մէկ
ժամերը որ հաղիւ անոնց անցնելը կրնայինք զդալ ,
մեր բոլոր խօսուածքին մէջ բառ մը չիկար որ սի-
րոյ չի վերաբերէր , մեր նայուածքը , ոիրոյ մէյմէկ
նկար էին . . . զուցէ , Հըեշտակները անդամ կը
նախանձէին . . . Ը՛՛՛ , ով կը համարձակի սառ-
ըագրել ասոնք առանց սիրոյ հեղահամբոյր զդաց-
մանց զրկանք ընելու , ունայն է ամէն աշխատու-

թիւն . ան որ չէ սիրեր՝ չիկրնար ըմբռնել , յի-
րաւի թէև այսպէս երկնային երանութեամբ կ'անց-
նէին ժամերս , բայց սրախ պատիր խաղաղութիւնը
վրդովելու քիչ պատճառներ չիկր , որոնց ամե-
նէն յետինը անդամ՝ կրնար զիս հաղիւ Ճիրաննե-
րէն վայրիկ մը աղատած թշուառութեանցո զիս
վերստին մատնել . ահ , եթէ ասոնք չոլային՝ ես
կատարեալ երանելի կը լսյի . բայց աղէ , սեաւ
Ճակատագրիս պարտ էի հաղատակիլ , աներեսոյթ
ձեռք մը զիս կը հալածէր անշուշտ և մեծ իրաւունք
ունէր , ըստ որում ես ալ շեղած վրիպած էի
մարդկութենէ , հրէշ մըն էի ես երբեմն առջելը
գողդղալով կանդնած խայտառակ անպատուութիւն
մը զրկելով , և անզպայաբար հեռացեր էի զգա-
ցողութենէ . Ելիղաի ոչ թէ սիրահարը , ոչ թէ
տարփածուն , այլ հաղատակը և զերին եղեր էի
ես , և ան իմ Խշնանուչիս , իմ ՚Նիցուչիս եղած
էր . մոռցեր էի թէ երկինք է միսիթարութեանց
աղբիւր , մոռցեր էի որ աղատ խղճմտանքն է եր-
ջանկութեան շաւիղը , և կուրօրէն իմ ամէն եր-
ջանկութիւնս , խաղաղութիւնս և միսիթարութիւնս
Ելիղաէն կը սպասէի :

Ոէրը բնական է , բայց անատենը ներելի և
անմեղ է ան , երբ խղճմտանքի աղատութիւնը կը
թաղաւորէ հոն . Ելիղաի խիղճը կապուտ երկնքէն
ալ աւելի մաքուր , անբիծ էր , աղատ ամէն աղ-
տեղութենէ , իսկ իմս , ոհ , որքան դժուար է
խոստովանիլն անդամ , ամէնէ զազիր առատներով
պաշարուած էր , և այնքան պաշարուած՝ որ զրե-
թէ խիղճ չունէի , կոյր և անիրաւ սէր մը միայն
զիս կ'առաջնորդէր , և ես վատաբար անոր կը հը-
պատակէի . . . բայց աղէ , ինչ ընէի , Ելիղան
սպաննէի աղատելու համար , միթէ ասկեց աւելի

մեծ ոճիր մը կրնա՞ր լինել, ասիկա առջի յանցան քէս փոքրի՞կ պիտի լիներ, և անկից նուա՞լ զիս պիտի կիղե՞ր, ա՛չ, երիտասարդներ, ձեր քոյլերը դգուշութեամբ առէ՛ք, մէկ ամէնաթեթե վրիպում մը կրնայ զձեղ մինչեւ հոն տանիլ, ուր ձեր ձեռ ուշները անօրինաբար շաղախէ՛ք անմեղի մը արիւ նով :

Հետաքրքրութիւնս չափաղանց էր ծերունիին և իր բերած նամակին վրայ, վասն զի խիստ լաւ դիտէի որ անոնցմով պիտի բացատրուէր Նէլիի վերջին անսովոր ընթացքը, և Ելիղաի զիս հիւ բանոցէն շուտով փախչել աղաչելուն պատճառը, ասոնցմէ 'ի զատ մէկ կողմանէ ալ իմ Պօլիսէն աշ կընկալած իրողութեան վրայ սոսկումով կը մըտածէի, “Նթէ եկած լինի”, կ'ըսէի ինքնիրենս խոռվելով, և ամէն միջոցներով կ'աշխատէի որ լուր մը առնեմ, բայց այս ամէնուն մէջ Ելիղան չի վրդովելու համար բան մը չէի հարցունէր իրեն, կը թողուի աղատ որ ամէն բան ինքնին երևան ելու լէ : Հիրաւի մոացս այս անհանդստութիւնները երբեմն երբեմն կ'սկսէին հողիս խոռվել, բայց ան վայրկեանին որ Ելիղան կը տեսնէի՝ ամէն բան կը մոռնայի, առոր համար չէի ուզեր ժամ մը, չէ, վայրկեան մը անգամ առանց անոր մնալ . իսկ Ելիղա որ միայն իմ երջանկութիւնս տեսնելով կը հրձուէր աղատ չէր երբեմն երբեմն սրտի դալտնի խոռվութիւններէ իր անհանդստութիւնը որքան արտաքին երեոյթով թաղուն կը պահէր ան, բայց և այնպէս իմ տեսութիւնէս չէր աղատեր . ես կը նշմարէի զինքը, և իր ամէն մէկ շարժումները որքան աղատ լինէին՝ տակաւին անոնց մէջ մէկ գերութեան նշան մը կը տեսնուէր, կը խոռվէր իր միտքը անշուշտ, և ի՞նչ էր պատճառը, արդեօք

Հիւանդութեանս միջոցին ինքզինքս մատնած էի ,
արգեօք ամէն գաղանիքներս զառանցած էի , թէ
չէ իմ անցեալ ընթացքիս պատճառը կ'ուզէր գիտ-
նալ , և կամ թէ չէ ծերունին և նամակն էին ա-
նոր սրտմաշուքին պատճառները . . . օրէ օր որ-
քան որ առողջութիւնս կը գտնէի , նոյնքան միտքս
իր նախնի գիշերին կը վերադառնար , և կարծես
պաղ օձ մը կուրծքիս մէջ սպրդած հոն սողալու
կ'սկսէր , ասով երկիւղը ու անցեալ զարհուրանացս
երեակայութիւնը կը տիրէր հիւանդութիւնով քիչ
մը հանդարասած մտացս մէջ . ամէն անցեալը կ'ու-
զէի մոռնալ , բայց 'ի զուր . անոնք կրկնապատիկ
սաստկութեամբ վրաս յարձակելու պարաստակա-
նութեան մէջ էին , և ես սոսկումով անոնց կըս-
պասէի :

Ով մահ , գու որ տիեզերքին սոսկումն ես ,
ես զքեզ տենչանօք պիտի զրկէի , և գերեզմանի
մէջ քեզի երախտազէտ լինելու պարաւորութիւնս
պիտի ճանչնայի :

Լըլիզաի մտատանջութիւնը օրէ օր նշմարելի ,
և Լէլիի տիրութիւնը տեսանելի կը լինէր :

• 1 •

ԵՐԵՄԵԿ

Գարունը իր զուարժութեամբը տիեզերքը կը
չըրճուեցնէր , և ես նատած էի Լըլիզաի և Լէլիի
հետ պարտէզին այն կողմը , որոյ առջև տարածուած
էր Անեւ ծովը հանդարաս և խաղաղիկ : Դեռ ար-
շալոյսը նոր սկսած էր , և հիւսիտային մեղմ դե-

փիւրը լսելի շըշնկոց մը ընկելով կը սահեծ ծառեն
 բուն մէջէն , այս առաւօտ երեքնիս լուռ էինք , և
 ոչ կը համարձակէինք առաջինը իինիլ լուռլթիւնը
 խանդաբելու , 1 է իի իր աչուըները մինչեւ հոն ուըն
 կած էր , ուր ծովը կ'եղրանայ , 1 շիղա ուսիս կը ու
 թընած մատուըներուն մէջ կը ճզմէր գեռաբոյս
 վարդ մը , և ես գլուխս 1 շիղաի գլխուն ձգած
 1 է լիի գիմաց շփոթումները կը նշմարէի , բայց
 այս լուռթիւնը երկար աեւելու չէր , 1 է լի սրտէն
 խորունկ հառաջանք մը հանելով՝ մեր ուշագրու-
 թիւնը գրաւելէն վերջը մեղմ ձայնով մը ըստ .
 “ 1 ՛՛ , որքան զառն է մայր լինելը ” : — Եւ որ-
 քան սուրբ և նուիրական , Տիկին ” , պատասխա-
 նեցի հանդարասութեամբ : “ Այո , սուրբ և նուի-
 րական ” , կրկնեց 1 է լի շարունակելով , բայց այդ
 սրբութիւնը և նուիրականութիւնը առաջին դա-
 տախաղներն են այն մայրերուն դէմ , որոնք իրենց
 զաւակները կարծես թշուառայընելու համար կը
 ծնին և կը սնուցանեն 1 շիղա աչուըները
 1 է լիի աչուըներուն մէջ տնկեց . “ Ես մայր եղայ ,
 այո , իմ 1 շիղաիս , և ըրի ինչ որ նախախնամու-
 թիւնը կը պահանջէր ինձմէ անոր երջանկութեանը
 համար , բայց ահա հասաւ ժամանակ մը , ուր ես
 կ'ստիպուիմ կամ ծնողական ” , 1 է լիի այս խօս-
 քերը բոլոր չիղերս սարսեց և ես նատարանիս կը ու-
 թընեցայ , 1 շիղա աչուըները ինձ դարձուց , աչ-
 ուըները , որոնց աղբիւրակներուն վրայ մէյմէ կ կա-
 թիլ արտասուք կանգնած էին գլառեցան
 անոնք մարդ արտի նման իր այտերուն վրայէն , և
 1 շիղա ձեռուըներովը երեսը ծածկելով սկսաւ
 սասաիլ արտասուել , 1 շիղաի այս տագնապը շը-
 փաթեց իւր մայրը և իմ կուրծքս ճղքեց , ուստի

նուաղեալ ձեռուըներուս վերջին ոյժ մը տալով
գրկեցի Ելիզան և սիրահարի մը ազդու ձայնով
պոռացի . “ Ելիզա , իմ հրեշտակո , կուլան դու
զիս մեոցնելու համար . ա՛չ , եթէ ես եմ քու ա
պերջանկութեանդ օբատձառը , մոոցիր զիս . դար-
ձիր քու հին խաղաղութեանդ , և աղաւինէ այն
կուրծքին , որ քեզ սնուցած է ” : Անանկ բորբո-
քեր էի որ հաղիւ դիտէի թէ ինչ կը խօսէի . իսկ
Ելիզա՝ երբ իմ այս խօսքերս հաղիւ լմնցած էին ,
հեռանալով բաղկաց մէջէն՝ աղերստկան նայուած-
քով մը ծնկան վրայ եկաւ մօրը առջե , և ափերը
իրար կցած վայրկեան մը անոր նայելէն վերջը՝
դրւիր Լէլիի ծնկան վրայ թողուց իյնալ , Լէլի
անմիջապէս իր ամէն զօրութիւնը հաւաքելով վեր-
վերցուց Ելիզան և անոր ճակատը համբութելով ,
ըստ . “ Աղջիկս , ամէն բան կը զոհեմ , բայց ոչ
զքեզ . ահա այս վայրկեանէս անդին՝ գու քու եր-
չանկութեանդ և ես իմ ճակատագրիս դառնամ , և
զու , ո՛ իմ սիրելի որդեակս , շարունակեց Լէլի
ինձ դառնալով , զիտցիր որ քեզի յանձնածս իմ
հոգիս , իմ սիրաս է . ալ ես իրաւունք չունիմ
անոր վրայ՝ քուկդ է ան , դու անոր իշխանը և ան
քու հպատակդ է , արդ , որդեակ իմ , կը խընդ-
րեմ քեզմէ իրը մայր՝ որ Ելիզաի վրայ ունեցած
սէրդ հաւատարմութեամբ պահես , ըստ որում այս
է միայն կնկան մը բոլոր երջանկութիւնը ” : Դողշ-
դղացին Լէլիի պրկունքը , և ալ խօսքը առաջ չէր
կարող տանել ան . խօսելու սկսած ժամանակ՝ Ելի-
զան ինձ յանձնած էր , որոյ հետ ձեռք ձեռքի
բռնած Լէլիի մաիկ կ'ընէինք , Լէլիի որոյ ա-
մէն մէկ խօսքը Ելիզաի երջանկութիւնը և իմ ալ
թշուառութիւնու կը շատցընէր , և անօրինակ սոս-
կում մը խաւարի մէջ երեցող ոգիի նման ինձ կը

Ներկայանար բայց կը դիմանայի ես , և լիզակ գերի մը լինելով՝ անոր երջանկութիւնը տեսնելով կ'ըմբռնէի ամէն խորհուրդ ինձմէ , և կը հրաժուէի . բայց մէկ խորհուրդ մը , մէկ խորհուրդ մը , որմէ զերծիլ ինձ անհնար էր Լէլի իր սրտին վրդովման տակ անանկ կը չընշուէր , որ հաղիւ կրնար կանդնել արդէն սկսեր էր ինալ . . . նստարանը կը փնտոէր ան կ'իյնար . . . մէկէն վազեցի և հաղիւ իրեն օգնելով նստեցուցի . դոցուեցան աչուրները և խոշոր արտեանունքը շնորհով շարուեցան իր աշաց ձորին վրայ քրտինք մը սկսաւ վազել ճակտէն , և դրեթէ մահու ստուերը ծածկեց անոր դէմքը . . . “ Այր ” աղաղակեցինք ես և լիզակ և սրտի սասափիկ տրոփումով ձեռուըները կը սեղմէինք պարտէզին ծառերը շարժիլ սկըսան աչուրնիս անոնց դարձաւ ահա ծերունին կը մօտենար “ Ան է ” աղաղակեց լիզակ ինչ ընելը շուարած Լէլի անշարժ էր լիզակի այս անքնական աղաղակը ինչպէս որ ինձ անանկ ալ թէ իր մօրը և թէ ծերունիին մեծ ներդործութիւն ըրաւ :

Աթափեցաւ Լէլի բայց ի՞նչ սթափում . իր դէմքը մահուան սարսրիչ կապուտ ամպովը ծածկուած էր , և իր իտալական սեաւ , խոշոր աչուրները իրենց պայծառութիւնը կորսնցուցերէին լիզակ ձմեռուան ցուրտ հովով վիրաւորեալ վարդենինի նման կը դողդղար , և շուարած բազկացս կ'ասպաստանէր իսկ ծերունին , որ վայրկեան մը կանգ առած էր լիզակի ձայնէն աղդուելով , կամաց կամաց Լէլիի մօտեցաւ , և քարե արձանի մը պէս անշարժ սկսաւ անոր վրայ նայիլ :

Գիշերը՝ իւր քնական անդնդային վերաբէ
կուղվս ծածկուած սահմակած տիեզերքին երթ լը-
ռութիւն կ'սպառնար, Աէլի իւր Ճգնաժամին ներ-
քե կը Ճնշուեր անողարմ մահը անոր մահ-
ուան անկողնոյն շուրջը կը պարէր, և կարծես հա-
ճութիւն կ'զգար դահիճը անոր սրտին հեծկլտուքը
լսելով . . . այնողիսի հեծկլտուք, որոնց ամէն
մէ կը կրնային վեցերորդ Աղեքսանդր Պապը զար-
չուրեցընել մահէն, և ետ կեցընել իւր անառակ
ընթացքէն, իսկ Վիթէլիոսի անողորմ և քարա-
ցեալ սիրտը ՀԱՅ չիպիտի դիմանար, և իւր խո-
ժոռ աչուրները կարեկցաբար անշուշտ քանի մը կա-
թիւ արտասուք պիտի հոսէին :

Օերունին՝ թախծութեան և մտատանջութեան
անեղը սահմաններուն մէջ թողեր էր ինքնինքը .
. . . Ելիզա սիրելի մօրը անկողնոյն քով ծնկան
վրայ ինկած՝ ծածկեր էր դէմքը ձեռացը մէջ և
կ'արտասուէր, իսկ ես՝ արմուկս սեղանի մը և ափս
Ճակտիս վրայ կոթնցուցած անմրմունչ կը պաղատէի
երկնից որ սա ողբալի տեսարանը բարեհաջի փո-
խել, և ցոլացընել միիթարութեան լոյս մը ամե-
նուս տիսուր սրտերուն մէջ . . . բայց 'ի զուր .
Մահը իւր իշխանութիւնը 'ի զործ դնելու սկը-
սած էր :

Աթափեցաւ Աէլի վերջին անգամ, և դարձուց
աչուրները մի անգամ ալ ամենուս վրայ . . . և
իւր նայուածքը դադրեցուց Ելիզափի վրայ
ոտքի ելաւ ծերունին, և կամաց մը Աէլիի մօտե-
նալով, ըստ . “ Աէլի, իմ սիրելի քոյրա, կը
յուսամ որ ցաւերդ քիչ մը մեղմացան ” : Աէլի
աչուրները անոր տնկեց, և նշան ընելով որ ձեռ-
քը բոնէ՝ ելաւ նստաւ անկողնոյն մէջ, և բոլոր
ոյժը հաւաքելով, ըստ . “ Մաթթէօ, իմ եղբայրու

կ'աղաչեմ որ վերջին անգամ զիս մտիկ ընես . . .
դու կ'օւզէիր , եղբայրս , որ ես անմիջապէս խտա-
լիա անցնիմ , և իմ լշլիզաս հոն տանիմ . . .
դու , Մաթթէօ , դու լաւ գիտէիր որ ես այն օր-
ուընէ հետէ՝ երբ մահը յափշտակեց ձեռքէս իմ
Ծոտոլֆս , երգում ըրած էի զատուիլ այն երկ-
ըէն և ալ չիշնչել անոր օդը . . . դու կը յի-
շէիր ինձ Ծոտոլֆը և կ'իմացընէիր թէ անոր վեր-
ջին կալքը զիս իւր գերեզմանին մօտ ունենալն
էր . . . բայց բնաւ չէիր խորհեր , Մաթթէօ ,
թէ Խտալիա զաղտնի պահած էր ինձմէ Ծոտոլֆիս
գերեզմանը . . . և դու մանաւանդ , անգութ ,
ան ատենը կ'իմացնես ինձ անոր հանդստարանը՝
երբ ես Լշլիզաս սիրտը կը թողում որ կապուի
Հայաստանի զաւկի մը սրտին հետ . . . դու , ա՛հ ,
կը խրատես զիս որ խզեմ անոնց սրտերը մէկզմէկէ ,
չիխորհելով բնաւ որ անանկով վտանգի մէջ պի-
տի թողում երկու գեռաքոյս ծաղկանց կեանըը . . .”

“Առաղեցաւ Լէլիի սրտատոչը ձայնը , վիրա-
պային լոռութիւնը տիրեց սենեակին մէջ , և վայր-
կեանները անզգայաբար իրար կը յաջորդէին . . .
Լէլի մահուան Ճիրաններուն մէջ ինկած էր , կ'ու-
զէր բան մըն ալ ըսել , բայց եղուկ , մահը ար-
գիլեց զայն և Լէլիի անշունչ դիակը փրուեցաւ
պոջենիս . . . աչուըները իմ երեսս տնկած : * *

* * * * * * * * * * * * * * * * * * *
Լէլիի մահը և իր վերջին խօսքերը որքան
որ մեծ ներգործութիւն ըրին լշլիզափ վրայ , բայց
Ալիքի որ իր տիրապետող ուժդնութեամբը անոր
կուրծքին մէջ կը թագաւորէր՝ չի թողուց զայն եր-
կար թաղուէլ ողբոց մէջ . . . օքեր անցան և լշ-
լիզա վերստին իր միսիթարութեանը դարձաւ , իմ
ներկայութիւնս անոր ամէն վշտերը կը փարատէր ,

Ամառամ՝ Որօգան՝ որ Լյլիղաի խնամածուն էր ,
իր ամէն կարողաւթեամբը մեր կենակցութիւնը
քաղցը ընել կը չանար . . . ծերունին՝ որ հայ-
րեասսիրական զգ ացմունքով ջանք ըրած էր համո-
զելու Լէլին որ Խոտալիա վերադառնայ , և օտար
երկրի մը հետ որ և է յարաքերութիւն կամ մաս-
նակցութիւն չունենայ , Լէլիի մահուանէն վերջը՝
ամէն հայրական գութ և կարեկցութիւն չէր զշա-
նար Լյլիղաէն և սաստիկ կը ցաւէր իր քրոջը
մահուանը պատճառ լինելուն վրայ , և ասոր իրը
փոխարէն մը ընելու համար խիստ անուշ կը վար-
ուէր Լյլիղաի հետ , անանկ որ Լյլիղա շուտով
մոռցաւ անցեալը , և երջանիկ ներկայի մէջ երջան-
կագոյն ապաւնի մը կը սպասէր :

թ .

Հ Յ Ս Մ Ա Ն Ե Բ Ի Բ Ե Ճ Ա Ն Ո Ւ Մ

Օր մը՝ երբ ես , Լյլիղա , Որօգա և Ամթ-
թէօ նատած խօսակցութեան զբաղած էինք , Ալի
ներս մանելով՝ ինձ նամակ մը տուաւ . բացի նա-
մակը սրտի տրոփմամբ և հետեւալը կարդացի :

“ Արմենակ ,

“ Այս նամակս ձեռքդ անցնելուն պէս՝ առանց
“ ժամանակ կորսնցունելու անմիջապէս Շումլա դաս
“ կարելի եղած երադութեալը ” :

“ ՔՈՂՈՎԵԼ ՀԱՑՆՏ ”

“ Կարելի եղած երադութեամբ և անմիջա-

պէս ” . ասկէց ծանր հրաման կրնայ մի լինիլ այն պիսի մէկու մը , որոյ ամէն զդացմունքը սիրոյ հեշտաբար հրեշտակին նուիրեալ է բայց աղէ , պարտաւորեալ էի հնազանդիլ . ուստի բոլոր ոյժս վրաս հաւաքելով՝ խմացուցի Ելիղափ ընդունած հրամանս դոյնը նետեց Ելիղափին և ձեռուըները իրար զարնելով գոչեց . “ Հապա զիս որու կը թողու :

— Աստուծոյ , Ելիղափ , իմ հրեշտակս , Աստուծոյ կը թողում քեզ , և կը հաւատամ՝ որ անոր սուրբ և պահպանող բազուկը երկուքնիս ալ կը պաշտպանէ ամէն վտանդներէ և դարձեալ կը միացընէ զմեզ շուտով ” ըսի զայն կուրծքիս սեղմելով :

Կորսնցընելու ժամանակ չիկար , ուստի ըսի Ելիին որ շուտով ամէն բան պատրաստէ Գնաց Ելի և ես նստայ Ելիղափ մտաց շփոթումը և սրտին անհանդստութիւնը խաղաղեցնելու , բայց ’ի զուր , ամէն աշխատութիւն , ամէն ջանք արդիւնաւորութիւն մը չունեցան , և անոր վայրկեան մը չորցած անուշ աշուըները հեղեղի պէս կը հոսէին այն աղի ջուրը , որոյ ակը սրտին կեդրոնն է . . . անանկ սաստիկ կ’արաասուէր Ելիղափ և անանկ անմեղութեամբ կը նայէր երեսս , որ քիչ կը մնար զիս պարտազանց ընելու , բայց չէ , արիութիւնը ինձ օդնութեան հասաւ և ոյժ տուաւ սրապանձած լեզուիս այնպիսի եռանդուն և որոշ խօսելու Ելիղափի , որ ալ ամէն տարակոյս և երկիւղ ելան անոր մտքին մէջէն , և համոզուեցաւ թէ ես ուր ալ լինիմ՝ զինքը պիտի չի մոռնամ , և թէ ամէն աշխատութիւն ՚ի գործ պիտի գնեմ դարձեալ շուտով իրեն վերագառնալու , ուստի Ելիղափ հանեց վզէն իր կենդանադիրը և կախեց իմ վիզս ըսելով .

" Ամէն բանէ վերջը ասկի՞ց զատուէ՝ եթէ կը սի՞ ըես զիս , և ուր աշ լինիս՝ խորհէ թէ կայ մէկը որ զքեղ չի մտոնար , և որոյ երջանկութիւնը կամ թշուառութիւնը միայն քեզմէ կախումն ունի "

Ալի ամէն բան պատրաստած զիս կ'սպասէր , ուստի Լյիղաի վերջին սիրահարական հրաժեշտու տալով , վաղեցի դուրս ելայ սենեակէն և զինովի պէս իջայ տանը բակը , . . . դուրս ելայ տունէն , ցատկեցի ձիուս վրայ , և սկսայ երթալ . . . ա՛հ , կը տրոփէր սիրոս սաստկութեամբ . . . կը վախ նայի ետիս նայելու . . . բայց նայեցայ տեսայ Լյիղան , որ պարտէզին մէջ կանգնած՝ իր ձեռուըները և աչուըները երկինք վերցուցած էր . . . աշ երկար չէի կարող դիմանալ , ուստի մըտ բակեցի ձիս , և վայրիկեան մը չի կանգնեցայ մինչե որ ինքզինքս քաղաքէն դուրս գտայ . ուր Ալի և մէկ Պուլկար առաջնորդ մը զիս կ'սպասէին , որոնք զիս տեսնելով իմ այլայլութեանս վրայ քթերնուն տակէն խնդալով՝ սկսան Տէվէի Ճամբան բըռնել :

Առաջին օրը ութը ժամ Ճամբայ ընելով՝ հասանք Բըռվատի ըսուած զիւղը , որնոր Ճիշտ Վառնայի և Շումլայի մէջ տեղը կ'իյնայ , զիշերը հոս անցունելով , և հետեւեալ առաւօտուն արշալոյսին կանուխ Ճամբայ ելլելով , կէսօրին հասանք Շումլա , այն հոչակաւոր քաղաքը , ուր այս միջոցիս կը դանուէր Աէրտարը - Լյքրէմ Լյօմէր Փաշան՝ Իրուսաց Դանուակեան բանակներուն վրայ յարձակելու համար . չեմ ուզեր անցնիլ հոս առանց համառօտիւ տեղեկութիւն մը տալու Շումլաի վրայ , որնոր Օսմանեան կայսերութեան ամեն փառաւոր քաղաքներէն մէկն է :

Շումլան հովիտի մը անկիւնը շինուած քա-

դաք մըն է երկու լերանց կատարներուն վրայ՝ Պալքանի ըսուած Լերանց, որոնց վերջին Ճիւղը հոս կը հասնի և անսահմանութիւնը հոս կ'եղքանայ :

Ըումլաի շուրջի լեռները կէս - շրջան ամփիւթառոն մը կը կազմեն, որոնց վերին կողմերուն վրայ պարտէզներ և ուրիշ մշակեալ երկիրներ մինչեւ լերանց դագաթները կը տարածուին, և խիստ զմայլելի դիրքով կը կախուին քաղաքին վրայ, այս լերանց յատակներէն ընդարձակ դաշտ մը կ'սկսի որ հիւսիսէն մինչեւ Դանուպ և արևելքէն մինչեւ Սեաւ ծով կը տարածի . այս լեռներէն կը տեսնուի Վառնան և անոր ծոցը երկու հրուանդաններու մէջ: Վառնա Ըումլաէն տառնեռութ ժամ՝ կամ յիսուն և չորս մղոն հեռաւորութիւն ունի :

Ըումլա մեծ և եօթանասուն հաղար բնակիչով երկու մասի բաժնուած քաղաք մըն է, Վահմէտականք և Քրիստոնեայք: Վահմէտականք քաղաքին վերի մասը բռնած են, ուր անթիւ մղկիթներ նայողին աշուըները կը խտղտեցընեն իրենց ողորկ և փայլուն գմբէթներովը :

Եյս քաղաքիս մէջ ժամանակը բոլոր քաղաքին իմացընող զանդակ մը կայ՝ ան ժամանակէն հետէ, երբ Օսմանեան երկրին մէջ ուրիշ տեղ այս սովորութիւնը չդառնուելէն զատ՝ Լորտ Լուճին դեռ Աթինայի զանդակը չէր ընծայած:

Քաղաքիս մացեալ Քրիստոնեայ և Ճրէայ բնակիչները Վարըշ կոչուած թաղը կը բռնեն, որոնց թիւը հազիւ չորս հարիւր տունի կ'ելլէ, ասոնք Ճայ, Յոյն, Պուլկար և Ճրէայ են, որոնց ամեն մէկը մէյմէկ աղօթատեղի ունի :

Եյս ան քաղաքն է, ուր Օսմանեան կայսերութեան համբաւաւոր անապեայ տախտակները և պղինձէ նիւթերը կը շինուին և մինչեւ Պօլիս կը

դրկուին , որոնցմավ մզկիթներուն պմբեթները կը պատեն :

Ծումլան շատ մը ամրութիւններ ունի
մենք քաղաքը մտանք խրամի մը և հողե պատնէշ-
ներու մէջէն , ուսկից Ոսւսք՝ որք Ուաղկրատէն
հոս եկած էին , երբ Կողաքները մինչե Պուրկագ-
հասած էին , սաստիկ դիմադրութիւն ընդունելով
վանուած էին երբեմն :

Իբր զինուորական դիրք Ծումլան Օսմանեան
կառավարութեան խիստ մեծ ծառայութիւն ունի .
այս ան կէտն է , ուր Դաշնուակեան ամէն ամրութիւն-
ներուն առաջնորդող Ճամբաները կը միաւորին
. . . “ Ծումլայի ամրութիւնները տկար և շուտ
եղծելի պիտի ըլլային , եթէ Եւրոպական զինուորք
զանոնք թշնամնաց դէմ պաշտպանէին , բայց անոնք
խիստ զօրեղ և դիմադրողնեն Օսմանեան զօրաց
ձեռքը ” :

Ծումլան է ան քաղաքը , ուր Օսմանեան
բանակներ կը կազմուին Ոսւսիոյ դէմ , և Ոսւսք
այս քաղաքս միշտ կարծր Ճաշակած են , Արևելեան
պատերազմէն առաջ երկու մնդամ անոնք մինչե
հոս հասած և սաստիկ կորուստով ետ վանուած են,
Ոսմանզօ 1774 ին և Քամինսքի 1810 ին արիւնա-
չեղ պատերազմներէ և սոսկալի կորուստներէ
վերջը :

Վ առնաէն մինչե Ծումլա ըրած Ճանապարհոր-
դութեանս միջոցին՝ վայրկեան մը չանցաւ առանց
լյլիղաի հրեշտակային կենակցութենէն զատուելուս
համար սրտիս զայցած ցաւը մոռնալու Ըլի՝
որքան որ կ'աշխատէր զանազան կատակներով ժամա-
նակը ինձ հաճելի ընել , ընդ հակառակը հոգիս
աւելի կը վշանար , և որքան որ կը հեռանայի
առնաէն , նոյնքան աւելի սրտիս վրայ ծանրու-

թիւնը կը բաղմապատկուէր , և անօրինակ տխրու թիւն մը հոգիս կը շրջապատէր առանկ տխուր երբ հասայ Շումլա , չէի դիտեր թէ ի՞նչ ընեմ , և աւր կ'երթամ , և ձիս աղտա թողուցած էի որ Ալեքս հետեւի , և Ճշմարիտը խօսելով՝ անանկ թաղուած էի խորհրդոց մէջ որ բնաւ չիմացայ թէ Քօլօնէլ Հայնտի բնակարանին առջել հասած եմ , մինչեւ որ ականջիս չի զարկաւ ի: Ի բարե կամներուս ուրախութեան ձայները :

Քօլօնէլ Հայնտ , Ալեքսան և Ատեփան քովս վաղելով՝ ձեռուընին կ'երկնցունէին ինձ “բարի եկիր” ըսելու , ինձ , որ ապշած անոնց կը նայէի , և չէի կարող կրկնել անոնց բարեկամական նշանները , մինչեւ որ միտքս պատող ամպը փառատեցաւ :

Քօլօնէլ Հայնտ , որոյ ազնուաբարոյութեան աստիճանը հաղիւ կրնամ բացատրել , զիս հետը առնելով՝ կողաքներու զբօսատունը տարաւ , ուր առաջին անգամ ստիպեց զիս պատասխ մը խմելու . որով կարծես քիչ մը ոգի առի և թափեցի բոլոր գաղտնիքս անոր կուրծքին վրայ : Քօլօնէլ Հայնտ շօշափեց Ճակատը և քանի մը վայրկեան խորհելէն վերջը՝ սկսաւ խօսիլ և բացատրել ինձ , թէ իմ ներկայ պաշտօնա որքան արիութիւն և վեհանձնութիւն կը պահանջէ , և թէ սիրոյ զերի լինելը որքան արտաքոյ կարգի է զինուորական պարուաւորութեանց մէջ զտնուողի մը համար . անանկ զեղեցիկ խօսեցաւ ան և անանկ պարզ և որոշ բացատրեց ան ինձ մարդկային վեհանձնութեան սահմանները , որ ալ ամշնալուս երեսը անգամ չէի կարող նայիլ , ըսաւ ան ինձ յայտնապէս թէ մարդս ան ատենը կ'որոշի անբանական , երբ փոխանակ իր զգայական յտակութիւն .

Ները պարագելու , կը հետեւի գատողութեան , այն Ճշմարիտ առաջնորդին , որով մարդս կրնայ ընել ինչ որ օրինաւոր է :

Որքան կարեոր է մի անդամ խորհիլը թէ մարդկային սեոը իր մանկական՝ հետևաբար վտանգաւոր վիճակէն աղատելու և զայն չափահասութեան հասցընելու համար՝ ամեն ուսում . և կրթութիւն արժէք մը չունին , եթէ ան չուսանի և չի համոզուի թէ իր բարելաւութիւնը , յառաջադիմութիւնը և լուսաւորութիւնը միայն կախումն ունի առ Ճանաչումն թէ մարդս աշխարհիս մէջ չի վրիպելու , ապերջանիկ չիլինելու , վաղահաս կամ թէ ըսեմ՝ տարածամ մահուան չիմատնուելու համար՝ պարտի “Յախախնամութեան և Բնութեան իրեն պարզեած առաջնորդ ասաղը Ճանչնայ , և անոր հըպատակի ամէն պարագայի մէջ . . . Արդու չի կրնար անսասունէ մը տարբերիլ , եթէ ան իր ամէն շարժմանց մէջ ԴԵՏՈՒ.ՈՒԹԱՇԸՆ չի հետեւ . . . անհնար է զգայական յատկութեանց աղատութիւն տալ , և անձարցակ և երջանիկ լինիլ . յիքաւի խել մը իմաստակներ , որոնք վերջին դարուս մէջ իբր հասարակաց կրթիչ Ճոռոմաբանութեամբ չեն դադարիր քարողելէն թէ . “ Արդու երջանիկ լինելու համար՝ իր ամէն բաղձանքները յագեցընելու է , և իր զգայական հանդամանքները զրկելով հարստահարելու չէ ” : Քայց և այնպէս ցաւալի է տեսնել որ այս փիլիսոփոսները շատ քիչ տեղեկութիւն ունին մարդկային կազմուածքին , անոր բնութեան հետ ունեցած առնչութեանց , և անոր ներկայ անբնական կացութեան վրայ . . . Ճշմարիտ է որ մարդուս առաջնորդը ամէն բանի մէջ բնութիւնը լինելու է , բայց և այնպէս՝ գիտնալ հարկ է որ մարդկային սեոը այժմ անանկ վրիպած է

բնութենէն անխելք գաստիարակութեամբ , որ ի-
րեն համար նոր բնութիւն մը ստեղծած կամ յա-
ռաջ բերած է ով կրնայ ուրանալ թէ զի-
նեմոլը իր զգայական հանդամանաց չիծառայեր . . .
բայց գինեմոլութիւնը բնակա՞ն է կեանքը
կարձըցունելը բնակա՞ն է : ԱԵրը բնական է ,
բայց երբ . ներելի և բնակա՞ն է պատանիի մը և
սկատանուհիի մը համար ամսւսնական կամ աւելի
աղատ խօսելով՝ ցանկական սէրը ինչ որ
բնական է՝ առողջութիւնը չիխանդարեր , բայց
պատանիի մը կուրծքին մէջ սնած ցանկական սէրը
անոր առողջութիւնը վտանգի կը մատնէ , և առող-
ջաբանական ճշմարիտ օրէնքով՝ արբունքէն առաջ
երիտասարդուհին և քսան տարեկան չեղող երի-
տասարդը եթէ ամուսնանան , (մէկդի առնելով
քանի մը հազիւ հանդպած բացառութիւնները ,)
անպատճառ վտառողջութիւնը իրենց հանապազօր-
եայ հիւրը պիտի լինի , մինչեւ որ մահը զիրենք
աղատէ :

Հիրաւի սիրելը և սիրուիլը խիստ անուշ է
և օրինաւոր , բայց գառն , ազօրինաւոր և անքը-
նական եթէ կշույ մէջ կեանքէն ծանր լինի :

ԱԵրը անանկ գերած էր զիս որ Քօլոնէլ
Հայնաի բոլոր խօսքերը՝ որոնց օրինաւորութեան
դէմ բառ մը արտասանելու համար քարե՛ արձանէ-
մը տարբերութիւն չունէի , սիրտս բնաւ չկարացան
խաղաղեցընել , բայց իր սիրտը չիկոտրելու կամ
աւելի ճշմարիտը խօսելով իրեն իմ վրաս տկարա-
մուութեան գաղափար մը չիտալու համար ինքզինքս
խաղաղ ցուցընելով , զատուեցայ իրմէ
առանձնութիւն վնատելու համար . . . բայց խոս-
տովանիլ հարկ է ինձ , որ առանձնութեան մէջ
փոխանակ լիղակէն բաժնուելուս վրայ ողբալով

սիրտս քիչ մը սփոփելու , անողորմաբար կը հալածուէի ստուերէ մը , որ ճիտը ծռած ինձ կը ներկայանար . . . զարհութելով կը գոցէի աշուըներս . երեսս՝ իրմէ մէկդի կը դարձընէի , բայց ունայն . անորդէմքը միշտ առջևս էր , և իր իմ վրաս ունեցած իրաւունքը ճակտին վրայ գրուած . ուստի ինչպէս որ ընկերական վիճակները՝ նոյնպէս ալ առանձնութիւնը ինձ խիստ դժնդակ էր . . . ա՛հ , քիչ մը առաջ գոնէ լըլիղաի անուշ կենակցութիւնը ինձ վայրկեան մը մոռցընել կուտար ներքին խոռվութիւնս . բայց քանի որ իրմէ հեռացայ . . . ի՞նչպէս հնար է ստորագրեմ անցուցած ժամերս , մանաւանդ դիշերները . յանցանք մըն ալ աւելցուցեր էի առաջին յանցանքիս վրայ . . . լըլիղաի սիրահար լինելով կրկին յանցանքներու՝ հետևաբար կրկնասպատիկ տանջանաց ենթակայ մը եղած էի , անմեղ կը լինէի ես եթէ լըլիղան չխիրէի , իսկ զայն սիրելով անդունդին քարասիրա և գիշերադէմ ճիւաղներէն աւելի սեադոյն ներկած էի ճակատս . . . Արդս պարագաներու գերի է . Որքան որ մէկ կողմանէ խղճմտանքիս ձայնը ուրիշ կողմանէ լըլիղաէն հեռի լինելս զիս կը տագնապէր , տակաւին սիրտս Հայ - Պատանիի մը վայել զգացմունքն ուներ , և իր սրաշտօնական պարտաւորութիւնները կատարելու մէջ տհաճութիւն չէր զգար . . . ինձ վերաբերեալ զանազան զբաղմունքները մեծապէս կը նպաստէին ինձ վշտերս մոռնալու , իսկ Ալէքսանին և Ատեփանին սիրալիր և մտերմական կենակցութեամբը՝ սրտիս վրայ Ճընշող ծանրութիւնը կը պակսէր , դատողութիւնս կամաց կամաց իմաց կուտար ինձ , թէ յանցանքներս կրնան ներելի լինիլ , եթէ մտադրութիւնս աւելի պարտաւորութեանցս դարձունեմ , քան թէ վրիպ-

մունքներուն , ուստի շատոնց երեսիս վրայ չիցոլացած ծիծաղը մ'սաւ տեսնուիլ չո՞ն , և սկսաւ ինչպէս որ մարմնոյս ոյժը՝ անանկ մտացս վրդովմունքները կանոնաւորել . և զօրանալ . վայրիկան մը առաջ զիս զարհուրեցը նող ցնորական մտածմունքները կամաց զիս ամօթահար ընելու սկսած էին , և անցեալ վիճակս ինձ խելացիութիւն չէր տեսնուեր :

Պումլաի մէջ մեր ընկերական թիւը՝ երեք Անգղիացի պաշտօնակալաւ և երեք Հայ թարգմաններէ կը բաղկանար ծառաներէն ՚ի զատ , որոնց մեծ մասը Տաճիկ զինուորներ էին : Որովհետեւ պատմութեանս ընթացքին մէջ , վերոյիշեալ Անգղիացի պաշտօնակալաները , երբեմն երբեմն յիշելի լինելու են , ուստի հարկ է անոնց վրայ համառօտ տեղեկութիւն մը տալ :

Ճէնըրալ Քէնըն , Քօլօնէլ Հայնտ , և Քօլօնէլ Օկըլի Հնդկաստանի Անդղիական կառավարութեան մէջ ծառայող համբաւառ պաշտօնակալներ էին , որոնք իրենց անզբաղ ժամանակը օդակար ընելու նպատակաւ ինքղինքին Խօմէր Փաշայի բանակին մէջ ծառայելու ներկայացուցած էին . իսկ Խօմէր Փաշան իր զինուորական կատարելութեան վայել ընթացքով զանոնք սիրով և գոհունակութեամբ ընդունած և անոնց արժան եղած ամէն բան տուած էր :

Քէնըն յիսուն և հինգ տարեկան քաջառողջ , կտրիճ և գործունեայ զինուորական մըն էր , որոյ ծառաւը կարծես միայն պատերազմի դաշտին մէջ կ'անցնէր , ուր իւր պատերազմական հմտութիւնը շատերուն նախանձելի և միանգ ամայն խրախուսիչ օրինակ մը կընար լինիլ . . . ներելի թող լինէ ինձ այս քաջ զօրականին ընկերական և բարոյա-

կան յատկութեանց վրայ ապառնիի մէջ խօսելու ,
վասն զի իր վրայով իմ ունեցած տեղեկութեանց
կարդը անամնի կը պահանջէ :

Հայնտ որ զինուորականութեան մէջ Վէնընէն
վար չէր մնար՝ քառասուն տարեկան ազնուասիրտ ,
մարդասէր և պարտաւորով բնաւորութեամբ անձ մի
էր , կենակցութիւնը քաղցր և հաճելի , ինքը միշտ
զուարթ էր , և իր զուարթութիւնը ստուերասրատ
ընող պատճառ մը չէր զտնուեր , Հայնտ իր կենաց
մեծ մասը պատերազմական պարտաւորութեանց մէջ
անցուցած լինելով , կարծես իր ամէնէն սիրելի
հայրենիքը , բնակարանը և հակստարանը հոն էր ,
ուր փողը կը հրամայէր զէնքերը անզբաղ չի թու
զելու . ինքը ամէն տեղ և ամէն պարագայի մէջ
զոհ էր , նոյն բանն էր իրեն համար ամէնաշըայլ
Գերմանական սեղանը և զիւղականի մը աղքատիկ
սոխ հացը . ինքը աւելի հանգիստ կը քնանար երբ
գլուխը հանգչէր Հակոբ նահապետի բարձի վրայ ,
քան թէ քնքուշ տիկնանց հեշտարար փետրալից
բարձերուն վրայ : Հայնտ աղնուականի մը ամէն
յատկութիւնները և զինուորականի մը ամէն կա
տարելութիւնները ունենալէն 'ի զատ անօրինակ
աշակերտ մըն էր լեզուադիտութեան , Արեւելեան
հին լեզուաց վրայ այնքան փափաք և ուսանելու
յարմարութիւն ունէր , որ քիչ ժամանակի մէջ
Օսմանեան լեզուն կարող եղաւ ուսանիլ հանգերձ
գրականութեամբ . . . :

Օկրովի որ հազիւ իր երիտասարդական շրջաւ
նը լրացուցած էր , հին դիւցազնի մը հանգամանք
ներովը զարդարեալ , փառաւոր կերպարանքով ,
բարձր ճակատով ազնուական մըն էր , իր ընկերա
կան ընթացքին քաղցրութեամբը մինչեւ ամէնէն ըստ
տորին աստիճանի ծառաները կրնային վայելել ,

և պատերազմի առավարեղին վրայ , ուր ամէնէն փափուի սրտերը արաստոյ ժայռերու կը դառնան և ամէնէն զուարթ գէմքերը կ'այլափոխին , անոր սիրառը նոյնն էր , ինքը աւելի պարտաւորութեան կը ծառայէր , քանի թէ զզացման . զիտէր ան թէ ամէն մէկ զինուոր որ իւր սուրբին զոհ կը լինի ԱՆԱՄԵԴԻ է :

Ժամանակնիս որքան որ ամենազուարձալի կերպին կ'անցնէր , բայց և այնպէս զիտելի էր մեզ որ շուտով ամէն զաւարձութիւն պիտի դադարի , և ձայն մը պիտի հրամայէ մեզ զէնքով զուարձանալ . . . ամէն օր կ'սպասէինք այս հրամանը բնոգունելու , և վերջապէս ընդունեցինք , որով ստիպուեցանք անմիջապէս ամէն պատրաստականութիւնը ընելու , որ կարելի եղածին չափ ինքզինքնիս յարմարը ընենք թշնամին դիմադրելու :

Ես , ԱՆՔՔՍԱՆ և ԱՍՏԵՎՈՒՆ , որ դեռ պատերազմի անունը լսած էինք մէկ տեղ կուգայինք և կ'իմացընէինք իրարու թէ նոր և տհաճելի զգացմունք մը սրտերնիս պաշարած է , և թէ անանկ կ'զգայ հոգինիս որ ալ չիպիտի տեսնենք մեր սիրելիները . . . բայց Հայկական հպարտութիւնը , որոյ վրայ իրաւունք ունէինք պարծենալու իրը ժառանգ Հայկայ , մէկդի կը վաներ մեր մէջէն ամէն վհատեցուցիչ խորհուրդ , և կը հրամայէր մեզ որ անպատութիւն չիլինիմք Հայ անուան . . .

Ամէն բան պատրաստ էր , և որոշեալ օրը հասած , ուստի Ծումլախ մեր հրամեշտը տալով Ճամբայ ելանք դէսկ'ի Քայլը Տէրէ , ուր եռասուը Քաջանուն Հասան Փաշան իր վաթուոն հազարովը բանակածէր , և այս բանակէն պիտի զօրք յանձնուէր Ճէնըրալ Քէնընին Տէլի Օսման ըսհւան անտառը երթալու , և հոն Անուաց արշանեւ-

Քը գիմագրելու համար :

Չեմ կրնար առանց յիշելու անցնիլ հոս թէ
ես Շումլաի մէջ խպրահիմ անուն հաւատարիմ +
աիրասէր և քաջասիրտ պէտուին ափրիկեցի մը առի
քովս ձիերս դարմանելու համար հոս կա-
րեոր էր յիշել խպրահիմը , վասնզի ինքը շառ
մաս ունի պատմութեանս մէջ :

Դ. Ե. Փ. Ա. Ո. Խ. Մ. Ե

Հարիւր յիսուն հաղար հողիէ բաղկացեալ
Որութիական բանակ մը Բասքօվիչ զօրապետի հրա-
մանատարութեան ներքեւ Դանուպեան պատերազմ+
ները կը շարունակէին այս միջոցիս , և որոնց մեծա-
գոյն մասը Բասքօվիչ Աիլիստրէի առջեւ բանակե-
ցուցուծ , զայն առնելու աշխատութեան մէջ զբա-
ղած , և արդէն բաւական զօրք Դանուպի այսդիի
կողմը անցուցած լինելով , Ճէնըրալ Վէնըն պար-
տաւորեալ էր՝ կարելի եղածին չափ շուտով Լումէր
Փաշահին տուած հրամանին համեմատ՝ Հասան Փա-
շակէն հարկ եղած զօրքը առնելով դէսլի Տէլի
Օրման երթալու , և հոն յարձակելու որ և է Որու-
սիական զօրաց վրայ , որ իր դէմը կ'ելլէր , ուստի
ամենայն աճապարանօք հեռացանք Շումլաէն և ե-
րեկոյեան արելը մարը մանելու ժամանակ՝ հասանք
Չուլֆալար ըսուած դիւղը , որոյ բնակիչներուն
մեծագոյն մասը Աշմէտական լինելով մեզի հարկ
եղած ամէն բան տուին :

Ես , Ալեքսան և Ատեփան մեր մարդերովը

կատ տուն մը ունեցանք , ուր պատանեկան քնական գդայման համեմատ՝ գիշերուան մեծ մասը խաղալով , խնդալով և պոռչուալով անցուցինք Հայնոի ու բախութիւն , Օկրվիի հաճութիւն , իսկ Քէնընի անհանդստութիւն պատճառելով :

Վեր զինուորներէն մէկը լեզուն սանձարձակ թողած իր ըրած քաջութիւնները կը մեծաբանէր , բոլորովին աննկատ պահելով ինքզինքը մեր հաղար և մէկ ծաղրաբանութիւններուն , և վերջապէս այնքան տաքցաւ իր վիպասանութեանը մէջ , որ երբ կը պատմէր թէ ինքը ինչպէս յիսունէն աւելի Գարատաղցիք սպաննելէն վերջը՝ տասն և վեց տարեկան ամենազեղեցիկ աղջիկ մը առած կը փախչէր . . . Խօսքը բերանը մնաց և ինքզինքը ձիերուն կրնակին վրայ դտաւ , որոնք հանգիստ կ'առնէին Ճիշտ իր նստած տեղին տակը . . . Հիւսէյինին այս անկումը , մեր բանահները , մանաւանդ Խղբահիմին ահադին ձայնը պարտաւորեց Հայնոը միայն շապիկով մը իր սենեակէն գուրս ելել և հնդկերէն աղօթք մը ընել . Օկրվի անցածին վրայ բոլորովին անտեղեակ՝ ուելի Հայնոին աղօթքին վրայ կը խնդար , քան թէ խեղճ Հիւսէյինին , որն որ ձիերը ամեն քաղաքաւ վար խօսքերով շողքորդելով , հազիւ ինքզինքը անոնց կիցերէն աղատած նապաստակի պէս պարատէզին մէջ կը վազէր , բայց բոլոր ասոնք երկար չտեղին , Քէնընի հրամայողական ձայնը ամենքնիս լոեցուց , և զիշերուան մնացեալ մասը անցաւ առանց մեր զգալուն :

Հետեւեալ առաւօտուն կանուխ Ճամբայ եւ լանք , և կէսօրէն վերջը հասանք Քայալը Տէրէ , ուր Ճէնըրալ Քէնըն Հասան Փաշայի ներկայանալէն վերջը , դացինք մեզի տրուած տունեւ

քուն մէջ հանդչելու : Քէնըն պատուիրեց մեղ որ
հանդարասանամք , բոլորովին տղետ լինելով թէ
հայ պատանիները միայն քնացած ժամանակնին
կրնան հանդարա մնալ , և թէ իրենց Արարատեան
բնութիւնը չներեր իրենց քթերնին կախ կախարդ~
ներու պէս նստիլ և խօսիլ՝ թէ նոր մոլորակ մը
գտնուեր է . եօթը միլիօն կանգուն արամադիծով ,
և կամ թէ վիճել թէ արել երկրիս շուրջը կարե~
լի է թէ կը դառնայ :

Արեելեան ազգերը , որոնց աշխատասիրու~
թիւնը և հնարագիտութիւնը անուրանալի է , որ~
քան ալ առաջնորդուին Արեմատեան ազգաց սովո~
րութեանցը՝ տակաւին անհնար է զանոնք երկար
խարել ունայն բոժոժներով . . . : Եւրոպացիք
աւելի լաւ կ'ընէին եթէ փոխանակ կեանքերնին
հաստատութեան մէջ մաշելու , զայն նուիրէին
իրենց բնակած երկրին բարելաւութեանը , որով
փոխանակ գրքատունները խել մը վիճող , անփա~
բան և անտեղեակ հեղինակաց ձանձրացուցիչ և
անհիմն հատորներով լեցուելուն , հաստատուն և
օդտակար գիտութիւններու շտեմարաններ կը լի~
նէին , և փոխանակ իրենց զաւկներուն անդին ժա~
մանակը կողոպտող և առողջութիւննին խանդարող
ուսումներ մատակարարելնուն , լաւ կ'ընէին եթէ
զանոնք կատարեալ տեղեակ ընէին միայն հետեւեալ
գիտութիւններուն . Աշխարհագիտութիւն , երկրա~
գործութիւն , թուաքանական գիտութիւն , առող~
ջարանութիւն և վաճառականութիւն , և փոխանակ
կրօնական խնդիրներով ժամանակնին վատնելու ,
խորհէին թէ ինչպէս որ առանց իրենց կամքին ծը~
նան անանկ ալ առանց իրենց կամքին պիտի մեռ~
նին , փոխանակ գերեզմանէն անդին շրջելու՝ այս
երկրիս մէջ ինչպէս ազրելու է՝ ան խորհէին , և

թողէին աղատ որ “Ա, ախախնամութիւնը ամէն բան
իր ուզածին պէս ընէ :

Խիստ շաւալի իրողութիւն մըն է նկատելը որ
ընդհանուր մարդկային սեռը երկրիս վրայէն մար-
դասիրութիւնը ջնջելու համար կրօնքներ կ'ըստեղ-
ծէ , և ամեն մէկ կրօնական դրոշակի ներքեւ դրտ-
նուող կ'ըստիսպուի միւսները ատելու իր ատուած
Աստուծմէ , և որդիք դատապարտութեան
իրաւ է որ արդասիքէ մը չեմք կարող առանց տը-
րամարանութեան գէմ գործելու՝ նպատակը կամ
շարժառիթ եղողին կամքը որոշել , բայց և այն-
պէս եթէ կրօնքները երկինքէն լինէին՝ իրենց
արդասիքը մարդասիրութիւնը ջնջել պիտի չիլի-
նէր միայն ան կրօնքը ճշմարիտ կրնայ լի-
նիլ , որ չէ թէ միայն կ'ուսուցանէ թէ մարդիկ
առ հասարակ մէկզմէկսիրելուեն , այլ իր կազմուած-
քին բնական արդասիքը մարդասիրութիւն լինեա-
լու է , ըստ որում անվիճելի ճշմարտութիւն մըն
է սա՝ թէ Աշխարհս իր ներկայ թշուառութիւն-
ներէն ամենեին աղատ պիտի լինէր , եթէ մար-
դասիրութիւնը ամէն մարդու կուրծքին մէջ տիւ-
րէր . . . : Արարիչ մը չիլրնար ուզել որ մարդիկ
իրար ատեն , հետեւաբար իր բնութիւնը պիտի
լինի անշուշտ սիրել իր ամէն արարածները , և չա-
տել անոնցմէ և ոչ մէկը . . . :

Քէնըն մեղի հանդարա մնալ հրամայելէն
վերջը՝ իր սենեակը քաշուեցաւ , Օկրպի կանգ-
նած Գայալը Տէրէին երեկոյեան սքանչելի տե-
սարանը կը զննէր լոիկ , և կ'երենար թէ իր
բնիկ երկրին յիշատակը կը զուզորդէր , Ճայնտ
բոլորովին անտարբեր բնութեան վսեմութեան ,
անցեալին և ապառնիին վրայ , սենեակը մտած
ոտուըները երկնցուցած՝ ունաւ սուլո վկանէլո , ունաւ

տուակա . . . շախուաչ շախուաչ կը պոռչըտէր , ինքը զինքը հօթէլ տ՛չնկըթէրի սեղանատունը կամ չեմ գիտեր ուր երեակայելով , թէ և խեղձը նոյն երեկոյին հաղիւ անօթի մնալէ ազատեցաւ մածուն հաց ուտելով :

Մենք երեքս մեր բնական սովորութեան համեմ մատ մեր ծառաներով՝ ի միասին փառաւոր կրակի մը բոլորտիքը փրուեցանք հաստատութեան կամարին տակ , քանի որ գիշերուհին իր արշաւը կ'ընէր անթիւ լոյսով զբահաւորեալ բանակով մեր գլխուն վրայ . . . հասան փաշայի ամբողջ բանակը կը ննջէր , և Քայլը Տէրէի զգալի լուսթեան մէջ՝ մեր բնակած բլրակին յասակէն սահող գետակին շշնկոցը կը լուսուէր , իսկ մենք ամեն մէկերնիս իրեն սեփհական մտածութեան մէջ կը թափառէինք Իպրահիմ զլուխը առջին կախած փայտի մը կտորով կրակին մոխիրը կը խառնէր , կարծես անոնց տակէն իր անցեալը լուսաւորող կայծ մը կը փնտռէր , և ես այն մլոցոցներուն կը գիտէի զինքը , երբ միտքս վայրկեան մը կը գաղարէր Խլիզակի վրայ խորհելէն , Խլիզակի , որոյ ողին կարծես սրտիս թելերը կը հարուածէր կուրծքիս մէջ տիրող սիրոյ ներդաշնակութիւնը առողջ սփահելու համար . ինչպէս որ ես երբեմն երբեմն Խպրահիմի խորհրդածութեան մը մէջ թաղուած լինելը կը գիտէի , այնպէս ալ անզիս կը գիտէ եղեր , և իւր սիրաը կը զգայ եղեր թէ՝ մէկ մասնաւոր խորհրդածութիւն մը իմ սիրտս կը նեղէր , և առանց իմ նկատելուս բերնէս դուրս ելած հառաջանքս զինքը կը նեղէ եղեր . . . ուստի անոր սիրտը ալ չիդիմանալով իմ վրաս , երեսս անկելով աշուըները , ըստ . “ Տէր իմ , մէկ ժամէն աւելի է կը նկատեմ որ քու սրտիդ խաղաղութիւնը վրդովող խորհրդածութիւն մը զքեղ կը ճնշէ . ”

— Եւ պիտի ճնշէ յաւիտեան , Խպրահիմ ,
ըսի տեսնելով որ ամենքն ալ կը ննջեն :

“ Բայց պատանեկութիւնը ” , կրկնեց Խպրահիմ
հառաչելով , “ ունայնութեան համար կը հեծէ և
կը մաշի :

— Ճշմարիտ ես , Խպրահիմ , պատասխանեցի
տեսնելով որ ինքը իմ կարծածէս աւելի խելացի
մարդ մի է և բարեսիրա , “ բայց կառաջը կոտրելուն
վերը՝ ճամբայ ցուցընելն ալ անօդուագ է ” :

Խպրահիմ խորհեցաւ վայրկեան մը , և ըստ :
“ Փորձառութիւնը ամենէն աղէկ խրատատուն է .
Եղաւ ժամանակ մը որ ես ալ քեզի նման աղատ
թողած էի իմ ամեն պատանեկան զզացմունքներս
տիրելու վրաս , և տանելու զիս ուր որ կ'սւզեն :
Բայց ժամանակը և փորձը շուտով իմացուցին
ինձ թէ սէրը պատանիի մը համար ամենէն միսասաւ
կար թոյնն է . . . եղուկ որ այս դասը ես ուշ սոր-
վեցայ Ճիշտ անատենը երբ իմ ծնողքս գերեզման
մտան իմ պատճառաւս իրենց ամեն հարստութիւնը
կորսնցուցած և չքաւորութեան յետին աստիճանը
հասած , և ահա այն օրուընէ հետէ իմ հանապաւ
զօրեայ տաղս “ ափսոս ” է : Այս խօսքերը խօսած
ժամանակ կը դողդղային Խպրահիմի պրկունքը , և
արտասուքը կը մթացընէր անոր աչուըները . . .
որքան սոսկալի է տեսնել ահազին մարդու մը
արտասուելը :

Խպրահիմի խօսքերը հետաքրքրութիւնս շար-
ժեց և ուզեցի լսել ինչ որ իրեն պատահած է ,
հաւանեցաւ ինդրոյս ան և սկսաւ պատմել :

ԷՊՐԵՆԴՄՈՒՄ ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆԸ.

Ասկեց քսան և հինգ տարի առաջ տասնեվեց տարեկան պատանի մը էի ես, և որդի Շէիկի մը, որն որ երեք հաղարեն աւելի ընտիր Պէտուին ընտանիքներու վրայ կ'իշխան . ինչպէս որ յայտնի է ամեն աշխարհածանօթ անձանց՝ մեր ցեղը թափառական կը շրջի անապատներու մէջ, և կը բանակի հոն ուր ջրհոր մը կը դանէ . մայրս որ Նեղոսի վերին սահմաններեն “Յուպի ըսուած ցեղին կը վերաբերէր՝ և որն որ իմ հօրս աչքին լոյսն էր, անանկ կարգէ դուրս սէր և խնամք ունէր իմ վրաս որ շատ անգամ չափը կ'անցնէր . ուստի ես ազատ և ինքնիշխան լինելով ամեն բանի մէջ՝ ազատաբար կը մտնէի ամեն Պէտուիններու վրանները, ոչ մէս կու մը տշաճութիւն պատճառելով . իրաւ է որ Պէտուինները խիստ նախանձու են, բայց և այնպէս ես անոնց նախանձը շարժելու պատճառ մը չէի կրնար լինել, ըստ որում չիկար Պէտուին մը որ յօժարակամ չիտար ինձ իր աղջիկը, միայն թէ ես ուղէի : Ճնութիւնը որ չիթողուր ունայնաշրջիկ պատանին անզգայ այն հաճութեանը, որ կ'արգասաւորի գեղեցիկ աղջկան մը ներկայութենէն զիս կանուխ արթնցուց, և իմ բոլոր երջանկութիւնն հիմնեց աղջկանց ընկերական յարաբերութեան մէջ որոնց հետ կ'անցունէի գրեթէ իմ ամբողջ օրերս :

Վեր ցեղին աղջիկները լուսաւորեալ կոչուած ազգերու աղջիկներուն նման՝ պարտաւորեալ չըլւալով իրենց բնական կազմուածքը և գեղեցկութիւնը եղծելու՝ հաղար և մէկ վտանգաւոր միջոց .

ներով , հսկաներու կը նմանին ամէն մէկը
Ճակատնին բարձը , քը երնին սուր , պղկունքնին
բարակ և նազելի , մազերնին երկայն , որոնք մինչ
շե սրունքնին կը հասնին , աչուընին խոշոր և գիւ-
սաւոր . նայուածքնին վեց և ազդու ահա
այսպիսի էակներու մէջ ես կ'սկսէի կամաց կամաց
ինձ ոչ - սովորական զգացմունք մը իմանալ
սրտիս մէջ , մանաւանդ անոնց մէկուն վրայ , որ
արաբացին ըսածին պէս՝ “ անտառուհիի մը ա-
մէն յատկութիւնները ունէր ” : Գեղեցկաւթեան
մէջ իր ամէն ընկերուհիները կը դերազանցէր , և
իր անուշ բնաւորութեամբը սիրելի արմաւենի մը
կը նմանէր . . . վերջապէս խօսքին շիտակը՝ Տա-
լիլա իմ սիրտս դրաւած էր , որուն կը հետեւէի
ես ուր ալ որ երթար , և քիչ պատեհութիւն
չունէի անոր հեշտաբար կենակցութիւնը վայելե-
լու , և սիրահարական կենդանարար համբոյընե-
րուն ենթակայ լինելու :

Կատ գիշերներ Տալիլա և ես մինչեւ լոյս ան-
քուն իրարմով հանդիսա կ'առնուինք , և կը զա-
տուեինք մէկզմէկէ այն վայրկենին՝ երբ արեղա-
կին առաջին շառաւիղին լոյսը կը ճղքէր զիւ-
շերուան քողը . . . ամէն սրտէ դաղտնի , և ամէն
աչքէ դաղտնի էր մեր սէրը , ասանկ կը կար-
ծէինք մենք , բայց ափսոս որ սխալած էինք , վա-
սըն զի կար աչք մը , որ կատաղարար կը դիտէ
եղեր մեզ մութի մէջ , և մեք պարզամտութեամբ
առանձին կը կարծէինք ինքինքնիս :

Երբ այսպէս ես և Տալիլա սիրոյ հեշտա-
բար զինիովը զինովցած ժամանակնիս երջանկու-
թեամբ կ'անցունէինք , դաւադիրը իր դաւադրու-
թիւնները կը յատակազծէր . շար նախանձը հա-
միտի կուրծքին մէջ եռալով իրեն հանդսու-

թիւնը կը խանգարէր և կ'սափակէր զայն ամէն վատ միջոցներու դիմել :

Գիշեր մը երբ ես Տալիլաի ուսին ձգած զլուխս՝ անոր անուշիկ խօսքերը կը լսէի , հեռուի վրաններուն մէջ տեղէն շուք մը անցաւ , Տալիլա իր խօսքը կը շարունակէր , շուքը դաղտնագողի դետնին երեսէն սողալով կը մօտենար , և ես զայն կը դիտէի , ոչ երկար , շուքը կանգնեցաւ և մօտեցաւ ինձ , և վայրկեան մը խոժոռ աչուըները վրաս տնկեց , Տալիլա անմիջապէս երեսը ծածկելով ետիս անցաւ , իսկ ես ինձ նայողին ով լինելը չիկրնալով նշմարել , դիշերուան խաւարին խստութենէն , բարկանալով գոչեցի .

“ Ո՞վ ես դու , ապիրատ , որ կը համարձակիս մօտենալ Շէիկի զաւակին , և խանգարել անոր երջանկութիւնը ” . ձեռքս դաշոյնիս վըրայ էր :

— Զէ Շէիկի , կ'ուզես նէ՝ մարդարէի մը թոռը եղիր , խենդ տարփածու ” , գոչեց շուքը դոսողաբար , “ և որովհետեւ զիս Ճանշնալ կ'ուզես , Տալիլա ինձմէ աղէկ կրնայ պատասխանել , որոյ խոստմանը համեմատ կ'սպասէի իրեն մինչեւ այս ժամն ” , աւելցուց ան աշուըները Տալիլաի վրայ տնկելով , Տալիլաի որ ուսիս վրայէն զայն կը դիտէր :

“ Ի՞նչ բանի համար իրեն կըսպասէիր , և ան ինչո՞ւ քեզի խոստում ըրած էր , կրկնեցի այլայլած :

— Այդ հարցումը իրեն կը վերաբերի , բայց առաջինին կը պատասխանեմ . . . վասն զի իրեն հետ պիտի փախչէինք այս դիշեր :

— Դաւաճան , գոչեց Տալիլա առաջ նետուելով , բնշպէս կը համարձակիս Ճակատս սկցընելու :

— Ատոր պատասխանը քեզի կ'իյնայ ” պատասխանեց անձը խնդալով , և շարունակեց . “ Տալիլա , անգութ աղջիկ , դու չեմ որ ինձ խոստացար ինքզինքդ նուերել , դու չեմ որ երեկ կ'աղաշեիր ինձ որ ամեն բան գաղտնի պահեմ , դուն չեմ վերջապէս , խաթերայ , որ խոստացար ինձ այս կ իշեր սպասել ձեր վրանին քով ” : Ոտնաձայն մը լսուեցաւ ետենու , և աչա յաղթանդամ մէկը քովերնիս կանգնած էր զիշերուան խաւարը անանկ սաստիկ էր որ իրարու աչուըներէն ’ի զատ ուրիշ բան մը չեինք կարող տեսնել :

“ Տալիլա , ըստ նոր եկողը , վայելէ Պէտուին աղջիկի մը սուտ խօսիլը , այս է քու երդումներուդ կատարումը . . . հաչ , հաչ , հաչ , կնկան մը խօսքերուն հաւատք ընծայելու չափ յիմար կայ արդեօք աշխարհիս վրայ ” :

— Դատապարտութիւնք միայն կնկան մը դըլ խուն չեն թափիր ” , կրկնեց նոր մէկու մը ձայնը , և շարունակեց . “ ասանկ , խպրահիմ , դու կը թսղուս զիս որ սիրոյդ համար մեռնիմ , աչ , ուր մնացին բոլոր քու խոստումներդ . . . դահիճ , ի՞նչ թշնամութիւն ըրած էի ես քեզի , որ զիս իմ հօրս վրանէն մոլորեցընելով կործանեցիր զիս . . . չեմ խօսիր երկար , վասն զի կը վախնամ որ ձայնս զիս չի մատնէ , և անպատուութիւնս չիհաչակուի . . . երկինք թող լինի իմ դատաւորս ” :

Ընծանօթ աղջիկը այս խօսքերը ընելէն վերջը՝ դնաց վաղելով , և թողուց զիս արձանի մը պէս . . . հեռացան նաևս միւսները Տալիլաի գլխուն ամէն անէծք կարդալով :

Ես և Տալիլա իրարու քով կանգնած չեինք

գիտեր թէ ինչ խօսինք և կամ ընենք , երբեմն իրարու երես կը նայէինք , և երբեմն աչուընիս դետինը տնկած անշարժ կը մնայինք՝ կատարեալ անկարող բառ մը անզամ արտասանելու բայց ես վերջապէս զսպեցի ինքզինքս և Տալիլաի ձեռքը բռնելով հարցուցի .

“ Տալիլա , ով էին այս անձինքը ” : Տալիլա աչուըները երեսս տնկեց . . . անմեղ աչուըներ . . և պատասխանեց .

“ Ի՞նձ կը հարցընես :

— Այսու , Տալիլա , քեզի , կրկնեցի ձեռքը թող տալով :

— Կանիրաւես զիս , պատասխանեց անհանդար տութեամբ , դիտցիր , Խպրահիմ , որ անոնք դաւաճաններ էին , որոնք մեր իրարու վրայ ունեցած սէրը պաղեցնելու , և իրարու դէմ թշնամացնելու համար այս դաւագրութիւնը ’ի գործ գրին . ահա այս է իմ կարծիքս , Խպրահիմ , և մնացեալը քեզ կը մնայ խորհիւ , լսա որում իմ սիրաս ջուրէն ալ մաքուր է , և հոգւոյս խաղաղութիւնը տառապեցը նելու բնաւ պատճառ մը չունիմ . . . ” :

Տալիլաի խօսքերը որքան որ օրինաւոր էին , բայց և այնպէս իմ սիրոս անոնցմով դոհ չեղաւ , ուստի առանց բառ մը արտասանելու զատուեցայ իրմէ , և մտայ վրանս դիշերուան մնացեալ մասը առանձին անցընելու :

Կատոնց միտքս դրաւող դաղափար մը՝ թէ “ Կանայք ինչ ալ լինին միշտ անհաւատարիմ են ” , զիս կ'ուղղէր Տալիլաի վրան կասկածելու , և երեւ կայութեանս սաստկութիւնը կասկածներս կը հաստատէին :

Տալիլաի ինձ հետ բռնած բոլոր ընթացքը մի առ մի կը քննէի , և անոնց մէջ իր վրայ կասկա-

ծելու համար իրաւունքներ կ'ստեղծէի , վերջապէս
առաւօտ չեղած՝ Տալիլա ինձ համար խաբերայ աղ-
ջիկ մը եղաւ . . . բայց սէրս զոր ունէի իր վրայ
կատաղի նախանձութեան հետ միացած վրէժխնդրու-
թեան դդայմունքս կը թանձրացնէր :

Օրեր , շաբաթներ անցան , և ես Տալիլաի երե-
սը տեսնելու չիդացի , և ոչ իսկ վրանէս գուրս կ'ել-
լէի . սէր , նախանձ , և վրէժխնդրութիւն կուրծ-
քիս մէջ կը կոռուէին , և զիս յիմարութեան կ'ա-
ռաջնորդէին . . . ծնողքս շփոթած իմ՝ անքնա-
կան վարմունքիս վրայ դարման չմնաց որ ՚ի գործ
չդնէին , խեղճերը բոլորովին անտեղեակ իրենց
մէկ հատիկ զաւկին ներքին խոռովութեանցը վրայ՝
իրենց հարստութիւնը կը վատնէին խաբերայ բժշ-
կաց , կախարդաց , կարդացողաց , աղօթողաց , և ա-
սոնց նման խել մը սատանայից քսակները լեցնելով ,
քանի որ փոխանակ օգուտ մը տեսնելու այս ամենէն
օրէ օր կը գէշնայի , և մելամախանութիւնս կատա-
ղութեան փոխուելու վրայ էր , ծնողքս ինչ ընել-
նին շոււարած՝ վերջին ջանք մըն ալ ընելու համար
մեծամեծ ընծաներով պատգամաւորներ խրկեցին
Այսին ինիւլի կոչուած հոչակառ աստեղաբան
Ընդդիացի տիկինին , որ կը բնակէր Աիթօնէն
երեք ժամ հեռու լեռներու մէջ Տը Շուն կոչուած
հովիտը , աղաչելու անոր որ Պէտուիններու իշ-
խանը իրեն յաւիտենական երախտապարտ մը ընե-
լու համար , բարեհաճի աստերուն հարցնել թէ
ինչ պիտի լինի իրենց զաւկին վախճանը , կամ
թէ ինչ դարման հարկաւոր է :

Գրային պատգամաւորները դրեթէ ծնողացս
հարստութեան կէսէն աւելին անոր տանելով . . .
բոլոր Պէտուինները իրենց Շէիկին տարարախ-
ութեանը վրայ սկսած էին իր վրայ կասկածիլ .

և արդէն իմ՝ նախանձորդներս անզգալի կերպիւ
անոնց կէսէն տւելին համոզեր էին թէ Շէիկ
երկնառաք պատուհասի մը ենթակայացեալ է, և
թէ Խպրահիմ դեւերու ձեռք մատնուած է իր ծը-
նողացը յանցանացը համար, արդ տարաբախող ծը-
նողքս մէկ կողմանէ իրենց զաւակին կացութեամբը
և միւս կողմանէ իրենց ժողովուրդին յիմար կաս-
կածներովը գրեթէ խելքերնին կորուսեր էին :

Հայրս ամեն ջանք՝ ի զործ կը դնէր որ ժողո-
վուրդը հանդարակեցնէ, բայց՝ ի զուր, ասոնք
տւելի կը փրփրուէին իր խօսքերովը, ուստի որոշ-
ուեցաւ որ ժողովուրդին մ.ջէն քնան և չորս ծերունի
ժողով մը կազմեն, և այս բանիս համար որոշում
մը ընեն, արդ բոլոր ծերունիներուն վրայ վիճակ
ձգուեցաւ, և կազմուեցաւ ժողովքը . . . Հայրս
տեսնելով այս, ներկայացաւ ժողովքին, և դեռ
անոնք իրենց որոշումը չտուած՝ խնդրեց անոնցմէ
որ սպասեն մինչեւ պատգամաւորներուն վերադարձին.
Ճայնից առաւելութեամբ ժողովքը հաւանեցաւ ա-
նոր առաջարկութեանը և ընելիք որոշումնին մնաց :

Խրկուած պատգամաւորաց վերադարձին ժամա-
նակը եկած հասած էր, և դեռ չէին երենար, և
յիրաւի մինչեւ անոնց զալը՝ Հայրը իր կենաց մ.ջ
չտեսած նախատանաց ենթակայ եղաւ, իսկ անոնց
դալէն վերջը՝ թշուառութեան ամենէն կծու արմա-
տը ծամեց . վասն զի անոնց բերած լուրը իմաց կու-
տար թէ աստեղք բնաւ յոյս չեն տար իրենց զաւ-
կին համար . . . այս տեղեկութիւնը հաստատեց
ժողովուրդին կասկածը, և ալեւորաց ժողովքը ու-
րիշ մէկը որոշելով իմ հօրս տեղը իբր իշխան ժո-
ղովրդոց, (Համիտին հայրն էր այս զըրկեց իմ հայ-
րը իր ամեն իրաւունքներէն և ստացուածքներէն,
ասով հայրս չիկրնալով դիմանալ, կաթուածամահ)

ինկաւ մօրս ծնկուըներուն վրայ և հոգին տուաւ : իսկ մայրս չիլրցաւ երկար ապրիլ անոր մահուանէն վերջը , և ես մնացի առանձին իմ թշուառութիւնս ողբալու :

Օր մը , երբ խոր տիրութեան մէջ թաղուած նսաեր էի ջրհորի մը մօտ ծառի մը շուքին տակ , ահա Տալիլա ջրամանը դլուխը առած կուդար , և ես հաղիւ տեսայ անոր հրեշտակային դէմքը . սիրտս անօրինակ կերպով տրոփել սկսաւ , և առանց իմ կամացս ոտքի ելայ . . . մօտեցայ իրեն , Տալիլա մէկէն ծածկեց երեսը , և չէր ուզեր ինձ նայիլ . . . “ Տալիլա , դոչեցի աղերսական ձայնով , Տալիլա , ներէ ինձ , և մի յիշեր անցեալը :

— Ա՛Հ , Խպրահիմ , ըսաւ Տալիլա խոշոր աչուըներէն մարզարտի պէս արտասուաց կաթիներ գըլ տորցընելով , Խպրահիմ , այսպէս պարտ էիր վարուիլ իմ հետս . . . ներում տալ ինձ չիյնար , երկինքէն խնդրէ զայն :

— Բայց , Տալիլա , մաիլ ըրէ , ըսի ձեռուըները սեղմելով , քանի որ ան երեսը մէկդի դարձընելով ձեռուըները կը քարշէր :

— Թող զիս , կրկնեց Տալիլա , եթէ կը սիրես զիս :

— Զէ , չեմ կրնար թողուլ գքեղ , Տալիլա , պատասխանեցի դողդղալով :

— Բայց վտանգի կը մատնես զիս , և ինք զինքդ , թող ինձ ” , պոռաց Տալիլա . և ես հաղիւ թէ ծոեցայ զայն մի անդամ դրկելու , ահա Համիտ աչուըներէն կրակ ցայտեցընելով դոչեց ետեէս . “ Ո՞ անամնոց վատթարագոյնը , թող աղջեկը , եթէ ոչ քու կեանքդ հիմա կը վերջանայ ” :

Դյաղիսի նախատինքի մը ալ չիկարենալով դիմանալ , մէկէն քաշեցի դաշոյնս , և անոր վրայ

յարձակելով , զայն ստուբներուս տակը առի , և ճիշտ երբ դաշտյնը սրտին կ'իջեցնէի , աչա անօրէն Տալիլաի բաղուկները անոր կեանքը աղատեցին , իմ ուժս և ոդիս նուազեցուցին , որով հողի առաւ թշնամիս , և իր բոլոր ուժը հաւաքելով՝ կատաղաբար յարձակեցաւ վրաս , և մէկ մանրերորդի մէջ կենազրաւ կ'ընէր զիս , եթէ Տալիլա իմ և անոր մէջ աեղոյ մանելով , ամէն տեսակ քաղցրաբանութիւններով և աղաչանքներով զմեղ չարգիլէր գաղանաբար իրարու հարուածուելէ . . . : Այս միջոցիս զրեթէ հարիւրէն աւելի Պէտուիններ մեզ շրջապատեր էին , և որոնց ամէնքն ալ կը գովարանէին հակառակորդս և կը ծաղրէին զիս . ուստի ալ կարող չի լինելով կրել ճակատագրիս անիծեալ որոշումը՝ քաշուեցայ կորագլուխ անոնց մէջէն , և ամէն տեսակ վտանգ , վիշտ և տառապանք կրելով մինչեւ Աղեքսանդրիա Ճանապարհորդեցի՝ անցեալ կեանքս շարունակ ողբալով :

Չքաւորութիւնը որ շատերուն համար ամէնէն լաւ դաստիարակը եղած է , ինձ ալ նոյն ծառայութիւնը ըրաւ . . . մոռցայ ես չէ թէ միայն Տալիլաի սէրը , այլ նաև ծնողացս մահը , և ըսկը ուստի աշխատութեան նոյն միջոցին Աղեքսանդրիա քնակող Անդղիական գեսալան Միստր Աօլթի քով իրը ձիագարման , և մնացի իր քովը մինչեւ իւր մահը :

Միստր Աօլթ ամէնէն ընտիր անձն էր , որոյ վրայ շատ էր Մուհամմէտ Ալի Փաշաի վստահութիւնը և ակնածութիւնը , և մէկը որ տեղեկութիւն չունի Եղիստոսի վրայ՝ չի կրնար այսպիսի միջոցի մը մէջ Միստր Աօլթի մահուան ներգործութեան վրայ գաղափար մը ունենալ :

*Կալարինօի պատերազմը ճիշտ տեղի ունցած

էր , և թէե Փաշան քիչ հոդ կը ցուցնէր իւր նաւատորմիղին կործանմանը վրայ , բայց իր սրտին իրական զգացմունքները գաղտնի էին , և իր նըւպատակները անդ իտելի . Միստր Աօլթ մեծ ներագործութիւն ունէր Փաշաին վրայ , և այնքան սիրելի էր անոր որ իր հիւանդութեան միջոցին Փաշան բացէ 'ի բաց մերժեց որ և է հաղորդակցութիւն մը ունենալ Միստր Պարքըրի հետ , որն որ դըժքաղդարար անյարմար էր անոր . . . բայց վերջապէս Վէրտըն Ոիխարտ ընտրուեցաւ իրը միջնորդ Էնդ զիոյ կառավարութեան և Փաշային մէջ . Յիշտ այն միջոցին ով որ լինէր Եզդիպտոսի գեսպան Միստր Աօլթի փոխանակ , քիչ դժուարութիւն չունէր կրելիք :

Միստր Աօլթ մեռաւ Տէսիք ըսուած գիւղին մէջ , ուր խրկուեցաւ բժիշկներու խորհուրդով , բայց ոչ օդափոխութիւնը և ոչ ալ բժիշկ Մատտընի ջանքերը զայն մահուան ձեռքէն կարող եղան ազատել . որով և ես կորուսի տէր մը և բարերար մը , և աչա այն օրուանէ հետէ կը թափ սոիմ երկրիս վրայ զանազան մարդոց քով աշատելով . . . բայց սիրտս՝ որ ալ իր մխիթարութեան արել մարած է , գաղտնաբար կը տենջայ իր հայրենեացը . . . , աշխարհս իր ամէն փառքերովը սեաւ կէտ մի է ինձ համար , քանի որ ես իմ հայրենիքս հետի եմ :

ԺԲ.

ԵԳ ԳԵՍՏՆԵՐԻ

Խողբահիմ լմնցուց իւր պատմութիւնը , եթէ

կէօ զիշերը կը տիրապետէր ամեն տեղ , ուստի պլուելով իմ մուշտակիս մէջ՝ գրի գլուխս Բալեքանի ծնկան վրայ և քնացայ , թէե մէկ ժամի չափ Խպրահինի պատմութեան և Եղիղակի վրայ խորհեշէն վերջը :

Յիրաւի ամենքնիս ալ պիտի շարունակէինք քնոյ մէջ , եթէ հայնտ արշալոյսին հետ անկող նէն , կամ թէ լու կրլինի եթէ ըսեմ՝ իր մուշտակէն դուրս ցատկելով իր կոիւը չսկսէր թռչնոց հետ . ինքը պոռալով գանգառ կ'ընէր անոնց անքաղաքավարութեանը համար , իրը թէ իր քունը խանգարած լինէին իրենց ձռձուցներովը , թէ և բնաւ հոգը չէր թէ իր ձայնը ամենքնիս անհանգիստ կ'ընէր . . . բայց ինչ և իցէ . ելանք ամենքնիս ալ , ժողովեցինք ամեն բաներնիս , և կարելի եղածին կամ զանուածին չափ հաց և մածուն ու տելով սկսանք սիրանիս քաշել , մինչեւ որ Քէնըն կարդի գրաւ իր նոր խումբը . . . և անմիջապէս ճամբայ ելանք դէպ ՚ի Աղ Գատընլար , որն որ Տէլի - Օրմանի առաջին գիւղերէն մէկն է : Խիստ նշանաւոր էր ինձ համար այս օրուան շարժումնիս , վասն զի առաջին անգամն էր որ ինքզինքս կը դըտնէի պատերազմական ընթացքի մէջ , և յիրաւի կարծես տեսակ մը հպարտութիւն կ'զգայի , երբ վեց հազար զինուորաց առջեւը անցած էի քաջընալիր պաշտօնակալաց հետ . թէպէտ և պէտք չէ ուրանալ՝ որ պատերազմի մէջ մեռնելու երկիւղը երբեմն երբեմն կը նեղէր միաքս , և նշմարելի նուազում մը կը տիրէր սրախս վրայ . . . բայց ասոնք վայրիեան ներ էին որ շուառվ կ'անհետանային , երբ կը նը կատէի հետիններուս զուարթութիւնը և խաղաղաթթիւնը . ամշնալ կու զար վրաս երբ . կը խորհէի ինձ նման հազարաւորներուն հայրենի ոիրով վառ-

եալ ուրախութեամբ թշնամին հարուածելու համար արտորանին , ուստի հեռացուցի մտքէս ամեն տիրութիւն և վհատութիւն սկատառող խորհուրդներ , վեր վերցուցի թունջս կուրծքիս վրայէն , և որոշեցի մասնակից լինիլ այն փառքին , որ ամեն զինուորական կ'ստանայ պատերազմի դաշտին վրայ , ուստի իմ բնական զուարթարոյութիւնս ձեռք առնելով սկսայ հօգի տալ իմ ընկերացս , որոնց սրտին յուզմունքը խիմնէս նուազ չէր :

Խալրահիմ , որայ վրայ վստահութիւնս օրէ օր կ'աւելնար՝ բնաւ քովէս չէր զատուեր , և երդում կ'ընէր թէ կրակի մէջ ալ լինիմ՝ պիտի ընկերանայ հետս , մահը կամ կեանքը միատեղ վայելելու , իսկ ես իմ կողմանէս լաւ նկատելով այս քաջասիրտ և տիրասէր անձին արժէքը , անանկ սէր կապեցի վրան , որոյ նմանը կը պատահի միայն հօր և որդւոյ մէջ :

Օդը խիստ պայծառ և մնդը էր , զինուորները գեռ առոյդ . Ճէնըրալ Քէնըրն , Հայնտ և Օկլվի իրենց փառքը զտնելու կ'շտապէին , և մեք մեր պարտականութիւնը արիութեամբ և հաւատարմութեամբ կատարելու կը փութայինք :

Ահա այսպէս երբ բոլոր խումբը կը յառաջանար դէսլ 'ի Ադ Գաարնլար գեղեցիկ դաշտերու , ծաղկալից մարդադետիններու և հովիտներու մէջէն , ձիաւոր զօրաց աջ թեր սկսառուչ ներդաշնակութեամբը օդը և լեռները թնդացընելով ամբողջ խումբին եռանդը բորբոքել Քէնըրն կը խնդար , Օկլվի կ'զմայէր , իսկ Հայնտ ուրախութիւնէն անոնց ձայնակից լինելու ջանքը կ'ընէր :

ՆՈՒԵԳ ՊԱՏԵՐԵԶՄԱԿԵՑ

Յամբուկին ձայնն զիս կը կանչէ-

Պատերազմի , հարսնիքի չէ .

Արդ հայրենի փառաց համար ,

Աշա կ'երթամ կամօք յօժար :

Ո՞ի ողբար , մայր իմ ,

Ես գարձեալ կու դամ ,

Ի փառս հայրենեաց

Յմէ ես զոհ չըլլամ :

Սա պարզուած դրօշակներ

Հարսերու չեն սուտ բեհեզդներ .

Այլ հրաւեր նոքա կարդան ,

Պատերազմի նշան կու տան :

Ո՞ի ողբար , մայր իմ ,

Ես գարձեալ կու դամ ,

Ի փառս հայրենեաց

Յմէ ես զոհ չըլլամ :

Հայրենասէր զօրապետներ

Կը հաւաքեն քաջ զինուորներ ,

Որք խումբ առ խումբ դիմեն յառաջ

Դաշտըն զինու դաշտըն փառաց :

Ո՞ի ողբար , մայր իմ ,

Ես գարձեալ կու դամ ,

Ի փառս հայրենեաց

Յմէ ես զոհ չըլլամ :

Ենչնար է հոս բացատրել թէ ինչ տեսակ

զդացմունք անդի ունեցաւ բոլոր խումբին սրտին մէջ , երբ երդին վերջին վանկը նուազ առ նուազ դադարեցաւ կարծես ամեն մէկ զինուոր մէյ-մէկ դիւցազուն դարձեր էր , և մոռնալով պահ մը առաջ իրենց սիրտը յուղող և տրոփեցնող խորհուրդները , անձայն կը շտապէին ժամ մի առաջ հարուածել թշնամին , և կատարել հայրենասիրական այն նուիրական պարտականութիւնը , որով մարդս կ'որոշէ ինքզինքը անբաններէն , և բացաձակ կը յայտնէ թէ ինքը ստեղծեալ չէ բռնութեան գլուխ ծռելու վաստաբար :

Որքան որ պարզ և զեղեցիկ էր այս օրուան օդը , բայց երբ հասանք Ադ Գաատընլար , մթնութորտը սկսեր էր մթննալ , ուստի անմիջապէս դիւզին տունները լեցուեցանք , որոնց մէջ կենդանի էակ լինելով և ոչ հաւ մը մնացեր էր . դիւզացիք լաւ գիտնալով իրենց վտանգաւոր դիրքը և վիճակը թողուցեր էին երեսի վրայ և անտէր իրենց տունները , արտերը , այդիները և պարտէզները , գայեր էին , ոմանք Շումլա , ոմանք Վառնա , և ոմանք ալ աւելի հեռու քաղաքներ ազատ մնալու համար այն ամեն վտանգներէն , որոնք անհրաժեշտ աեղի կ'ունենան այն ամեն դիւզերու և դիւզաքաղաքներու մէջ , որոնք երկու իրարու թշնամի և իրարու դէմ պատերազմ հրատարակող կառավարութեանց սահմանագլուխներու մօտ կը դտնուին :

Քէնըն , Հայնա , Օկրովի և ուրիշ բարձրաստիճան պաշտօնակալներ իրենց համար ուղածնուն պէս մէյ մէկ բանկարան ընտրելէն , և զօրքերը մթնուրտին տակ կրցածնուն շափ ինքզինքնին չոր սպահելու հրամայելէն վերջը , թողուցին զմեղ ալ որ զլսունուս Ճարը տեսնենք . . . բայց Իպրահիմ և մեր ուրիշ ծառաները և զինուորները իրք ամե-

Նարնատիր քնակարան պատրաստեր էին մեզի համար աշադին գետնայացրկ չենք մը , որոյ դռնեն սկը սեալ մինչև ետեի կողմը մէկ կէսը լեցուն էր յարդով , կամ աւելի պարզ խօսելով՝ մեզի բաժին ինձած էր մեծ և լեցուն յարդով բայց մաքսուր մը սուր մը , որոյ մէջ կրնայինք ապահով լինել ամեն վտանգներէ , եթէ դուռ մըն ալ ունենար գոցուելու :

Անձրեը սկսած էր սաստիկ տեղալ և գիշերը հոսած՝ խաւարը արդէն պաշարեր էր դիւզը , երբ Խպրահիմի առաջնորդութեամբ մոտանք մեր քնակարանը , և յիրափ առջի բերան շատ գովեցինք անոնց դառւմը , վասնզի յարդը լաւ անկողին կը լինէր մեզ , ուստի մէկէն պարկերնուս մէջ գըտնուածը ուաելով և քանի մը սիրա ծխելնուս վերջը անմիջապէս պառկեցանք յոգնած անդամներնուս հանդիսա տալու , և ամսուուան անձրեւոտ օդի մը զովք վայելելու :

Հաղիւ թէ քունիս առաջին շրջանը՝ լմնցած էր , և սկսեր էի երազներ աեսնել , աչա զինուորի մը կիցը հրամայեց դլխուս որ քիչ մը անդին երգայ , և սուս երազներով չի նեղուի . բայց այսքան չէր միայն չարիքը + անձրեին սաստկութենէն սահմրկեալ խումբը վերին հրամանատարին ձայնը երկրաւոր հրամանատարի մը ձայնէն աւելի յարդեցվ խումբ առ խումբ սկսեր էին ամեն դտած ծակերնէն ներս մանել , և երկննալ , և ինչպէս որ ըսինք՝ մեր մսուրն ալ դուռ չունենալով , ամենաղատ մուտ մը ներկայացուցեր էր անձրեամահ լինելու վտանգին մէջ եղողներուն համար , առդ հազիւ գլուխս իր կերած առջի կիցին ցաւը կը խորհէր , աչա դուռընէն աւելի ոտքերու կոխան լինելու վտանգին մէջն էր , եթէ սթափելով ինքզինքը

վեր չի վերցնէր , և խպրահիմը օդնութեան չի կան
 չէր . Խպրահիմի աշոելի ձայնին հետ իմ և երկու
 բարեկամացս աղմուկը անանկ վրդովեցին խեղճ զի-
 նուորները , որ ինչ ընելնին շուարած՝ յարդերու
 շեղջերու . հետ սկսան գլտորիլ վրանիս , և մեք հա-
 զիւ ինքզինքնիս աղատեցինք , ոռնալով , հաջելով ,
 մոնշելով , և երբեմն ալ խել մը ափեղփեղ Անդ-
 ղիարէն , Գաղիարէն , Լատիներէն և չեմ զիտեր
 ինչ լեզուներէ խոշոր խոշոր բառեր հնչելով , ո-
 րով զինուորք կարծելով թէ իրենց Անդղիացի
 հրամանատարաց քնակարանը մտած են , ամենայն ա-
 ճապարանօք և խառն ՚ի խուռն կերպիւ , ֆե-երնին
 կոշիկնին թողլով սկսան պրծիլ մէ կզմէկ ոտնակոխ
 ընելով , և շիտակը թէ և հինդ վայրկենի մէջ պա-
 լատնիս պարպուեցաւ , բայց և այնպէս մենք ալ
 ինքզինքնիս Ճանչնալու , և կահ կարասիքնիս զըտ-
 նելու համար զիշերը լուսցունել պարա էինք . ուս-
 տի Ճրագ մը վառելով , աշխատութեան սկսանք ,
 և հազիւ առաւօտեան դէմ ամեն բան կարդի էր ,
 բայց ահա յանկարծ դրաէն աղմուկ մը սրտերնուս
 տրոփի և այտերնուս դունաթափութիւն պատճառե-
 լով , ստիպեց զմել դուրս ելլելու , և զարմանքով
 տեսնելու զիւղին մէկ մեծ մասին բոցերու Ճարակ
 լինելով թաց զինուորները չորցնելու պաշտօնը ու-
 նենալը . . . վեց հազար զինուոր ահարկու բո-
 ցերուն շուրջը շարուած ամենայն անտարբերու-
 թեամբ ինքզինքնին չորցնելու զբաղած էին , և
 մէջերնին և ոչ մին զիտեր թէ այս անօրէնութեան
 հեղինակը ով էր : Քէնըն , Հայնտ , և Օկրլիի ,
 հասան հոն , և խել մը ունայն հարցումներ ընե-
 լով , սկսան սիկարաներնին քաշել փառաւոր կրակի մը
 դիմացը , որոյ տաքութիւնը չէ վեց հազար՝ այլ
 վաթսուն հազար թրջուած զօրքի բաւ կրնար լինել :

Անձրեւ դադարած էր և օդը պարզ , ուստի
ամեն թաց մարդ և նիւթ աղբեկ մը չորնալէն վերջը՝
բոլոր խումբը արշաւանաց փողին կ'սպասէր , որոյ
ձայնը հնչելուն պէս՝ ամեն զինուոր իր տեղը և մենք
ալ Քէնընի քով խմբեցանք , և ելանք Ճամբայ
դէոլ 'ի Տէլի Օրման , որ հաղիւ կէո ժամ հեռուէն
արդէն առջենիս աարածեալ էր :

Այս դլուխս զոցելէս առաջ՝ կ'ուղեմ դիպ-
ուած մը պատմել որ մեծ կարևորութիւն ունի պատ-
մութեանս նկատմամբ : Աղ Գատընլարէն դեռ
Ճամբայ չելած՝ Խպրահիմ ձիերուս հարկ եղած
խնամքը տալէն վերջը՝ եկած քովս կանդնած էր
քոյավառ տուներուն առջե , և զանաղան նիւթոց
վրայ կը խօսակցէր հետս . . . կը պատմէր ինձ եր-
կար բարակ թէ ինչպէս շատ ձիերու Եւրոպացի
վաճառականներ Եզդիպտոսի մէջ հասարակ Տօնկօլա
ձիերը իբր ընտիր ձիեր կ'առնէին ուուլ գի-
ներով , և թէ անոնք բոլորովին անտեղեակ էին
Ճանչնալ այն Էրապ ձիերը , որոնք Մէքքէի մէջ
փորձուած և Մուհամմէտին անապատին մէջ ջուր
չխմոլ ձիէն սեռեալ լինելը ապացուցած են , և
թէ այս տեսակ ձիերը պարտին լինիլ ոչ կիցող ,
ոչ խածնող , հեղտհամբոյր , տիրասէր և անվե-
հեր , և թէ ասոնց զինը բուն Արաբիաի մէջ
եօթանասուն հաղար ղուրուշի կը ծախուի , քանի
որ Տօնկօլանները հինդ հաղար ղուրուշէն աւելի
արժէք չունին :

Այս կարեոր տեղեկութիւնները տալէն վեր-
ջը՝ կը պատմէր ինձ Խպրահիմ թէ Մուհամմէտ Ա-
լի Փաշան ինչ անզուգական էր իր քաջութեանը
մէջ , և թէ ինչպէս սիրելի էր իրեն Պօղոս պէյ *

և ինչպէս անոր կու տար իր ամեն դաղլանիքը , և այլն :

Յանկարծ ձայնը կտրեց Խպրահիմ , և սկսաւ եղէ զի պէս դոդդովալ , դարձայ երեսը նայելու թէ ի՞նչ կը լինի , և ի՞նչ զարհուբանք տիրեց կուրծքիս մէջ , երբ անսայ որ անոր խոշոր աշուքները կա- ատղաբար կը նայեին մէկ ողալը պօղուած

խղճալի Անդզիայի ճանապարհորդը անանկ ատելու- թեամբ կը խօսի այս հոչակառոր Հայկազն անձին վրայ , որ անհնար է Հայու մը զայն կարդալ իր “Ճանապարհորդութիւն յԱղիպառու” անուն գը- քին մէջ առանց ցաւ մը դդալու իւր կուրծքին մէջ , և յիրակ Անդղիացի սրամադ իրներէն ու- մանք այնքան ետ են ’ի մասին Աշխարհակիտութեան և մանրամասն քննութեան մէջ , որ վերջապէս ի- րաւունք կու տան մեզ ըսելու թէ՝ որքան որ Ան- դղիայի կառավարութիւնը արդար օրէնքներով կը յառաջանայ ամենայն բարեմասնութեանց մէջ , բայց իր պատմիչ հեղինակները աւելի ցաւ դրիչ շնորհ կրնային լինել , քան թէ դրիչ զործա- ծող . . . : Ահծապատիւ Գլուխ պէյի բարի համ- բաւը յիրակ արեի պէս որքան որ փայլած էր աշ- խարհի առջե , բայց և այնպիսի նախանձ աշքեր , որք չեն կրնար կը ել Հայու մը ստացած հաւա- տարմական և վեհանձնական փառաց ճառագայթ- ները , հարկաւ վատօրէն պիտի ջանան մեր Տօքթը Մատտընի հետ սուտ արատներով արատառորել այնպիտոյն սրատիւը . . . բայց ինչ ընենք , առ քնական է հաղարտ սրաւերու , ինչպէս որ բնական է մեր տառապեւալ Աղդին ասանկներու հանդիպիլը , Վիսիթարուինք , Հայեր . . . վասն զի ան կը պախառակուի այս աշխարհիս մէջ , որ ամենէն աւելի ոչ - աշխարհիկ յատկութիւններ ունի :

անկանոն զինուորի մը վրայ , որն որ աննկատ յամենայնի իր ձիուն երեսները կը շոյէր . . . կը դողդղային Խպրահիմի պրկունքը , կը կրծտային առամունքը , և մօտալուտ փոթորիկի մը ամեն նշան ները կը տեսնուէին իր դէմքին վրայ :

Հաղիւ թէ ժամանակ ունեցայ իր վրդովման շարժառիթը փնտուելու , Խպրահիմ արդէն քովէս հեռացած , և որոշ պօրուսին մօտեցած էր , ուստի գուշակելով լինելիքը՝ մէկէն ետեւէն դադի . . . բայց ուշ , արդէն Խպրահիմ իր սոսլիխն կոկորդը ահադին մատուըներովը մադլցած էր , և փրփրալով կը պոռար . “ Համիտ , այսօր երկուքիս մէկը մեռնելու է ” : Համիտ որ այսպիսի յարձակման մը չէր սսրտսեր , վայրկեան մը ինքինքը կորսնցուց , բայց անմիջապէս իր կացութեան վտանգը տեսնելով , հոգին սոսկալի նախանձորդի մը ձեռքէն աղատելու համար՝ ամեն ուժը վրան հաւաքելով աղատեց իր արիւնուայ կոկորդը Խպրահիմի ձեռքէն . և արծիւի երազութեամբ հեռացաւ Խպրահիմն և բանակէն , թողլով իր ձին անդամ՝ որ իրեն կը վերաբերէր :

Խպրահիմ ուղեց հետեւիլ անոր , բայց ես չի թողլուցի զինքը և ամենայն քաղցր խօսքերով հարդարաեցուցի այնպիսի սիրտ մը , որ կապրէր միայն վրէժ առնելու :

Ինձի անանկ կ'երենայ թէ Համիտ փախաւ , ըստ որում լաւ տեսաւ թէ Խպրահիմ անպաշտպան չէ . . . բայց անօրէնը անշուշտ իր վրէժը առնելու համար Խպրահիմին ամեն տեսակ դաւադրութիւն պիտի ընէր :

ՏԵՇԻ ՕՐԱԿԱՆ

Յօրաց մէջ սաստիկ լոռվթիւն մը կը թագաւորէք, երբ Տէլի Օրմանի բերանը մօտեցանք. փողը հբամայեց որ խումբը հոս գագարի յառաջանալէ, ըստ որում Քէնըն մասնաւոր պատուերներ ունէք տալու. ուսաի ամբողջ խումբը շրջանակ մը կազմեց, և կ'սպասէք լսելու իր բանելիք ընթացքը . . . կատակիը, խնդումը և ասոնց նման ամեն դպայական նշաններ բոլորովին անչետացեր էին. ամեն զինուոր իր հրացանին կոթնած էք երբ Քէնըն ծանրութեամբ մը սկսաւ պատուերները:

“Աչ ոք, ըստ ան՝ աչուըները նախ պաշտօնաւ կալաց և յետոյ զօրաց վրայ պարացնելով, ամենա փոքրիկ ձայն մը պիտի հանէ. ոչ ոք կրակ պիտի վառէ. ոչ ոք վերջին պահանորդաց պիտի մօտենայ. ոչ ոք բանակէն դուրս պիտի ելլէ. երգ, տաղ, պար, ծիծաղ, բարձր խօսակցութիւն, բոլորովին արդիլեալ է ամենուն առ հասարակ . . . ամեն մէկ զինուոր իր պառկելու ժամանակ և ոչ իսկ գլխանոցը հանելու է. ամենուն զէնքը իւր բազկացը մէջ պիտի հանդչի, և ամենուն ականջը շարունակ պիտի սպասէ փողին ձայնին”:

Այս էք աչա Քէնընի պատուերը, որ ես Օսմանեան լեզուաւ կը հաղորդէի պաշտօնակալաց, և նոքա ալ իրենց զօրքերուն:

Կարծելու փողը հնչեց, և սկսանք մանել այն անտառը, որ ինքնին ահուելի երեսյթ մը ունենալով, արդէն ամեն վայրիեան պատերազմի ակընկալութիւն ունեցող սրտերուն եռապատիկ սոսկում մը կը պատճառէ: Տէլի Օրմանը սյն ան-

տառներէն մէկն է , ուր զօրաց ամբողջ բանակներ
հաղիւ իրար կրնան տեսնել , թէև իրարմէ հինգ
վայրկեան հեռաւորութիւն ունենան . ուստի մը ը
բանակը որքան որ չնչին խումբ մի էր՝ անտառին
հետ բաղդատուելով , բայց և այնպէս ամեն վայր-
կեան կրնար թշնամեաց զօրաւոր խումբի մը հան-
դիպիլ . ուստի Քէնընի ամեն նախաղղուշութիւն-
ները՝ ի հարկէ կարեսը էին , և իր զօրաց ապա-
հովութեանը համար անհրաժեշտ : Հարկ չէ հո-
երկարօրէն բացատրել , որ մենք ամեն ակնթարթի
մէջ թշնամիի հանդիպիլ կ'սպասէինք , և ամեն
հովերէ շարժող ծառերը մեղ՝ ի պատրաստի կը
պահէր : Վէյ մը աջ , մէյ մը ձախ , մէյ մը յառաջ
մէյ մը եա կը շրջէինք . երբեմն երբեմն անդնդա-
խոր ձորերու մէջ , և երբեմն ալ բարձրագագաթ
լեռներու վրայ կ'ելլէինք , կ'իջնէինք , տեղ տեղ
հանդիսաւ կ'առնուինք , և մամնաւոր լրտեռներ կը
դրէինք , որ չորս կողմը քննեն ամենայն զդուշու-
թեամբ . դիշերները երբեմն անտառին ծառոց տակ
կ'երկննայինք , և երբեմն ալ անմարդաբնակ գիւ-
ղակներու խրճիթներու մէջ կ'անցնէինք . բայց
միշտ ամենաաններելի զգուշութիւններով : Բանակը
ուր որ հանդչէր , առաջին և ամենէն կարեսը նը-
կատուելիք կէտը՝ իր հանդչէլիք տեղին ապահո-
վութիւնն էր , թշնամիին դիշերային և յանկար-
ծակի յարձակման գէմ ապահով լինելու համար :
Ասոր համար երկու ձորերու մէջ տեղի լերան դա-
դաթները միշտ ամենաասպահով էին , ուր թշնամին
շիկնար ուղածին պէս յանկարծակի և զօրաւոր յար-
ձակում մը տալ . ասկէց՝ ի զատ երկրորդ կարես-
բաղոյն կէտն էր թնդանօթներուն դանուած տեղին
բարձրութիւնը . երբորդ՝ զօրաց հրամանատարնե-
րուն իրենց սեփհական պարերուն Ճիշտ մէջ տեղը

զո՞նուիլը , որով կարող լինիլ պարին ետեի մօւսը կարդագրելու և առջեի մասին հրամայելու . չոքորդ՝ զիշերային պահանորդաց ամենասաստիկ դպուշութեամբ բռնելիք դիբքերը և ընդունած պատուեներնին :

Վեց հաղարե բաղկացեալ խումբը վաթսունէն աւելի զոյդ պահանորդ ունէր , որոնց պաշտօննէ արթուն հսկել երկու ժամ , մինչեւ որ զիշերային պահանորդաց պաշտօնեաները ուրիշներ բերեն իրենց աեղ , ոյս պահանորդներէն 'ի զատ աւելի հեռու բանակին շուրջը վաթսուն ուրիշ հատ պահանորդներ կան , որոնք նմանապէս երկեր կու ժամ կ'սպասեն , և աեղերնին ուրիշներ գալով հանդ չելու կ'երթան , այս պահանորդաց տրուած պատուերը շատ պարզ և որոշ է ամեն մէկ պահանորդին պարտքն է՝ աչուըները բաց ամեն կողմ նայիլ և ամենափոքրիկ շարժում մը նկատել , և եթէ որ և իցէ ձայն մը թէ սաքի և թէ բերնի՝ լսելու լինի , անմիջապէս պիտի հարցընէ . “Ո՞վ է ան” , միանդամայն հրացանը գէպ ’ի հոն շտկելով , եթէ պատասխան չառնէ , երկըորդ անգամ նոյն հարցումը կրկնելու է , իսկ եթէ դարձեալ պատասխան չառնէ . երբորդին հրացանը պարզելու է ձայն ելած կէտին վրայ , որով մէկէն միւս պահանորդներն ալ կը լսեն , նմանապէս զոյդ պահապաններն ալ կ'իմանան , պահանորդաց պաշտօննեային անմիջապէս կ'իմացուի , փողը կը հնչէ , բանակը ոտքի կ'ելլէ , և հարկ եղածը ’ի գործ կը տրուի հրամանատարին հրամանաց համեմատ բայց եթէ լինի որ հատ պահանորդը իր հարցման պատասխան ընդունի , ուրիշ երեք հացումներ ալ կայ ընելիք , մօակցող անձը եթէ պահանորդին հարցմանը “Բարեկամ” պատասխանը տայ ,

պահանորդը պարտական է , մատը գեռ հրացանին կրակողին վրայ գրած , և պատասխանողը միշտ հեռուն պահելով հարցունէ թէ ինչ է նախ նոյն դիշերուան հասարակ զինուորին ԽՕԱՔԵՐ , որոյ պատասխանը առնելէն վերջը՝ պարտի մարդը անցնի երթայ , կամ եղած տեղը կենայ առանց բանակին մէջ մտնելու . բայ որում որ և իցէ մէկը եթէ շիղիտեր կատարելապէս բանակի մը դիշերուան երեք “ ԽՕԱՔԵՐ ” , արտօնութիւն չունի նոյն բանակը մտնելու , և որովհետեւ հասարակ զինուորը շիղիտեր միւս երկու “ ԽՕԱՔԵՐ ” , հետեարար չի կրնար թողուլ որ նոյն անձը ներս մտնէ . բայց եթէ մարդը իմացնէ պահանորդին թէ ինքը պարտաւորեալ է բանակը մտնելու , ան ատենը պահանորդը կը ձայնէ զոյդ պահանորդաց , որ հազիւ երեսուն քայլ հեռի են իրմէ , և անոնցմէ մէկը զալով , և բանին վրայ տեղեկութիւն առնելով , կ'երթայ պահանորդաց պաշտօնեային կ'իմացնէ . և պահանորդաց պաշտօնեան զալով դիշերաշրջիկէն կը պահանջէ որ զիշերուան երեք “ ԽՕԱՔԵՐ ” կամաց մը իրեն ըսէ , եթէ առած պատասխանները դոհացուցիչ լինին , աղատ կը թողաւ զայն որ բանակը մտնէ :

Ըսէն ես համառօտիւ նկարագրեցի հոս բանակի մը պահպանողական նախազգուշութեանց վերայ , բայց և այնպէս ըսածներէս կրնայ պարզաբար նկատուիլ թէ բանակ մը որքան ապահով կրնայ լինիլ , եթէ այս կանոններէն միշտ շիղարատուղի :

Արնայ խորհիլ ընթերցողը թէ ինձ սկս գեռ նոր զպրոցը ձգող մէկը ինչ տեսակ զդացմանց կ'ենթակայանայ , երբ պահ մը սիրոյ զերի լինելէն վերջը՝ աշխարհիս ամենէն վտանգաւոր և ամենէն

փառաւոր կացութեան մը մէջ նետուի . . . չոռ
արթուն հոդիս մի անգամ ետ կը նայէր իր անցեալ
կենաց վրայ , և տիրութեամբ աչքը կը դարձընէր
այն օրերուն վրայ , երբ իմ պատերազմն աշակեր
տակցացս հետ էր՝ ամառը փայտով և ձմռով ձիւնէ
գնուակներով . բայց սիրտս որ փառասիրութեան կը
սաւառնէր , աւելի առաջ կը նայէր , և կը փափա
քէր տեսնէլ զիս պատերազմի արիւնալից դաշտին
վրայ թշնամնաց դէմ զէնքն 'ի ձեռին : « Առ ըդ
գայմունք մի էր այս ինձ համար , անանկ որ մա
հը ամենաչնչին ճակատագիր մը կ'երենար ինձ ,
երբ կը բաղդատէի զայն այն փառքին հետ , որ
կ'ստացուի միայն պատերազմի մէջ մտնելով . Աւե
լի լաւ կամ լաւագոյն է , կ'ըսէի ինքնիրենս ,
առիւծի սլէս դաշտը մեռնիլ , քան թէ կատուի
պէս տան մէջ , մահը պիտի ճաշակեմ օր մը , այն
օրը եթէ այս օրս լինի՝ տարբերութիւն մը չի
կրնար լինիլ : Օ անաղան հիւանդութեամբ տան
ջուելով մեռնելուս՝ մէկ զնոտակով կենաղրաւ թէ
լինիմ , շատ պիտի շահիմ . . . այսպիսի խոր
հուրդներով ամեն վայրկեան սիրտ կ'առնուի , և
մեծ փափաք մը կ'զգայի ժամ մի առաջ թշնամիի
հանդիպելու և անոր վրայ յարձակելու . չէի կըր
նար նաև չնախանձիլ այն քաջերուն վրայ , որոնց
անունները անմահ մասցած են աշխարհիս մէջ իւ
րենց հայրենական արիութեանը և մանաւանդ պա
տերազմի մէջ մեռնելուն համար : Ա արդան և
իւր քաջընտիր խումբը կը յիշէի ես , և քանի որ
կը խորհէի թէ անոնք իմ հաւերս են , չէի
կարող չի փափաքիլ որ անոնց օրինակին հետեւ
լով անոնց ճակատագրին արժանանամ . . . քաջ
էին անոնք , ուրեմն ես ինչո՞ւ քաջ պիտի չիլի
նիմ , քանի որ անոնց հարազատ և օրինաւոր թոռն

եմ, ինչո՞ւ վախնամը պատերազմի մէջ մեռնելէ, քանի որ չայ եմ, միթէ իմ նախնեացս նմանելու չեմ, միթէ այնքան վատասիրտ և անարժէք էակ մի եմ ես, որ չունենամ իմ նախնեացս արիութիւնը, և անոնց սիրտը չի կրեմ կուրծքիս մէջ և արիւնին իմ երակներուս մէջ :

Եհա ասոր նման խորհուրդներով ամեն մէկ վայրկեան արիութիւնս կը կրկնապատկուէր սրախս մէջ, և աչքս տենջանօք կը շրջահայէր թշնամիի խումբ տեսնելու, այս փափաքով զիշերները անգամ անքուն կը մնայի, և պահանորդաց պաշտօնեաներուն հետ կը շրջէի, և ամեն ձեռքէս եկածը կ'ընէի ուրիշներուն սիրտ տալու, և զիս արիացնող պատճառներովս անոնց քաջութիւնը հաստատել կ'աշխատէի : Բայց սրտիս զզացողութեանց ամեն փափուկ թելը զեռ զրաւուած էր. Ելիզա զիշեր ցորեկ կուրծքիս մէջ կը բնակէր, և կը պազատէր ինձ որ ժամ մը յառաջ իրեն վերագառնամ, և զինքը միմիթարեմ : Ամեն անգամ որ առանձին կը մնայի, վիզէս իւր կենդանադիրը կը հանէի, և զայն հազար համբոյրներով պաշտելով, և արտասուլօքս թրջելով, վիզս ծռած կը մնայի. ամեն ուրիշ խորհուրդ կ'անհետանային ինձմէ, և Ելիզան միայն կը թագաւորէր իմացականութեանս մէջ. ուստի շատ անգամ կապարեայ զրիչը հանելով՝ զանազան սիրահարական երդեր կը շինէի Ելիզայի ուղղուած, և շատ անգամ ալ նամակներ կը զրէի, որոնք բնաւ չէի կարող զրկել՝ միջոց մը չգտնուելուն համար :

ՍՏՐԱՀԱՐԱԿԱՆ ԵՐԳԵՐ

Ե Լ Ի Զ Ը

Ելիզա ,քեղ սիրոս դերի
Ողբոյ յաւերժ կարեվէր .
Ո՛չ ,թէ մէյմ քեղ դանէի ,
Հոգոյս ծարաւն իմ անցնէր :

Քու կենասու դըգուանքներ
Ե՞րբ պիտի ես վայելիմ ,
Ո՛չ ,հեշտարար զգացմամբ
Պիտի քեղի համբուրեմ :

Ե՞րբ անուշիկ կուրծքիդ ես
Պիտի փարխիմ հանդ չելու ,
Ոիբոյ ամեն հաճոյքներ
Հոն ,հոն միայն դգալու :

Ելիզա ,իմ աննման ,
Հրեշտակի դու նման ,
Պիտի դըկես զիս բնաւ ,
Որտիդ սիրոյն քո անբաւ :

Ելիզա ,թէև լեռք ,ձորք ,դաշտք ,
Չեղմէ հեռու զիս տարին .
Բայց սրտիս մէջ դու կաս միշտ ,
Քեղ չեմ մոռնար ,սիրուհիս :

(90)
Ե Լ Ւ Թ Ա

ՈՇ, ի՞նչ տիտուր
Կ'անցնին օրերս,
Չիկայ մի լուր
Այրուհեռ :

Որոյ սիրով
Կայրի իմ սիրտս,
Կը տառապի
Ձշուառ հոգիս :
Ամեն վայրիեան
Մէջ մէկ են զար՝
Օխս կը ձընշեն
Այիշտ անդադար :

Ո' անտառներ
Վնմարդաբնակ ,
Տուեք ողբոցս
Իմ արձագանք :

Անդնդախոր
Ո' վայրի ձոր ,
Լեք ողբակից
Իմ խեղճ տաղիցա :

Ո' արաստոյ
Կպառաժներ ,
Չեղ թող աղդե
Իմ արցունքներ :

Պիտի արդեօք

Այն օրըն դայ :

Երբ գրկեմ ես

Իմն Ելեղա :

Ե Լ Ի Ո Ւ

Պատերազմի դաշտին վրայ

Կը կանդնիմ ես անմռունջ,

Կը խորհիմ քեզ, իմն Ելեղա,

Օէնքերու մէջ մահաշունչ :

Կը ձայնեն փողք, շարժի բանակ,

Թռթռան սիրաք քաջերու,

“ Ի զէն ” զոչեն պաշտօնակալք

Չայնիւ ուժզին ահարկու :

Տան հրաման յառաջ խաղալ

Թշնամեաց զէմ անլեհէր,

Զի լըքանիլ մինչե ցլերջ,

Օինիլ ղենուիլ իբր քաջեր :

Առւր ձեռքիս մէջ ճակատարաց,

Եման ես իմ նախահարց,

Դաշտ կ'արշաւեմ սպատերազմի,

Երբ ղենուը քաջ արի :

Բայց զու միշտ իմ, իմն Ելեղա,

Կը բնակիս կուրծքիս մէջ,

Ուր եթէ մի գնտակ մանե,

Կուտայ անշուշտ կենացս վերջ :

Ե Լ Ի Զ Ա

Ո՛՛Հ , Հեշտարար այն օրեր ,
Ե՞նչ քաղցր է ինձ յիշել ,
Երբ քեզի հետ իմ գիցուհիս ,
Կը նստէի անարդել :

Աիրոյ ամեն կենսատու
Կը շնչեինք գեփիւռներ ,
Կը նուիրէինք փոխադարձ
Անմահութեան համբոյրներ :

Դեռ արշալոյսն չ'սթափած
Գանէինք մենք մէկզմէկ ,
Եւ սիրտերնուս զգացմունք
Ճոսէինք դուրս հազար մէկ :

Գիշերն խաւար չեր բնաւ ,
Երբ տեսնէին քեզ աչերս .
Քու դէմքդ միայն , սիրուհիս ,
Փարատէին իմ վշտերս :

Եղուկ որ բաւ չի սիրեցի
Քեզ , Ելիզա գեղանի .
Վայ ինձ հազար , առանձին
Քեզ կ'որոնեմ լալադին :

Յուսամ Երկինք զթառատ
Կը պահպանէ մեզ ազատ
Ամեն դաժան վտանգէ
Տեսնել զիրար մէյմ' դոնէ :

Այսպիսի անարուեստ բայց սրտարուին
տաղեր զրելով կ'անցնէի առանձին ժամերս , և
դառնութեամբ արտասուելով կը սպազատէի երկնից
որ զիս ազատ սրահելով ամեն վտանգներէ գարձը
նէ զիս վերստին իմ Եղիզափս քովը . . . բայց
երբ արտասուելով և հառաչելով կը նուաղէր հո-
զիս , և ջիղերս իրենց զօրութիւնը կը կորսնցու-
նէին , ահա աւելի հին խորհուրդ մը կը ներկայա-
նար դատողութեանս և զիս տագնազելու կ'սկսէր .
յանցանքս անօրէնութիւնս երեսիս կը զարնէր , և
կ'ստիպէր զիս անմիջապէս թողաւր առանձնութիւ-
նը և ընկերներուս քով երթալ , որոնք թէե կը
նշմարէին մոռքիս խոռվութիւնը , բայց և այնպէս
դեռ փորձառու չի լինելով սիրահարականութեան
վրայ , կը կարծէին թէ քիչ մը տկարութիւն ու-
նիմ . ուստի կ'սկսէին զուարթարոյութեամբ
սրտիս յուզմունքը իջեցնել և կարելի եղածին
չափ սիրտս հանդարտեցնել . . . բայց առանց
դիտնալու :

ԺԴ.

ՀՐԱՄԱՆԻՔԵՐ

Այսպէս երբ մէջի Օրէանի ամեն կողմը կը
շրջէինք , և թշնամիի չիհանդիպելուս համար կա-
մաց կամաց սրտերնիս սկսած էր նեղանալ . ահա հը-
րամանաբեր մը սրարշաւ եկաւ Եօմէր Փաշայի կաղ-
մանէ , և իմաց տալով թէ Աիլիսարէ սաստիկ սկա-
շարման մէջէ , ներկայացուց Եօմէր Փաշայի հը-
րամանը Ճէնըրալ Քէնընին :

ՔԵՆԾԻ ըՆԴՈՒՆԱԾ ՀՐԱՄԱՆԻՆ ՀԱՌԵՄԱՍ ան-
միջապէս միախմբեց բանակը դէպ'ի ԱԽԵԼՍՏՐԵ ար-
շաւելու համար, ուստի ելլելով գուրս ՏԵՂ ՕԲ-
ՄԱՆԵՆ, բանակեցանք դարձեալ Աղ Գատընլար . . .
Քայց չեմ զիտեր ի՞նչ խորհուրդ սախալեց ՔԵՆԾՈԾ
որ բանակը դարձեալ շարժման մէջ դնէ, որով
ստի կուցանք դեռ աշուշնիս չդոցած Ճամբայ ելլե-
լու . ՔԵՆԾՈԾԵՆ 'ի զատ ոչ ոք դիտեր թէ ուր կ'եր-
թաբ բանակը : Գիշերը սաստիկ մթին և ցուրտը
սաստիկ էր, և այնքան սաստիկ որ պարտաւորեալ
էինք մուշտակնիս զ լիսունուս վրայ քարշելու . այս-
պէս երկու ժամկչափ չուելնուս վերջը՝ ՔԵՆԾՈԾԻ հը-
րամանաւ բանակեցաւ դօրքը բայ դաշտի մը վրայ,
ուր հովու սաստիկութեամբ կը ֆէր, և մազի մեծ կա-
րեւորութիւն կ'զգացնէր կը կիրակի, երբ զիշերուան սաս-
տիկ խաւարը կ'արդիլէր զմեղ կը վառելու համար
որ եէ նիւթ զանելէ : ՔԵՆԾՈԾ մատ իւր մուշտա-
կին մէջ և երկնցաւ, Օկրովի և Հայնա նստած կը
վիճէին թէ ԱԽԵԼՍՏՐԵ կրնայ աղատիլ կամ չափա-
տիլ, իսկ ես իմ բարեկամացս հետ նստած կ'սպա-
սէինք մեր զինւորներուն, որոնք փայտ զտնելու
յուսով անդին ասգին ինկած էին: Առեփանին վր-
րայ այս զիշեր մասնաւոր տիսրութիւն մը կը տես-
նուէր, որոյ պատճառը երբ հարցուցինք իմացանք
որ մասնաւոր երկիւղ մը, թէ ինքը ալ ողիտի չի-
տեսնէ իր մայրը, հայրը և սիրելիները, զինքը կը
տառապեցընէր :

Պանդուխտ երկրի մէջ, պատերազմի վտան-
դին ենթակայ երեք Հայ պատանի յիրաւի կարեկ-
ցութեան արժանի տեսարան մի է, բայց ան շատ
հաճելի կը լինի, եթէ խորհուի մի անդամ թէ որ-
քան փառաւոր և հեշտալի է պատերազմական պար-
տաւորութեանց մէջ զտնուիլը, չի զտնուիր բնաւ-

գրիչ մը , որ կարող լինի ստորադրել այն ամեն
հաճոյքը և հեշտաբար զդացմունքը , որ տեղի
կ'ունենան հոն , ուր զէնքերը իրենց պարտականու-
թիւնը , ի դործ կը դնեն :

Երկար չսպասեցինք , ահա եկան մեր ծառայ-
ները փայտերով բեռնաւորեալ , որոնք քանի մը
վայրկեանէն սկսան մեր ցուրտ անդամները տաքցնել
և ոյժ տալ մեր ցուրտը չզդալու համար խմած
պրանգին . . . : Այէկ ժամի չափ կրակին շուրջը նըս-
տելնէս յետոյ՝ պլուեցանք մուշտակներնուս մէջ
և սկսանք նիրհել . . . Իսյց խարուեցանք , ըստ
որում մեք հազիւթէ նիրհման կենսաբար հաճու-
թիւնը սկսանք , ահա փողը իր զարթուցիչ ձայնը
հնչեցուց : Քէնըն արդէն իր ձին հեծած էր , ուս-
տի շտապաւ բանակը ուաքի ելաւ , և սկսաւ հետեիլ
իր հրամանատարին , որն որ զիշերային խաւարին
մէջ զօրքը շատ չինեղելու համար ծանր ծանր կը
շարժէր , մինչև որ Արշալոյսը սկսաւ հալածել խա-
ւարը , և նիրհող բնութիւնը սկսաւ շարժիլ :

Փառաւոր ասաւոտը կարծես խորհրդաւորու-
թիւն մը ունէր այսօր . արեւ իր ոսկեզոյն շառաւիդ-
ները իբր կենսատու զօրութիւնք նուազեալ բնու-
թեան վրայ սկսեր էր տարածել . . . զզալի լոռու-
թիւն մը տիրած էր ամենուս վրայ , և զօրաց ոտնա-
ձայնը անվրդով լսելի էր . . . Այսպէս երկու
ժամի չափ երբեմն անտառներու երբեմն լեռներու
մէջէն անցնելնէս վերջը՝ ահա ընդարձակ դաշտ մը
հազարումէկ տեսակ գոյնզգոյն և հոտաւէտ ծաղիկ-
ներով զարդարեալ առջենիս տարածեալ կը կենար ,
որոյ վրայ Քէնըն հրամայեց մեզ կանգ առնուլ ,
և ինքը սկսաւ քանի մը վայրկեան խորհուրդ ընել
հայստի և Օկրվվի հետ , և վերջը սկսաւ կարդի
դնել զօրքը :

Երեք մասի բաժնուեցաւ խումբը , չեծելաւ զօրք իրք հարիւր քայլ առջեւէն , հետեակը ետեւէն և պաշը - պօղուիս ամենէն ետեւ , և ոկտանք յառաջ խաղալ , մինչեւ որ կէսօրուան արևին ջերմութիւնը սկսաւ անտանելի լինիլ , ուստի երբ Աիլիսարէի մէկ ժամ մնացած փոքրիկ անտառը հասանք , փողը չանդիստ ձայնեց խումբին :

Անհնար է հսս սառագրել իմ սրտիս մէջ հպարառութեան , փառասիրութեան , մահուան երկիւղի , յուսոյ , և վերջապէս սիրոյ մէկզմէկու դէմ յարուցած պատերազմը : Հպարառութիւնը և փառասիրութեան անհնար կերպով կը հրամայէին ինձ վատութեան և նուաստութեան չի դիմել : Մահուան երկիւղը իւր սեւագէմ տեսքովը երակներուս մէջ դարհուրանաց թոյնը կը հսսեցնէր , յոյսը կը փառատէր ամեն վտանդ և ապահովութիւն ինձ կ'առաջնորդէր , իսկ սէրը , որ կոյր է , ամեն բանի մէջ զամենքը հալածելով զիս ետ կըտանէր Խլիզաի , և կը փափաքեցնէր զիս անոր ներկայութեանը . իսկ դատողութիւնս կարծես այսօր պաշտօնազուրկ եղած ոչ իսկ կ'իմացնէր ինձ ինչ ընելիքս և ինչպէս շարժելիքս :

Մտացս այս խոռվեալ վեճակը ստիւեց զիս բանակէն քիչ մը հեռանալով առանձնութիւն փնտոելու , և բարձր ծառի մը տակ նատելով՝ կարելի եղածին չափ ներկայէս ապառնի մը հեռատեսելու , բայց եղուկ . . . ամեն մէկ զդ ացմունքներըս այնպիսի խառնաշփոթ տեսարան մը կը կազմէին մտացս աչաց առջեւ , որ ոչ իսկ կարող էի որ և է որոշում մը ընելու այս վայրկեանէս անդին ընելիքիս վրայ , և քանի որ դատողութիւնս կը բռնաբարէի իր պաշտօնը 'ի զործ դնելու , ահա փողը ձայնեց , որով ստիպուեցայ մէկէն բանակ մտնեւ

լով ձիուս վրայ ցատկելու, և չետևելու խումբին
 վեզս ծռած քիչ մը առաջ զիս ա-
 րիացնող ամեն խորհուրդ հեռացեր էին ինձմ-, և
 վախկոտ տղու մը պէս կը դողպային ծնկուըներս,
 քանի որ Աիլիսարէի կը մօտենայինք, և որոշ կը
 լոէինք թնգանօթաց անախորժ ձայները, բայց ա-
 նօդուտ, երկիւղը որ ալ կուրծքիս մէջ կը տիրա-
 պետէ՞՝ զիս վտանգէ չէր կարող ազատել, արդէն
 հասած էինք Աիլիսարէի ամրոցներուն, և կը տես-
 նէինք թնգանօթաց մուխն ու կրակը . . . Դարձուցի
 դլուխս մի անգամ իմ բարեկամացս, ա՛հ, անոնց
 ալ դեղնութիւնը պատեր էր, անոնց ալ պրկունք-
 ները կը դողդպային, և սրաերնուն ինչ ալէկոծու-
 թեան մէջ լինելու Հայկական աչուըներնուն մէջ
 ակներե կը կարդացուէր,
 “ Եղէ, բարեկամներ, գոչեցի անոնց մօտենալով,
 ուր ենք, և ի՞նչ պիտի լինի մեր վախճանը :
 — Մեր վախճանը . . . : ըստ Ատեփան աչ-
 ուըները երկինք վեցունելով և լոկց :
 “ “ Եախակինամութիւն մը կայ անշուշտ մեզ
 սրաշտարնելու ”, ըստ Վելեքսան գետինը նայելով :
 Երեքնիս ալ արտասուալց աչուըներնիս վեր
 վեցուցինք և հառաջեցինք, ոև ամսվ մը ծածկեց
 արեր, և մեք մտանք Մէջխտիէ Ծաապիասիի քո-
 վէն Քաղաք իջնալու Ճամբան . . . : Ակց ան-
 ձինք էինք մինակ, և ձիաւոր, և կեանքերնիս մինակ
 կախումն ունէր թշնամեաց անհօգութենէն, ըստ ո-
 րում մեզ քաղաք առաջնորդող Ճամբան Խուսաց
 Գաղտուղիներուն և մեր Աիլիսարէ մանելու դրան
 Ճիշտ մէջ տեղն էր, որով եթէ այս միջոցին
 թշնամեաց կողմէն անհօգութիւն չի լինէր, անտա-
 րակոյս ոչ մէկերնիս կրնայինք աղատել: Բայց
 բաղդը այս անգամ օգնելով մեզ, ապահովարար

մասնք քաղաք . ուր անմիջապէս դիմագրեց զմեդ
Քէրտըն Պըթլըր անուն անգղիացին՝ որ քառա-
կան ժամանակէ հետէ Աիլիստրէ կը զանուէր , և
անմիջապէս առաջնորդեց զմեդ դէպ 'ի թօքք - խա-
նէ , ուր ամեն մեկերնուս զատ զատ վրաններ տըր-
ուեցան :

Հետերնիս եկած վեց հազար զօրքը Աիլիստ-
րէի ամբութիւններուն մէջ բաժնուեցան , ասով
Աիլիստրէ ընդ ամենը ինը հազար զօրք ունէր
Ոտուսաց յիսուն հազարէ բաղկացեալ բանակը դի-
մադրելու , որն որ ամենայն դօքաւոր հարուածնե-
րով քաղաքը առնելու կը ջանար :

Երբ մոանք քաղաք , անոր աւերակաց վրայ
չի կցանք առանց սրտի դառն զդ ացման նայիլ .
զրեթէ տուն մը չէր մնացած որ հարիւրաւոր ոում-
բերու կործանիչ հարուածներով յերկիր կործա-
նած չի լինէր , մզկիթները , եկեղեցիները , և ա-
մեն հաստատուն շէնքերը հաղարաւոր աեղերէ ծակա-
ռած և քայքայուած էին . քաղաքին բոլոր փողոց-
ները ոումբերով լեցուն էր , և բնակիչները ա-
պաստանած էին այն դետնայարկ շէնքերուն մէջ ,
որոնք 'ի վաղուց հետէ շինուած են պատերազմի
ժամանակ բնակչաց ապահովութեանը համար :

Աիլիստրէի Հայերուն մեծագոյն մասը ամ-
փոփեալ էին եկեղեցին մէջ , և աչուդողով կը-
պատեին պատերազմի վախճանին , եկեղեցւոյ բա-
կերը լեցուն էին զնապակներով և ոումբերով , ա-
նանկ որ մահուան երկիւղը ստիպած էր զՀայերը ,
որ բնաւ ոտք չկոխեն եկեղեցիէն դուրս :

Ահա Աիլիստրէ այս վիճակիս մէջ էր մեր
հոն հասած օրը . ուստի ես և երկու ընկերներս
սկսանք մէկզմէկէ ամենեին չբաժանիլ , և մեր զըտ-
նուած տեղը ամենէն վտանգաւորը լինելով ամեն

վայրկեան դնդամահ լինելու վտանգին մէջ էինք :

Երկար ճամբռորդութիւններէ , քնչատութենէ և անօթութենէ նեղեալ մտանք վրաննիս և սկսանք ուտել ինչ որ կարող եղանք դանելու Խպրահիմի և մեր միւս ծառաներուն ջանասիրութեամբը , որոնք շխտակը խօսելով զմեղ կարելի եղածին չափ հանդիսաւ ընելու համար բան մը չեին խնայեր : Խպրահիմ ձիերուն հոգը կը տանէր , չիւսէյին թոշակներնիս կը բերէր և Ալ զանոնք կը պատրաստէր :

Արել իր օրական պարտքը կատարած իւր հըրաժեշտը կու տար մեղ , մեղ որ հաւանական էր շատերնիս ալ չիտեսնէինք իր հետեւեալ դալուսարը : Լուսափայլ ամպեր զայն կը շրջապատէին . լուսինը իւր բանակը յառաջ կը բերէր , և վեհանձնաբար կը դիտէր արփուոյն հրաժարումը : Քնչատութիւնը որ բաւական օրերէ հետէ մեր բաժինը եղած էր , ստիպեց զմեղ առանց երկար բարակ տնտնալու հանդչել , ուստի երեք ընկեր մէկ ծածկոցի տակ սկսանք ննջել :

ԺԵ

ՅԵՐՉԵԿՈՒՄՆԵ

Հաղիւ դիշերուան առաջին մասը անցած էր , ահա անակնկալ երկրաշարժ մը զմեղ սոսկումով արաթընցուց , բոլոր քաղաքը կը թնդար , և թշնամեաց կրակը անձրեի ոլէս կը տեղար մեր վրայ . ապահով կամ ապաստանելու տեղ ամեննեին չի կար , մանաւանդ մեր դանուած տեղը , որ թշնամեաց մէկ ահագին զօրութեանը կը դիմագրէր սարսափով պաշարուած ցատկեցինք պառկած տեղեր

նէս , և գողղղալով իրարու երես կը նայէինք , քանի որ ականներու աշարկու պայթումները երկիրս ՚ի հիմանց կը սարսէին . թնդանօթներուն որոտմունքը ականջնիս կը խլացնէին , իսկ մթնոլորտը հազարաւոր կանդեղներով զարդարեաւ տաճարի մը տեսարանը կը ներկայացնէր անթիւ գունտերով և ռումբերու զանազան տեսակներով լեցուն , որոնք խառնիխուռն շարժումներով և տարբեր ձայններով կը թափէին մեր վրայ սպաննելով , կոտրելով ինչ բան ալ որ իրենց հարուածին ենթակայ լինէր :

Խիստ նոր և աշարկու էր այս կացութիւնը մեղ համար , բայց ինչ կրնայինք ընել , ուստի սիրտ առինք , և դացինք Անդղիայի պաշտօնակալաց քով , որոնք կանդնած սիկարաներնին կը ծխէին բռուրովին անհոգ և անտարբեր , և շատ կը դովարանէին Արագ թափեասիին թշնամեաց վրայ ըրածուժդին ներգործութեանը համար :

Անհնար է դրչաւ ստորագրել ականներուն երբեմն երբեմն պայթելով յարուցած աղմուկները , զանազան տեսակ թնդանօթաց անհաճոյ որոտմունքը , շանառումը ին հաչելով բարձրանալը , և յետոյ հազար կտոր լինելով անձրեփ պէս տեղալը , սեաւ զունաին մոնչելով առջելը ելողը յերկիր կործանելը , և անթիւ դնաակներուն սույելով դօրաց վրայ կարկուտի պէս տեղալով անոնցմէ շատերը վիրաւորելնին , և այս ամէնէն աւելի անհնար է սառագրել՝ հրամանատարաց իրարու ետեկտուած հրամանները , զօրաց զանազան շարժումները , և վիրաւորուելով իյնողներուն սրտակէղ վայնասունը , որոնց կաթիլ մը ջուր տալու համար ոչ ժամանակ կայ և ոչ ալ համարձակութիւն կը լինի , մինչեւ որ պատերազմը դադարի , որով եր-

կու կողմանէ կ'սկսին հաւաքել իրենց վիրաւորեալ-
ները , ողջերը հիւանդանոց , իսկ մեռեալները գե-
րեզման տանելու :

Այս դիշերուան պատերազմը երեք ժամն ա-
ւելի տեսեց , և իսուսք մեծ կորուսաով քաշուեցան
ետ , ըստ որում Աիլիստրէի ամրութիւններէն ի-
րենց վրայ տեղայած կըակը ահազին կոտորած կ'ր-
նէր , և չէր թողուր թշնամեաց զօրութիւննին ամ-
բողջ պահելու , մանաւանդ ամենէն աւելի Արապ
թապիսին , որ Աիլիստրէի ամենէն ուժեղ և ա-
մենէն հոչակաւոր ամրութիւնն է , կարծես կը ծաղ-
րէր զթշնամին , և անոր ամեն ջանքը ՚ի դերե կը
հանէր քաջութեամբ , թէ և թշնամին ամենէն աւե-
լի զօրաւոր կերպերով և միջոցներով անոր վրայ
կը յարձակէր :

Աինչե որ պատերազմը դադարեցաւ՝ կանդնած
էի ես Քոլոնէլ Հայնտի և միւս պաշտօնակայաց
քով , որոնք այս դիշեր պաշտօն մը չէին վարեր :
Քոլոնէլ Հայնտ տեսնելով զիս քովս մօտեցաւ և
սկսաւ խօսիլ թէ որքան կարեոր և օդտակար է
պատերազմի մէջ զանուիլ , և թէ երիտասարդ մը
անով որքան կտրռութիւն և արիութիւն կ'ստա-
նայ , և թէ որքան նուիրական և սրբազան պար-
տականութիւնն ՚ի սէրն Հայրենեաց զէնք առնել
և թշնամին հարուածել . . . Հայնտ երբ ասոնք
կը խօսէր , ահա շանառումբ մը Շիշտ դլսունուս
վրայ կը սաւարնէր , և մեք հազիւ թէ դայն տես-
սանք , ահա մէկ մանքերորդի մէջ իր հազարաւոր
մահացու կտրռուանքը սասակութեամբ . և Շչելով
չորս կողմերնիս սփռեցան , որոց մէկը Հայնտի գրւ-
խանոցը տարաւ . . . : Այս դիպուածը որքան որ
հաճելի չեկաւ ինձ , բայց և այնպէս կարծես մէկ
նոր զդացմունք մը ստեղծեց սրտիս մէջ , և զիս

անհաշտ թշնամի մը բրաւ թշնամեաց , անանկ որ
նոյն վայրկենին ելքէ միջոց ունենայի և կարելիու-
թիւն , անխնայ սլիատի յարձակէի թշնամեաց վրայ
անոնցմէ և ոչ մին ողջ թողելու իդաով :

Կոիւը դադարէլի՞ն անմիջապէս եաքը ամենք-
նիս ալ հանգստանալու դացինք զիշերուան
մնացեալ մասը խաղաղութեամբ անցաւ , մինչեւ որ
առաւօտեան անուշ զեփիւոը կենդանի մնացողնե-
րուն կեանք կու տար :

Ելայ անկողնէս և քիչ մը բան ուտելէս վեր-
ջը առաջին գործս եղաւ իմ արենակիցներս տես-
նել , ուստի քաղաքացիի մը առաջնորդութեամբ
Եկեղեցի դացի , ուր տեսայ Հայաստանի տարա-
գիր որդիներու խումբ մը , որոնք չերմեռանդու-
թեամբ իրենց փառաբանութիւնները կը նուիրէին
իրենց մարդասէր Արարչին : Արտառուչ էր
այս տեսարանս ինձ համար , և անանկ սրտառուչ ,
որ աչուքներէս արտասուք հոսելով ծնկան վրայ
ինկայ անոնց քով , և խորին ախրութեան մէջ
թաղուած մնացի , մինչեւ որ ժամասացութիւնները
վերջացան , և ծերունի քահանայի մը դողդոջուն
ձայնը խաղաղութիւն մաղդեց աշխարհի :

Սաստիկ լոռութիւն մը տիրեց ամենուն վրայ ,
երբ քահանային ձայնը գաղարեցաւ , դեռ ժողովուր-
դը՝ ծնկան վրայ իրենց սրաին աղքիւրակները
խաղաղասէր Արարչին առջեւ բացած էին
ամեն պրկունք կը շարժէին , բայց ձայն չէր լսուեր :
Վերջապէս ամեն աղօթք վերջանալով , ամեն մէկ
ընտանիք իւր տեղը քաշուեցաւ առանց տաճարէն
դուրս ելլելու , վասն զի թշնամեաց ոռումբերը շա-
րունակ կը հոսէր հոս , և վտանգի մէջ կ'իյնար ան
որ եկեղեցիէն դուրս կ'ելլը , թէև մեծ վախ ալ
կար որ եկեղեցին հիմնայատակ լինի շուտով . բայց

Կախսախնամութիւնը պահեց զայն և չժողովոց ոք
անմեղ Հայոց ապաստանարանը կործանի
Երբ նստած Ազդակիցներուս քով՝ կը խօսէի ա-
նոնց հետ, և զանազան հարցումներ կ'ընէի, ահա
աչոելի շնչիւն մը լեցուեցաւ Տաճարին մէջ,
Տաճարին առաստաղին Ճիշտ կեդրոնը բացուեցաւ,
և սոսկալի մեծութեամբ ռումբ մը իջաւ վար և
մանուկի մը օրօրանը տապալելով, կոարտեց տախ-
տակամածը, և անցաւ գետնին տակ . . . : Բոլոր
Տաճարը վայնասունով, զոռում գոչումով և մու-
խով լեցուեցաւ, տղեկներ գողդղալով իրենց ծնո-
ղացը կը պլուեին, գեռաշատակ երիտասարդուհիք
կը մարէին, և զանոնք ամենքը խաղաղեցնելու հա-
մար իմ ամեն աշխատութիւնս 'ի զուր կ'ելլէին . . .
բայց այս շփոթումը երկար չտեղ, կէս ժամի մէջ
ամեն բերան փառք կու տար Աստուծոյ, այն ծը-
նողքն անդամ, որոնց մանկիկը օրօրանին մէջ էր,
վասն զի երբ օրօրանը շակուեցաւ, մանկիկը կը
ժպաէր՝ կարծես իւր ծնողացը վախը փարատելու
համար :

Լսուեցաւ այսօր թէ Ռուսք ամեն անդամէն
աւելի սաստկութեամբ պիտի յարձակին Արագ
թագեասիին վրայ, ուստի հարկ եղած պատրաս-
տութիւններ խրկուեցան հոն :

Գիշերը դարձեալ տիրեր էր, բայց դիշեր-
ուան խաւարը սաստկացնելու համար խիս առ-
խիս և մութ ամպեր դիզուած էին երկինքը, որն
որ կարծես նախախնամութեան սպառնալեաց հան-
գէսը կը ներկայացնէր իրար ջարդող մարդոց .
բայց մարդս որ բնութեան վրայ շատ նկատում չունի,
չաղդուիր այսպիսի սպառնալիքներէ, այլ աւելի
կատաղութեան մէջ կը թաղէ ինքզինքը և երկրիս
կուրքէն հանելով երկաթը իր ընկերին կուրծքը

Դեղնկղմէ զայն :

Աիլիստրէ ամենայն պատրաստականութեամբ
թշնամիին յարձակման կ'սպասէք , իսկ թշնամիին
այս աւուր շարժումները , որոնք ակներեւ կրնայինք
տեսնել , ապահովցուցած էին մեզ թէ անպատճառ
այս գիշեր սոսկալի կոփւ մը պիտի լինի : Ես և
Հայնտ Աէճիտիէ թապիասին էինք , Ատեփան և
Վէնըն Արապ թապիասին , Ալեքսան և Օկրովի
մօր խանէն մնացին :

Գիշերուան առաջին մասը անցաւ առանց ձայնի մը , բայց հազիւ թէ անձրել սկսաւ տեղալ ,
ահա թշնամեաց թնդանօթները սկսան գործել . Աիլիստրէ պատրասխանեց կրկին սաստկութեամբ ,
թշնամին յառաջացաւ , բայց շուտով ետ մղուեցաւ .
արիութեամբ կը պատերազմէինք մենք , և ոչ մէջ
կերնուս սրտին մէջ երկիւղ մնացեք էք . . . կատաղաբար կը յարձակէին թշնամիք ամեն կողմանէ
հուր տեղացնելով մեր վրայ , ամենամեծ ոռումբերու
տարափ մը կը տեղար ամեն տեղ առ հասարակ և
պատերազմի ձայներուն հետ երկնից որոտմունքը
խառնուած՝ վերջին օրուան տեսարանը կը նկարագրէք :

Չորս ժամ տեղց կոփւը , երկու ական պայթեցուց
թշնամին Արապ թապեասիի տակէն , բայց իւր յոյնը
'ի դերեւ ելաւ . վասն զի ականները ետ նետուելով
պար մը զօրքեր աւելի կորսնցուցին ամեն մէկ
անդամին :

Մեր զտնուած թապիային վրայ յարձակեցաւ
թշնամեաց մէկ խումբը , բայց Հայնտի վարպետ
ընդդիմութեամբը զրեթէ ամենքն ալ ջարդուեցան ,
և վերջապէս յոդնեցաւ թշնամին այս անդամ ևս , և
քաշուեցաւ ետ՝ թողով մեզ հանդչելու :

Մեր Աիլիստրէ երթալէն վերջը՝ տասնեւեց

օր ալ Ոսուսք յարձակումնին և պաշարումնին շարու նակեցին , բայց վերջապէս տեսնելով որ ամեն ջանք՝ իզուր է , վերջին ամենատասաթիկ յարձակում մը ընելով և շատ մ'ալ կորուստ , քաշուեցան ետ բալորովին . և հեռացան Արլիստրէի սահմաններէն քառասունէն ալ աւելի փախստական ղինուսքը մերքովը թող տալով .

Արլիստրէի պաշարման միջոցին՝ բայց 'ի Առուս փաշաէն և ուրիշ պաշտօնեայներէն՝ կնտամաչեղաւ նաև Քէրթըն Պլըթլըր . Ճիշտ ճակատէն դարնուեցաւ խեղչը՝ երբ դաղաադողի Ոսուսց Գաղղալուղիները կը գիտէր : Քէրթըն Պլըթլըրի վերջին խօսքերն էին . “ Խաղղալութեամբ և ուրախութեամբ կը մնանիմ , ինչու որ հաւատարմութեամբ ծառայեցի իմ թագուհիիս և մեծին Քրիստանիոյ կառավարութեան ” : Այս խօսքերը ըսելէն վերջը՝ գլուխը վարդրաւ և մեռաւ . . . ո՛րքան քաղցը է՝ 'ի սէրն հայրենեաց մնոնիլը .

Ժ.Օ.

ԱՐԹՈՒՐԸ

Եսոմէր Փաշայի խրկած հրամանաց համեմատ թողլով մեր խումբը՝ 'ի Արլիստրէ , անմիջապէս ճամբայ ելանք դէպ 'ի Ծումլա . բայց խիստ տարբեր գզացմամբ . Քէնըն , Օկրըֆի , և Հայնա իւրենց ըրած քաջութեան փոխարէն ընդունելու համար , Ալեքսան և Ատեփան իւրենց հայրենիքը դառնալու փափաքով , իսկ ես Ելիկան քաղցը և միտժաբական կենակցութիւնը վայելելու համար .

այսպէս ամեն մէկերնիս տարբեր զգացմունքներով
լեցուած՝ գրեթէ առանց խօսելու շատապաւ առաջ կը
քշէինք ձիերնիս , որով շուտով հասանք Շումլա ,
և իջանք Արարինչօ անուն աղնուական Ոյուլկար վա-
ճառականի մը տունը , որնոր մարդասիրաբար ըն-
դունեց զմեղ և ձեռքէն եկած ամեն ծառայութիւն
շխնայեց :

Շումլա հասնելնուս սկէս ես և Ատեփան որո-
շեցինք պաշտօննիս թողուլ , իսկ Աւեքսան աւելի
լաւ սեպեց իւր պաշտօնը շարունակելը . ուստի մեք
երկուքնիս վկայականնիս (1) առնելով , պաշտօնէ
դադարեցանք և սկսանք պատեհ առիթ մը փնտուլ
Վառնա իջնալու :

Խօմէր Փաշայի հրամանաց համեմատ՝ Քէնըն ,
Օկրովի , Հայնտ և Աւեքսան թողլով Շումլան ,
Ճամբայ ելան գէպի Առուածուք , որնոր Դանուալեան

(1) Վկայականներ . Այս գրութեամբո կը վկայէմ որ
Պարոն Արմենակ Հայ պատանին անցեալ վեց ամիսներս մեր հե-
տին էր իւր թարգման , ինքը գտնուեցաւ մեղ հետ Տէլի Օր-
ման կոչուած անուանը . և Աիլիատրէի պաշտրման մէջ :

Պարտաւորեալ եմ երաշխաւորել զինքը գործունեայ . աշ-
խատակուր , օդառակար . Ճարափիկ և իւր պարտականութիւնները
գոհուցուցիչ կերպով կուտարագ պատանի մը . ուստի ամեն կեր-
պով կազմակեցնեմ որ և է մէկամը , որ կուզէ իրեն պաշտօն
մը յանձնել :

ԳՈԼԾԱՀԻԼ ՀԱՅՆ

1854 Յունի 26 . Հայեա :

Պարոն Արմենակը իւր հաւ ատարմական ծառայութիւն-
ներովը և գործունեութեամբը կ'առիքէ զիս երաշխաւորել զին-
քը այս վկայականովո : Աը և իցէ պաշտօն մը կընա յանձնակէ-
իրեն առանց երկրացիլու : Պարոն Արմենակը գոհուեցաւ . և Հետ
հետ իօներ Փաշայի Կանուքեան բանակին Սիլիատրէի պաշտօ-
նուն և Տէլի Օրմանի մէջ :

Ա. ՕԿԵԱՎԻ :

1854 Յունի 26 . Հայեա :

Քաղաք մը լինելով՝ Առաք գեռ իրենց յարձակում՝
ները կը շարունակէին . . . : Բաժանումնիս քիչ
ցաւ չպատճառեց մեզ, և զրեթէ արտասուցինք
երբ վերջին հրաժեշտնին տուին մեզ, մանաւանդ
երբ Շլէքսան բաժնուեցաւ մեզմէ նորէն իրար տես-
նելու նուաղեալ յոյսով :

Ես և Ատեփան առանձին՝ Մարինչօի տունը
կը բնակէինք, Խպրահիմ ինձմէ զատուած չէր,
այլ օրէ օր իր սէրը կ'աւելնար վրաս, և կարծես
մահը միայն կրնար զայն բաժնել ինձմէ :

Օրերը զէշ չէին անցներ. բայց իմ փափա-
քըս ժամ մը առաջ Խլիզախ երթալու, և Ատեփա-
նին իղձը՝ իւր սիրելի արիւնակից աղղականները
տեսնելու՝ զմեղ կ'ստիպէին Ճանապարհորդակիցները
դանել մեզի հետ ընկերանալու մինչև Վառնա,
վասն զի քիչ վտանգ չիկար այս միջոցիս Շումլայի
և Վառնաի մէջ տեղի ընդարձակ երկիրներու մէջ :

Մեծ անխոհեմութիւն պիտի լինէր մեզ եթէ-
առանց Ճանապարհորդակիցներ դանելու, առանձին
երեք հոգի դէպ'ի Վառնա Ճամբայ ելէինք, ուս-
տի աւելի լաւ սեղեցինք քանի մը օր ետ մնալ, քան
թէ ժամ մը առաջ մեր փափաքներուն հասնելու հա-
մար կեանքերնիս վտանգի մէջ դնել, ահա այս
պատճառաւ ես և Ատեփան ամեն օր հարց և փորձ
կ'ընէինք իմանալու թէ արդեօք Վառնա երթալիք
Ճամբորդներ կա՞ն :

Օր մը երբ առանձին սենեակս քաշուած զա-
նազան խորհուրդներով միտքս կ'զրաղեցնէի, մէջ
մը Խլիզախ, մէջ մը Պօլիսէն ինձ հասնելիք զաղու-
նեցս վրայ խորհելով, սենեակլիս դուռը երկու
անգամ զարնուեցաւ. մէկէն ցատկելով բացի դու-
ռը և որքան զարմացայ երբ տեսայ ծերունի Մաթ-
թէօն անմիջապէս ամենաջերմ շարժումնեւ

բով և խօսքերով իրար բարեելնես վերջը նստանք ։ Աիրաս սաստիկ կը տրոփէր , վասն զի չեի գիտեր թէ ի՞նչ լուր պիտի տայ ինձ Եղիզափ վրայով , ուստի կը վախնայի հարցունելու , բայց ծերունին իմ այս ընթացքս չիկրնալով համեմալ , զարմաց մամբ և խորհրդաւոր նայուածքով ինձ կը նայէր . . հասկըցայ անմիջապէս իւր միաքը , ուստի ալ առանց յապաղելու կիսկատար բառերով հարցուցի թէ Եղալիզան ի՞նչպէս է , զիս կը յիշէ , իրմէ նամակ բերած է :

Այս հարցումներուտ վրայ ծերունին աջունեցը վար տնկեց , և ես ապշած անոր երեսը կընայէի , բայց վերջապէս Ամթթէօ տեսնելով իմ անհամար բերութիւնս , ձեռքը դրականը տանելով՝ նամակ մը հանեց և ինձ տուաւ . առի նամակը ձեռքէն կամ առելի շիտակ խօսելով յափշտակեցի , և ակնթարթի մը մէջ բանալով հետակեալ տողերը կարդացի :

“Աիրելիս ,

“ Ճամանակը ի՞նչպէս կ'անցնի՝ չեմ զիտեր , վասն զի խիստ երկար կ'երևի ինձ , քու երթալէդ չեսէ , ու իմ սրտիս իշխանը , ես ժամ մը ունեցած չեմ ինձ սեփիհականեալ . շատ անզամ կերակուր ուտելու ժամանակս անզամ կը թողում սեղանը և կ'առանձնանամ քու վրայօքդ խորհելու ա՛հ կը թրթրայ սիրաս , քանի անզամ որ կը յիշեմ այն անցեալ հեշտալի ժամերը , երբ կը վայելէի քու ներկայութեամբդ . բայց այժմ , ո՛հ , հնա՞ր է որ դրիչով բայսարեմ ի՞նչ որ ալ զրեմ՝ զրկանք բրած պիտի լինիմ այն զդացմունքին , որ հիմա սրտիս մէջ կը տիրէ , և կ'ստիպէ զիս աբտաս ուելու և հառաջելու ա՛հ , սիրելիս , թէե չեմ ուզեր որ սկարտաղանց լինիս , բայց եթէ

կարելի է հնարաւոր ըրե քու վերադարձդ , եկուբ
ինձ գարձեալ . վստահ եղիր որ զիս առջինէն ա-
ւելի սիրով հիւանդ պիտի դանես . և կամ թէ չէ
հրամայէ ինձ որ ես դամ ուր որ զու ես : Այս
երկրայիր , եթէ պատերազմի ամենէն սոսկալի եր-
րակներուն մէջ ալ լինիս , մէկ հրամանդ զիս քո-
վոդ պիտի բերէ . ուստի կ'աղաչեմ , եթէ կը սի-
րես զիս՝ շուտով իմաց տուր ինձ քու կամքէ ,
վասն զի առանց քեզի՝ ես կրնամ մնալ բայց դե-
րեղմանին մէջ . . . Ա՛Հ , կ'ուզեմ շատ զրել ,
բայց կը վախնամ որ տկար բացարուի իմ սրտիս
ոէրը զրութեամբ . ներէ ինձ ուրեմն , շուտով զը-
րէ ինձ , անհամբեր կ'սպասեմ :

Մնամ սիրոյդ զօհ նուիրական

ԷԼՅՈ Ա ՌՕՏՈՒԹ :

Վառնա , 1854 Յ-նի 28 :

“ Կամակին ընթերցումը թէե երկու վայրկեա-
նէն աւելի չտեղ , բայց ես անոր վրայէն աչ-
ուըներս չէի կարող վեր վերցնել , մինչեւ որ ծե-
րունին ուսիս վրայ դնելով իւր ձեռքը ցրուեց
յափշտակութիւնս , և մտադրութիւնս իրեն զրա-
ւեց , իրեն որ բովզէի մը չափ աչուըները զե-
տինը տնկելէն վերջը , հանդարտութեամբ մը ը-
ստ . ” Պարոն , եթէ իրօք կը սիրես Ելիզան , ժամ
մը առաջ

— Կեցիր , ըստ խօսքը կտրելով , իմ սէրս
տարակուսական չէ . Ելիզան կը սիրեմ ես ինչպէս
որ ան ալ զիս կը սիրէ , բայց կարծեմ մեծ խո-
հականութիւն մը ըրած չի պիտի լինիմ , եթէ Ա-
րեւելեան պատերազմը ըննալէն առաջ պսակուիմ
Ելիզաի հետ ” :

Փորձառու ծերունին լաւ հասկըցաւ միտքս և համոզուեցաւ որ մեծ անմառութիւն է ամուսնաշնալ ինձ պէս մէկու մը համար , որ կարելի է անակնկալ մահուան ենթակայ լինիմ երեսի վրայ թողլով բէհէզներու վրայ ողբացող հարս մը . ուստի խաղաղեցաւ ծերունի Ամաթթէօին սիրառ , և շատ լաւ համոզուեցաւ որ ես առանց Խլիզաի թշուառադոյն արարած եմ :

Ուզելով Ամաթթէօի ուրախութիւնը աւելցը նել , իմացուցի իրեն որ Խլիզաի նամակին անձամբ պիտի սպասասխանեմ . . . և յիրաւի ուրախացաւ ծերունին , և անմիջապէս ուզեց դիանալ թէ երբ պիտի ճամբայ ելլեմ . . . բայց այս հարցման պատախան տալը իմ վրաս չի թողուց Ստեփան , որն որ սենեակէն ներս մոռնելով՝ իմացուց ինձ թէ մէկ ժամէն բաւական անձինք պիտի ճամբայ ելլեն . . . Ստեփան այս խօսքերը խօսելոն վերջը՝ բարեեց ծերունի բարեկամն , և կանչելով Խպրահիմը սպատակիրեց մինչև կէս ժամ առնն բան կարգի դնել Ճամբորդութեան համար , և նստաւ :

Խպրահիմ կէս ժամի մէջ ամեն պատրաստութիւն լինցնելով իմաց տուաւ մեղ . ուստի անմիջապէս ճամբայ ելանք ես , Ստեփան , Ամաթթէօ , և Խպրահիմ , և դացինք ճամբռընելու խանը , միւս ճանապարհորդակիցներնիս զանելու համար . բայց իմացանք որ անոնք մէկ քառորդ տուաջ Ճամբայ ելեր են . ուստի մէկէն սկսանք շարունակել Ճամբանին՝ յուսալով որ անոնց կարող կը լինիմք հանիլ . ուստի մարակեցինք ձիերնես , ելանք Շումլաէն դուրս և սկսանք յառաջանալ դէպ 'ի Բրօվատի , թէ և մեր բոլոր շտանվը անօգուտ լինելով յոյսերնիս կտրեցինք միւս Ճանապարհորդները գտնելու ; որով սկսանք արշանիս հանդարժեցը

Նել և ընդարձակ բնութեան մէկ տեսարանը վայել լել, թէև քանի անդամ որ կ'երեակայէի լցիզան՝ կ'ուզէի որ անհնարին երազ ութեամբ յառաջանամք, բայց չուզելով ընկերներուս հանդիսաբ վրդովել, սանձ գրի զգացմանցս և սկսայ միարշաւ պահէել ինքզինքս անոնց հետ . . . Մաթթէօ, որոյ երեսը նայողը անմիջապէս կարող կը լինէր հասկնալու թէ ան փորձառու ծերունի միէ, լոռութեան մէջ թաղուած էր, և իւր յափշտակեալ միտքը բնաւ չէր խանդարուեր մեր զանազան տեսակ խօսակցութիւններէն կամ երգերէն . . . Ես կը նկատէի այս և զոհ չէր սիցաս, ուստի ու բոշեցի որ Բրօվատի հանելնուս պէս՝ հասկնամ իւր լոռութեան և տիրութեան պատճառը :

Փի.

ԲՐՈՎԱՏԻ ԵՒ ՄԱԹԹՈՒՅԻ ՊԵՏՄԱՆ ԹԻՒՐ.

Ութը ժամ Ճամբորդութիւն ընկելնէս յետոյ՝ Բրօվատայի հիւսիսային կողմի բարձրաբերձ ժայռերէն վար իջնալով, Պիէկ օղու անուն երեելի Տաճկի մը տունը իջանք, որոյ մարդասիրական հիւրընկալութեամբը հանդիսատ բնակարան մը ունեցանք, ուր մէկէն ամեն կաչ կարասիքնիս տեղաւորուելով՝ երկնցանք վառարանի մը առջև սփռեալ իսկէին վրայ :

Օդը անձրեսոտ լինելով՝ մեծ հաճութիւն կ'զգայինք տաք սենեակի մէջէն յորդառատ անձ-

ըեկին շշնչիւնը լսելով, որն ոք սկսաւ տեղաւ ճիշտ
մեր հանդչելեն վերջը :

Պէկ օղլու մեզ ամենայն կերպիւ հանդիսաւ ը-
նելէն վերջը՝ անմիջապէս ապսպից իւր մարդոցը
որ մեզի համար կերակուր պատրաստեն, որն ոք
մէկ ժամի մէջ պատրաստուելով՝ մեր առջեւ ներ-
կայացուեցաւ :

Ճաշէն վերջը՝ Ատեփան անմիջապէս հանդչե-
ցաւ, խպրահիմ ձիերուն գնաց, իսկ ես և Վաթ-
թէօ կրակին առջեւ նատած երբեմն անցեալի և
երբեմն ալ ապառնիի վրայ խորհելով ժամանակնիս
կ'անցնէինք, բայց որովհետեւ մեծ հետաքրքրու-
թիւն մը ունեի Վաթթէօի մտաց նուազման պատ-
ճառը զիտնալու, աղաչեցի իրեն որ ինձ բացատ-
րէ ան. Վաթթէօ հաւանեցաւ, բայց ոս պայմա-
նաւ որ առանց ձանձրանալու լսեմ իրեն անցեալ
կենաց տխուր պատմութիւնը և սկսաւ այսպէս :

"Ո' տարաբնակ պատանի, ահա դու եղար
միայն որ առաջին անդամ ստիպեցիր ինձ սրտիս
մոխրոյ մէջ թաղուած կրակը բորբոքեմ, եռանդ
տամ' հոգւոյս, և պատմեմ քեզ այն անցեալ տա-
րիները, և անոնց մէջ իմ բաժինս եղած ամեն
իրողութիւնը : Եւ ինչո՞ւ չխպատմեմ, քանի որ ալ
դերեղմանէն 'ի զատ ուրիշ բնակարան մը չունիմ,
և ուր շատ չիքչէր անշուշտ իմ անդայ դիակս պի-
տի հանդչի ":

Այս փոքրիկ յառաջարանը խօսելէն և քանի
մը վայրկեան լոելէ վերջը՝ այսպէս սկսաւ պատ-
մել Վաթթէօ իւր պատմութիւնը :

"Այսօր ճիշտ յիսուն տարի է այն օրուընէ-
չետէ երբ ես տասն և վեց տարեկան եռանդուտ,
կրակուտ և վառվառուն երիտասարդ մի էի, և հարա-
զատ որդի հայրենեաց. և Ավելի լիոյ Որովերթօ

դուքսէն սեռեալ աղջուատոհմն Ամէ լոօի մէկ չա-
տիկ և սիրական մանչ զաւակը . . . ամեն չոգ և
խնամք չէր զացուեր ինձմէ : Ամէ լոօ հայրս , որոյ
բոլոր մի թարութիւնը , երջանկութիւնը , և յոյսն էի
ես , անանկ չափազանց սէր ունէր վրաս : որոյ նըւ-
ման հազուադ իւտ է այս երկրիս մէջ . խոկ մայրս ,
որ չին և հոչակաւորն Հռովմայի քաջազուններէն
սեռեալ էր , ամեն սիրելի և անուշ որակութիւն-
ներով . և հանգամանքներով զարդարուած մեր ըն-
տանեաց փառքը , պայծառութիւնը , և հօրս եր-
ջանկութեանը մէկ հատիկ միջոցն եղած էր , իմ
վրաս նայելով աւելի կը քաջալերուէր , և իւր ա-
մուսնական և ընտանեկան պարտաւորութեանը մէջ
կը յարատեէր առանց որ և իցէ տժգոհանք մը ը-
նելու . ահա ասանկով մեր ընտանեաց երջանկու-
թիւնը կատարեալ էր , և խաղաղութիւննիս անվր-
դով , և սիտի տեւէր այս քաղցր և երջանկարար
իեանքերնիս , եթէ նախանձու բաղդը չի թշնա-
մանար մնդ դէմ , և Ճակատադ ըերնուս քողը վեր
վերցնելով զմեդ չի սոսկացնէր :

“ Ո՞ւյիս է՞ր և քաղաքին մէջ ժողովուրդը ինք-
զի՞նքնին ամեն տեսակ զուարծութեանց տալէն ՚ի
զատ թատրոնները խուռն կը յաճախէր , և գերա-
սանական խումբ երուն քաջալեր կը կարդար , որոնք
մէկզմէկու գէմ ամեն մէկ խումբ սաստիկ կը մրցէր
ուրիշ խումբ երու հետ՝ անոնցմէ աւելի զովեսա
ընդունելու համար . այս միջոցիս ասոնց ամենէն
քաղաքաւորն է Պալտինօի խումբը , որոնք ամենաըն-
տիր ներկայացնողներէ բաղկացեալ լինելը ՚ի զատ
առոյգ , լաւ կաղմուածքի տէր և զեղեցիկ կեր-
պարանք ունեցող անձինք էին , և որոց մէջ ամենէն
աւելի հոչակաւոր և յառաջադէմ էին Ո՞աֆաէլ
նախերդակ սիրահար երիտասարդը , և հրաշագեա-

դրն Խմիլիա նախերդակ սիրուհին , որոնց տնուն
ները շատ հեռաւոր երկիրներու մէջ դովեստով
կը յիշուեին , և շատ տեղերէ անոնց ներկայացոււ
մը տեսնելու փափաքով անթիւ բաղմութիւն կու
գային :

“ Խմիլիաի գեղեցիութեան , վայելչութեան , և
վարպետութեան համբաւը այն օրերուն մէջ մեծ
շահ կը բերէր Պալտինոին , վասն զի երիտասարդ
չի կար որ չի պաշտէր Խմիլիան , և անոր անունը
սրտաբուղին հառաջանօք չի հնչէր , շատ անխոչեմ
երիտասարդներ իրենց ապառնին բոլորովին մոռցած
և բոլոր զործերնին դադրեցուցած՝ ունեցած հա-
րլստութիւննին Խմիլիաի սիոյն կը զոհէին , և
անոր երգերը լսելու համար քսակներնին յաճախ
յաճախ կը պարպէին ; մէկ անշատիղ յուսոյ մըթա-
նոլորտ մը անոնց սիրտը կը թրթրացնէր , և թող-
կու տաք Խտալիոյ քաջընտիր դաւակաց սրտերը
թաղուիլ պատիր զդայողութեան մը անյատակ վի-
րապին մէջ Ա՛Տ , Խտալիա , Խտալիա ,
ո Երկրիս ամենասիրելի սերունդը , քու ներկայ
տարաբախլութիւնք քու սիրական զաւկներուդ քեզ-
նուիրած մահառիթ բաժակին արդասիքն է , որ
ըմաղեցիր արտասուտլից աչուրներով , և մինչեւ
այսօր դեռ անոր դառն ճաշակին տակ կը հեծես +
Այս , կը հեծեմք մեք ալ , բայց եղանկ որ Մէ-
սինոյի միահեծան թափառքին նման երբ ալ ժամ-
մանակը անցած է . . . Խտալիա , Խտալիա , գու մայր
նոյար քու զաւկըներուդ ; և անոնք քեզ խողխողե-
ցին մոռցան անոնք որ ամենէն քաղցր հա-
ճոյքը և երջանկութիւնը մարդում իր հայրենեաց
քարեկարգութիւնը և պայծառութիւնն է , մոռցան
քու զաւկըներդ , որ իրենք իրենց հայրենիքը սի-
թելու և անոր բարօրութեան համար աշխատելու

փոխանակ , ինքզինքնին ունայն , պատիր , և վեասակար զուարձութեանց տալով , անբաններու կը հաւասարէին , չի խորհեցան անոնք որ սրտերնին երկային չնչին զուարձութեան բանալով , պիտի ստիպէին թշնամին արթննալու , և իւր արիւնարբու բազկաց տակ զիբենք ընկճելով , իրենց վրայ իշխելու , և զիբենք երկնապարզ եւն աղատութիւնէն , անարդ , անմարդավայել և մահացուցիչ հպատակութեան հրաւիրելու : Ա՛Հ , Խտալիա , անուշ Խտալիա , ո՞վ կրնար յուսալ բնաւ որ քու նախնի փառաց մթնոլորտգ այսպէս պիտի խաւարի , ո՞վ կրնար խորհիլ բնաւ որ թագաւորական զահդ պարապ պիտի մնայ , և ՎԵլլոմէն իւր ծնկան վրայ ինկած՝ իւր արտասուարեր ողբերզ ութեամբը երկնից աչուըներէն արտասուաց հեղեղներ պիտի հոսեցնէ : Խտալիա , իւր հոգւոյս մայրը , գու մեռած ես ալ , իսկ քու զաւկըներդ ճշնաժամ կոչուելու արժան կացութեան մէջ կը թափառին և կ'արտասուեն , և երկրիս ամենէն տխուր ձորերու մէջ նըստած քնարներնին տխրութեամբ կը ձայնեն , իրենց հայրեներաց թշուառութիւնը կ'ողբան և չեն ուզեր մսիթարուիլ Ո' հարստահարեալ Խտալիա , մինչեւ ե՞րբ արդեօք քու ցանկալի մթնոլորտգ զըրկուի Ճշմարիտ Խտալիան ներդաշնակութեանց անուշ և կենսարար ձայներէն , ե՞րբ արդեօք քու զաւկըներդ պիտի ծնրադրեն նուիրական հողերուդ վրայ , և մոռնալով իրենց անցեալ եպերելի կեանքըն և ընթացքը , պիտի երդում ընեն յաւիտեան քու բարօրութեանդ համար աշխատիլ . . . :

“ Ա՛Հ , ներէինձ , Արմենակ ” , ըստ Վաթթէօ իւր հայրենասիրական խօսքերը դազրեցնելէն վերջը , որոնք սրտիս մէջ անանկ արմատներ ձըդեցին , որ ալ հնար չէ ինձ դանոնք մոռնալ .

“ ներէ ինձ , կրկնեց դարձեալ , իմ սրամութեանս ընթացքէն շեղելուս համար , զիացիր որ սրոխ հայրենասիրական եռանդը սաստիկ է , և քնառ չեմ կրնար յիշել Իտալիան առանց կոկիծի և հառաջնաց , ա՛հ , բարիկամ , ինչ սրամառաւ Իտալիա իւր նախնական փառաց չի պիտի հասնի , ինչու օտար բազուկներ իշխեն անոր վրայ , միթէ իրաւունք է որ օտար մը իշխէ Իտալիաի . ա՛հ , օտարի մը լուծը որքան ալ քաղցր լինի՝ տակաւին օտարին խթանը կարծր է անհաջոյ և անքնական և կ'նչ , միթէ Իտալիա չի պիտի արթնայ իւր թմբրեցուցիչ նիրհումէն , չի պիտի ճանչնայ իւր մարդկութիւնը և այն մեծ իրաւունքը , որ երկինք և բնութիւն շնորհած է ամեն ազգի ինքղինքնին անքաններէ որոշելու համար . միթէ ինչպէս ամեն անհատ՝ անանկ ալ ամեն ազգ իրաւունք չունի երկրիս վրայ սրաշողանելու իր սեփչական տեղը , և հոն երջանկաբար ապրելու բոլորսվին անկախ որ և ուրիշ հարստահարող և բռնաբարող բազուկէ : լի՛ս , միթէ Պուրապոնեան ցեղը պիտի միշտ անիրաւաբար իշխէ Իտալիոյ մէկ մասին , և ուրիշներ ուրիշ մասերուն վրայ . միթէ Իտալացին միշտ պիտի խոնարհի այսպիսի վատ և անարդ ելի կացութեան . չէ , չէ , քաւ լիցի . Իտալիոյ զաւկըները միշտ վատ չեն կարող լինիլ . պիտի զայ անշուշտ շուտով այն օրը , երբ Եւրոպայ պիտի օժանդակէ ։ Իտալիոյ թոթվելու իւր վրայէն անիւրաւ լուծերը , և լինի ինքնիշխան , ազատ , երաջանիկ . և օդտակար ազգ մը աշխարհիս վրայ ” :

⁸ Իոդդացին հայրենասէր Այաթթէօի շրթունքը և ալ յառաջ չի կրցաւ տանել իւր խօսքը , արտասուաց խոշոր կաթիլներ սկսան դլառիլ իւր աշոց աղբիւրակներէն . . . իսկ ես որ սրամանեկան

զդայուն սիրտ մը ունէի՝ չկարացի դիմանալ : և
խառնեցի իմ արտասուքս անորին հետ տարաբաղդ
Խտալիոյ գժնդակ վիճակին համար :

Քանի մը վայրկեան՝ լոիլ կենալնէս յետոյ՝
Վաթթէօ գագրեցնելով իւր արտասուքը, սկսաւ
շարունակել այսպէս . “ Ա՛ս , բարեկամ , թողունք
առ այժմ այս սրտակէզ խորհուրդները , և յառաջ
տանիմ իմ պատմութիւնս , որն որ քիչ հետաքրքր
բական չի պիտի գտնես :

“ Խնչպէս ամեն երիտասարդաց սիրտը նոյնպէս
ալ իմ գրաւած էր գեղանին լոմլիա , և դուցէ
կրնամ համարձակիլ ըսելու որ ես ամենէն աւելի
յափշտակեալ իւր չնաշխարհիկ գեղեցիութենէն և
հրեշտակային ձայնէն՝ կը սիրէի զի՞նքը ինչպէս որ
կը սիրէի իմ կեանքս և դուցէ աւելի . ասով ես ալ
Ճամբայ ելած՝ շաւղիս վախճանը առանց խորհելու
ամեն աղօրինաւոր միջոցներով կ'աշխատէի չէ թէ
միայն ուկիս վատնել լոմլիաի ներկայացումները
տեսնելու կամ երգ երը լսելու , այլ նաև ամեն ջանք
՚ի զործ կը դնէի անոր հետ տեսութիւն մի ընելու
և հսմարձակ յայտնելու թէ ինքը իմ հողիս է և
թէ ես ալ իւր սիրահարը . շատ ունայնաշըջիկ և դա
տարկապորտ մարդիկ , որոնք սովորութիւն ունին
Ճարակիլ անմիտներու և յիմար տարիածուներու
մեղաններու վրայ , շնուռվ զիս շրջապատելով ինձ
մեծամեծ յոյսեր տուին , և սկսան զովել զիս իմ
ընտրութեանս աղնուսութեանը համար : Ասո՞յց զա
նազան վարպետ շնորքորթութիւններովը յափշտակ
եալ անանկ կը մեծարէի զիրենք որ ալ ամեն բան
գործ թողլով , իրենց բոլոր ժամանակը հետս կը
վասնէին , և ուսս ծեծելով առատաձեռնութիւնն
կը գովարանէին . ասո՞նցմէ մէկը որ ամենէն աւելի
հաջակաւոր էր իւր Ճարտարախօսութեամբը և

բանիբունութեամբը շատ անդամ՝ առանձին կը
տեսնուէր իմ հետա , որով կարող եղած էր միւս ~
ներէն աւելի իմ մտերմաւթիւնս և վստահութիւնս
զ բաւելու :

“ Հարկ է հոս յիշել որ ծնողքս բոլորվին
անտեղեակ էին իմ բռնած ընթացքիս , վասն զի
դաստիարակս կը խարէր զանոնք , երբ իմ հեռա ~
կայութեանս սպատճառները կ'ուզէին դիտնալ , ըստ
որում շատ անդամ ամբողջ գիշերներ դուրսը կ'ան ~
ցընէի :

“ Գիշեր մը եբբ լամիլիաի ներկայացումը կը
գիտէի , և անոր սիրով վառեալ սրտիս ապառնի
յոյսեր կու տայի , քովս մօտեցաւ յիշած շողոքորթ ~
ներուս զ լիսաւորը , և կամացուկ մը ըստ . “ Ժա ~
նի սրճարանը զտնուէ թատրոնէն վերջը , այս
գիշեր բաղձանացդ պիտի հասնիս ” : Այս ըսելով ~
հեռացաւ քովէս և դուրս ելաւ թատրոնէն զիս
անպատմելի ուրախութեամբ լցորներով , դաստիա ~
րակս որ միշտ հետս թատրոն կուզար և թատրո ~
նէն ելլելէն վերջը տուն կ'երթար , իմ աղաչանացս
և առւած ընծաներուս չի դիմանալով , հարցուց ինձ
թէ ” Ո՞վ է այս անձը և ի՞նչ ըստ . — Դաս ~
տիարակս , ըսի ծանրութեամբ , դիտես որ քու
քաղդդի ինձմէ կախում ունի , ուրեմն մի հարցու ~
ներ իմ զաղտնիքս ” : Այս ըսելով հանեցի հինդ
ոսկի տուի իրեն . “ Վեծապէս շնորհակալ եմ ,
ըստ անփառ , իրաւոնք ունիք , ես պէտք չե ~
զիտնամ ձեր ամեն ըրածը , անհոգ եղիք :

— Բայց ես այս գիշեր տուն չի պիտի դամ ,
ըսի : — Ծատ բարի , ես կ'ըսեմ հօրդ թէ Հայր
Վիլամ զձեզ պիտի խոստովանցընէ այս գիշեր , ան ~
ալ եթէ դիտուածով հարցնէ ուր լինելդ ” , պա ~
տասխանեց արծաթասէր անօրէնը :

“ Եսմի լիա այս գիշեր ամեն ուրիշ առեններէ դեղեցիկ կ'երենար ինձ , և կը կարծէի թէ եթէ ան իմ կողակիցս չի լինի , ես չեմ կրնար ապրիլ . չէի դիտեր յիմարս թէ հասարակաց թատրոններու մէջ խաղացող աղջիկ մը որքան բարոյականութիւն կ'ունենայ , շողոքորթներուս համոզուած անանկ կը հաւատայի թէ Եսմի լիա ամենապարկեցու և առաքինի օրիորդ մի է , բայց աղքատ լինելուն համար սափառուած է այս պաշտօնը վարելու . ուստի կը խորհինի ինքնիրենս որ եթէ ամուսնանամ անոր հետ , աւ միայն ես կարող եմ վայելել անոր հեշտաբար կենակցութիւնը և հրեշտակային երգերը , և թէ ինքը աւ պիտի չ'ստիպուի կարօտութեան պատճառաւ հաղարաւոր բազմութեան առջեւ ներկայացումներ տալ :

“ Ճեշդ կէս դիշեր էր՝ խաղը վերջացաւ , և երբ դուրս ելանք , դաստիարակս ճամբելով քայլերս դէպ 'ի Ժանի սրճարանը ուղղեցի , և հոն մըտնելով դտայ Բէթրօն , որ անմիջապէս թեկս բռնելով , ըստ . “ Բարեկամ , ամեն բան յաջող վիճակի մշջ է , և միայն քեզ կ'սպասէ քու երջանկութեանդ ենթական , որոյ պարաիմք երթալ Ճիշտ մէկ ժամեն վերջը , միայն թէ Եսմի լիայի չի դացած պարտիմք երթալ Յիսուսեան հօր մը , ուրոյ հետ պարտիս խօսիլ և բանալով սիրոդ անոր , պիտի խմացնես իրեն քու ովլ լինելու : — Ո՞վ է այդ Յիսուսեանը , հարցուցի անմիջապէս , վախնալով որ հօրս մէկ բարեկամը չըլինի . վասն զի իմ հօրս համարումը մեծ էր անոնց վրայ , անոնց շատերը իւր բարեկամները և սեղանակիցներն էին :

“ — Հայր Վիլամն է , պատասխանեց Բէթրօ , որ իմ ամենաանկեղծ բարեկամս և խորհրդատուս լինելով՝ տարակոյս չունիմ որ ձեռքէն եկածը

քեզմէ չի պիտի խնայէ . . . — Երթանք ուրեմն ՞՞ ըսի իր խօսքին վերջին մասին վստահանալով , ուստի մէ կէն սկսանք երթալ : Կէս ժամի չափ զանազան փողոցներ դառնալով , վերջապէս հասանք մէ կնեղ փողոց մը , ուր Բէթրօ դուռ մը բանալով , ներս մտանք և ծառայի մը առաջնորդութեամբ տաշնը երկրորդ դսաիկոնը ելլելով սենեակ մը մտանք , ուր հայր Վիլամ նատած իւր աղօթադիրքը կը կարգար ջերմեռանգութեամբ , որն որ մեր ներս մտնելը տեսնելով , ներումն խնդրելով զմեղ հրաւիրեց նստելու , և համբերելու մինչեւ որ իւր զիշերային աղօթքը լմնայ . հաւանեցանք իրեն և նստանք լոիկ կէս ժամէն աւելի , մինչեւ որ լմնցուց Վիլամ իւր աղօթքը և մեղի կարձաւ :

“ Տէր հայր . ըստ Բէթրօ , ներեցէք մեղ որ զիշերուան այս ժամանակիս մէ ջ ձեզի նեղութիւն կու տանք :

— Որդեակ , պատասխանեց հայրը , իմ պարտականութիւնս է զիշեր կամ ցորեկ մաիկ ընել ամենանոնց , որոնք ինձ կու զան խօսելու :

— Շնորհակալ եմք ” , ըստ Բէթրօ խոնարհելով , և սկսաւ պատմել թէ ես ինչպէս սէր ու նիմ Լյմիլիաի վրայ , և թէ որքան երախտապարտ պիտի լինիմ իրեն եթէ ինձ վկայական մը տայ , որով Լյմիլիա զիս գէշ և որիկայ մէկու մը տեղ չի դնէ , և այլն ևայլն :

“ Շատ բարի , որդեակ , քանի որ դու հետն ես , ես ալ քեզ վստահանալով կուտամբ վկայական մը ” : Այս ըսելով զրասեղանին դլուխը անցաւ , և սկսաւ զրել անունս հարցունելէն վերջը :

“ Երբ հայր Վիլամ իմ վկայականս զրելու զրաղած էր , սենեակին դուռը բացուելով՝ ներս մտան հայրս և դաստիարակս . . . Այս բանս զիս

չի զարմացուց , վասն զի հայրս շատ անգամ կու գար Ալեքսանդր տեսնելու , և փոխադարձաբար Ալեքսանդր շատ անգամ մեր տունն էր : Հայրս զիս տեսնելուն ուերջը ժողովում մը Ալեքսանդր մօտեցաւ , իսկ դաստիարակս քովս մօտենալով կամացուկ մը իմացուց ինձ որ անհոգ լինիմ :

“ Հնորհակալ եմ , սուրբ Հայր , ըստ Հայրը Ալեքսանդր մօտենալով , որ այսպիսի կերպիւ զիշերներդ կը վատնես քու զաւկըներուդ համար :

— Իմ պարտականութիւնս է , բնաւ շնորհակալութեան արժանի չեմ ” , պատասխանեց Ալեքսանդրս նստելու հրաւիրելով , բայց Հայրս որ մեծապէս զոհ եղաւ անշուշտ զիս Հայր Ալեքսանդր սենեակը տեսնելուն , ներումն խնդրեց և զնաց . դաստիարակս ալ Շնէթրօի ականջին բան մը ըսելով , առաւ քալեց . . . Ալեքսանդր վկայականս զբելու շարունակելով լմնցուց և յանձնեց ինձ ըսելով . “ Ո՞եկու մը բան մի ըսեր , մինչեւ որ ամեն բան ես լմնցնեմ , դու դնակ և տեսնուէ Լյմիլիաի հետ , իմ բարեւ տուր իրեն , ցըցուր այս վկայականդ , իմացուր սրտիդ բաղձանքը , և ինչ որ լինի՝ բոլոր ասոնց արգասիքը ինձ իմացնուր , և մնացեալու ինձ թող ” : Ես կ վկայականը և զբանս դրի սրտի ամենակատարեալ ուրախութեամբ , և անկեղծութեամբ շնորհակալ լինելով ելանք դուրս :

Շնէթրօ դարձեալ սկսաւ զիս առաջնորդել , մինչեւ որ մեծ փօղոցը հասանք , ուր Շնէթրօ փառաւոր տան մը դուռը բաղլսեց . . . դուռը բացուեցաւ և մենք ներա մտանք :

Հնար չեւ ստորագրել սրտիս այս վայրենիս ենթակայացած կացութիւնը , անբնափկան բարբարիւն մը քեզի կունենար կուրծքիս մէջ , և հոգիս

իւր երջանկութեամն առարկան տեսնելու յոյսով
կը թրթրար և կը տեսնջար ժամ մը առաջ տեսնել
զայն , չէ , վայրկեանի մը մէջ կամ եթէ կարելի է
անմիջապէս . . . Բնէթցօխ առաջնորդութեամբ տանը
առաջին յարկը սենեակ մը մտանք . փառաւոր սեն-
եակ մի էր այս , ամեն տեսակ հեշտարար զարդա-
րանքներով դրախտացեալ : Բնէթրօ ուս հօն թող-
լով որ դանազան նկարներ և պատկերներ տեսնելով
դրօսնում՝ ինք դուրս ելաւ : Անհամար հրաշագեղ
կոյսերու պատկերներ կախուած էին թէև հօն , բայց
ես անոնց ամենքն ալ տգեղ կը տեսնէի բաց'ի մէկ
հատէն , որ Եմբէլիան կը ներկայացնէր , և ես անանկ
զինովցած էի սիրոյ զինիով , որ քիչ մնաց պիտի
ծնրադրէի անոր առջեւ արդէն կը ծնրա-
դրէի Ահա մէկը բռնեց թեւէս ով-
էր . . . “Ա՛հ , Եմբէլիա , իմ կենացս խարիսխը” .
սովորեցան դուրս բերնէս :

“Աստէ , ազնիւ պատանի” ; ըստ Եմբէլիա սի-
րուն աչուըները սիրալից աչուըներուն մէջ անկած . .
հատայ , բայց ի՞նչ կ'ընէի չէի դիտեր :

Եմբէլիա քանի մը վայրկեան աչուըները դետի-
նը անկած խորհելէն վերջը՝ հարցուց ինձ թէ ո՞ր
սերունդի և ո՞ր ընտանեաց կը վերաբերիմ , ասով
միտքս ձղեց վկայականս , որ անմիջապէս հանելով
զ բանէս զողդոջուն ձեռքով իրեն մատուցի , ա-
ռաւ ձեռքէս ծանրութեամբ մը և սկսաւ կարդալ . .

“Աս Յիսուսեան կարդէն նուաստ Հայր Ա-
լամ կ'երաշխաւորեմ ազնուատոչմն Մաթթէօն ամեն
կերպով , և կը վկայեմ թէ ինքը ունի այն ամեն
կատարելութիւնները , որ հարկ են աղնուական քա-
շաքացի մը և բարեպաշտ Քրիստոնէի մը :

Կուաստ ծառայ Յիսուսի

Նամիլիա բարձր ձայնավ կարդաց , և լմնցընեւ լուն պէս , վկայականս դրասեղանի մը վրայ դնելով և քովս մօտենալով ըստ . “ Ազնիւ պարոն , իմ վստահութիւնս որ ունիմ Հայր Վահանի վրայ կ'ըստիալէ զիս յարդել զքեղ . . . — Ա՛Հ , զուեցի տեղէս ելլելով խենդի պէս , յարդելէդ աւելի սիրէ զիս , անուշիկ Նամիլիա ” : Այս ըսելով քաշեցի ձեռքը համբուրելու , բայց Նամիլիա որ գերասանուհիի մը ամեն վարպետութիւնները ուներ՝ ձեռքը ետ քաշեց , և աղաշեց ինձ որ ներեմ իրեն և հանգարտիմ . . . Ճշմարիտ յիմար մի էի ես այս վայրկենիս , ուստի սկսայ առանց զիտնալու թէ ինչ կը խօսիմ ” դուքս թափել սրտիս բոլոր զգացումները . “ Ո անհմանդ Նամիլիա , ո պաշտելիդ իմ հրեշտակ , մի երկարեր այն վայրկեանը , որոյ մէջ քու սիրուն բերանդ պիտի հնչէ թէ կը սիրես զիս , իսկ եթէ չես սիրեր զիս , թող ուրեմն իմ կեանքս զոհ լինի քու սիրոյդ , Նամիլիա , Նամիլիա , կարդասա աչուրներուս մէջէն իմ սիրաս , և տուր կ'աղաջեմ եղակելոյս ձեռքդ որ համբուրեմ ” : Օնկան վրայ ինկայ առջելը , և աչուրներս տնկած էի անոր գեմքին վրայ , իսկ Նամիլիա լաւ տեսնելով իմ պարզութիւնս և անկեղծութիւնս աչուրները երկինք վերցուց , և անանկ շնորհալից կերպարանք մը առաւ վրան , որ ինձ պէս անփորձ պատանի մը գայն անմահ առաւ ուածուհի մը պիտի կարծէր աներկբայ Վայրկեաններ կը յաջարդէին իրարու ետե և մեքը բոնած գիրքերնիս գեռ չէինք փոխեր , և թէ որ մէկը մտներ ներս այս միջոցիս , հին գիւցազներգուաց վիստասանական ճաշակին տեսարանը ողիտի տեսած լիներ : Վ երջապէս չիդիմանալով Նամիլիա իմ աղերսական նայուածքիս՝ բռնելով ձեռքէս զիս վեր վերցուց և նուազեալ գլուխս թողուց լընալ իւր աշ

մենաքերմակ , մարմարիսնի պէս ճերմակ ուսին վը-
րայ , ա՞չ , ի՞նչ հեշտաբար և կենսաբար էր այս ինձ
համար , բայց որքան դժնդակ պիտի լինէր եթէ մի
անգամ կարելի լինէր ինձ զիանալ թէ զլխուս
հանդչած ուսը վիշտի մը կամ դժոխային հըշէցի
մը ուսն էր , աղէ՛ , պատանի մը որ գեռ չէ ուսած այս
աշխարհիս վտանգաւոր հաճութեանց և հեշտու-
թեանց շաստուածներուն սրտին սեռութիւնը , ի՞նչ-
պէս կարող է չի խարուիլ և ինքզինքը լիովին ըս-
նուիրել մէկ ամենազեղանի աղջկան մը որ իւր ու-
սը հանգ ստաբան կ'ընէ սիրակէց պատանիի մը ,
և կը թողու անոր սրտին աղդելու իւր մամնոյ չեր-
մութիւնը :

Ակամայ վեր վերցուցի գլուխս , և ամենա-
քաղցր նայուածքով երեսը նայելով ըսի . “ Եսի-
լիա , ըսէ ինձ , կը սիրե՞ս զիս ” : Հառաչեց Եսիլիա
և սկսաւ արտասուել . . . ձեռքս կը սեղմէր սաս-
տիկ և չէր ուզեր բառ մը արտասանել . “ Եսի-
լիա , իմ հօդիս , խօսէ՛ կաղաչեմ , ինչու չես պա-
տասխաներ ” , կրկնեցի զան գրկելով
քանի մը վայրկեան լոիկ մնանուս վերջը՝ այսպէս
սկսաւ Եսիլիա . “ Ո՞աթթէօ , մի՛ բնաւ կարծեր որ
իմ կուրծքս քարե՞է , մի՛ բնաւ խորհիր որ ես քու
սիրոյդ անկեղծութիւնը և սաստիկութիւնը չեմ ըդ-
դար , և մի՛ կարծեր բնաւ որ ես կրնամ զքեզ չե-
սիրել , զքեզ որ այս առաջին անդամը չէ որ կը
տեսնեմ , և այս վայրկեանէս չսկսիր իմ սէրս քու
վրադ . բայց ցաւալի է ինձ ըսել որ անհնար է որ
դու հետո ամուսնանաս և կենակցիս *

— Անհնարին , գոչեցի այլայլով , անհնարին . . .
ա՞չ , սիրելի պիտի լինէր ինձ եթէ քու հրամա-
նացդ համեմատ երթայի և ինքզինքս աշխարհիս մէջ
դժնուած ամենէն բարձր և ամենէն ահարկու մայ-

աերէն վար նետէի և դահավեմէի , ա՛հ , Եսպլիա ,
սիրուն , աննման , հրեշտակիդ Եմիլիա ըսէ
ինձ , խօսէ՛ ինձ , ի՞նչ երևելի շարժառիթ կամ
սրատձառ կարող է լինել որ մեր ամուսնութիւնն և
կենակցութիւնը անհնարին ընէ ”.

Երբ այս խօսքերս կը խօսէի , աչուըներէս ա-
նանի յորդառառ կը բղիսէր արտասուքս , որ ամ-
բողջ կուրծքս կը թրջէր , իսկ Եմիլիա դիցուհիի մը
ամենայն վեհանձնութեամբ կանգնած խոշոր և սեաւ
խտալական աշուրները արտասուքս լցուած վրաս կը
նայէր Ա՛հ , ըստ վերջապէս Եմիլիա , ով
կը յուսար բնաւ որ ես այս գմնգակ և թշուառ կա-
ցութեան մէջ զտնուէի ով պիտի կամ ով
կը համարձակի աղասել դիս այս անտանելի և դր-
ժոխային դերութենէն . . . Աաստիկ ի՞արտասուէր
Եմիլիա , անտանէ սաստիկ , որ ամենասատիկ կուրծք
մը անգամ չիպիտի կարող լինէր դիմանալ . . .
Հապա իմ զգայուն սիրու ի՞նչպէս դիմանար , և
աղարդութիւնս ի՞նչովէս չի խաբուէր , ուստի մէկէն
իրեն մօռենալով և տարփածուի մը ամեն ջերմե-
ռանդութեամբ զինքը դրիելով ըսի . “ Եմիլիա ,
ահա ես պատրաստ եմ իմ կեանքս անգամ քեզի
համար զոհելու եթէ հարկը պահանջէ . ես , Ե-
միլիա , ես պատրաստ եմ զքեղ տղատելու քու
գմնգակ և թշուառ կոչած կացութենէդ , միայն թէ
դու հաճիս ինձ քու զաղանիք տալու , և քեզ
թշուառ ընող ուատձառդ ինձ յայտնելու , ինձ որ
քեզմուլ միայն կրնամ երջանիկ լինիլ : Եմիլիա ,
անուշիկ Եմիլիա , կ'աղաչեմ մի՛ տարակուսիր իմ
վրաս ա՛հ , վիայ լինի Երկինք որ ես մա-
հուան հետ անդամ պիտի մաքառիք միայն թէ ե-
թէ զիտնուբ որ անով քեղ պիտի երջանկացնեմ ”
Երբ այս խօսքերս խօսեցայ , Եմիլիա ամեն

ուժովը զիս իւր կուրծքին սեղմեց ։ . . . ԱՇ, քեզ
զիտէի ես թէ ի՞նչ է համեստութիւնը . . . այս,
դբգրիչ միջոցով Լյմիլիա զիս բոլորովին դերի ըս-
րաւ, և յետոյ սկսաւ ոյսպէս . “ ԱՇ, անիծեալ
լինի այն վայրկեանը երբ ես առաջին անգամ իմ
անմիտ ծնողացս հաւանութեամբը նուիրեցի ինք.
զինքս դերաւանուչի մը լինելու . վասն զի այն
օրուընէ հետէ պարտքերս բաղմապատկուեցան, և
ահա այսօր քառասուն հազար ֆրանքէն աւելի
պարտք ունիմ, և անալ Հայր Ալիլամի երաշխաւո-
րութեամբ . հիմա խորհէ՛, ընախը երիտասարդ .
և ըսէ ինձ ի՞նչպէս կրնամ ես ամուսնանալ քեզի
հետ, որ կենացս պէս կը սիրեմ, և շատ ապերջա-
նիկ պիտի լինիմ եթէ քեզի հետ կենակցելու չի
կարենամ ” :

Առեց Լյմիլիա, և թողուց իւր գլուխը իյնալ
սիրաբորբոք կուրծքիս վրայ . . . : “ Հանդարտէ-
սիրուհիս, ըսի ծոելով և համբուրելով առաջին
անգամ այն ճակատը, որ այնքան կը սիրէի, ես
պատրաստ եմ ամեն վտանգ աչքս առնելով, տալու
քեզ քառասուն հազար ֆրանքը, որով կարենաս ա-
զամիլ պարտքէդ, և իմ սիրելի ամուսինս լինե-
լով զիս երջանկացնես ” : Փայլեցան Լյմիլիաի ա-
չուրները, և ոտքի ելլալով գոչեց աչուրները եր-
կինք տնկած . “ Աստուած իմ, վերջապէս ողոր-
մեցար ինձ, ա՛հ, ի՞նչ փոխարէն կրնամ ընել ես
քու այս բարերարութեանդ համար, եթէ ոչ նուի-
քել ինքինքս անոր, որ միջոց կը լինի քու բա-
րերարութիւնդ ինձ հասցնելու ” : այս ըսելով Լյ-
միլիա, նետեց բաղուկները ուսերուս վրայէն, և
սկսաւ համբուրել զիս ամենայն ջերմ ոգւով :

Բոլորովին կորսուած էի ես, և դեռ չէի գե-
տեր . ամեն ուրիշ զգացողութիւն հեռացեալ եին

ինձմէ , բայց 'ի պատիր սիրոյ զղացնումէն , որ կը տիրէր իմ հոգւոյս , սրտիս և իմացականութեանո մէջ : Երբ առաւօտեան աղաղաղները օդը կը հընչեցունեին՝ իրենց սուր և զարթուցիչ ձայներովը , և երբ ես և լոմիլիա իրարու բազկաց մէջ կը մըրաբէինք սիրոյ թմբրեցուցիչ ըմսանակովը դինովցած , ահա սենեակին դուռը բացուելով ներս մտաւ Ռէթրօ , և խմացուց ինձ թէ մեկնելու ժամանակը հասած է . . . : Ա՛հ , պատանեկութիւնը ինչ անստորագրելի է . . . զատուի՛լ լոմիլիաէն , կը խորհէի ինքնիրենս , ինձ անանկ կը թուեր թէ հաղիւ իւր հետը տեսնուելու սկսած եմ . բայց իմ խորհուրդս ընելիքիս չէր կրնար օժանդակել : Ուստի սիրամուլ յիմարի մը ամեն զգացողութիւններով և շարժումներով . “ Անաս բարեաւ ” , ըսի լոմիլիաի և զատուեցայ իրմէ :

Բոլոր գիշերը իւր մեղաց քաւութեանը համար՝ ինը հարիւր “ Հայր մեր ” , քառասուն “ Ողջոյն ” ըսող յիմարի մը կերպարանքէն տարբեր չէր իմ կերպարանքս , երբ տուն երթալով հանագատարանս մտայ , նետեցի ինքզինքս անկողնոյս վրայ , և սկսայ խորհիլ թէ ի՞նչ միջոցով կրնամ քառասուն հաղար ֆրանք ունենալ սրաշտած սրբու հիս աղատելու համար . բայց ուղեղս , որ ալ խորհելու կարողութիւնը չէր մնացած , բոլորովին նուազեցաւ , որով ստիպուեցայ կարմրած աչուրները զոցելու և ննջելու :

Օրը իւր կէս շրջանը ըրած էր , երբ ես արաթընցայ , բայց խորհելու դեռ կարողութիւն չունէի , կ'ուղէի խորհիւր , բայց չէի կարող , զանազան առարկաներ բոլորովին անկարեսոր և անտեղի մասց առջեւ կուղային , և վերջապէս տեսնելով որ իմ ամեն ջանքս ուղիղ խորհելու համար ունացն կ'ել :

լին, վեր վերցուցի կլուսս, և ո՞չ անմտութեան
նըս . . . սիրելի մայրս նստած կ'արտասուէր . . . :
Բայց երբ տեսաւ իմ արթննալս՝ քովս մօտեցաւ
հանդարտութեամբ, և ըստաւ . “ Օտաւակս, կար-
ծեմ աղէկ չես, ի՞նչ ունիս . . . ”: Աչուզներս,
որոնք քար դարձեր էին, մէկեն սկսան առասուշ-
թեամբ արտասուք բղիել, ասով քիչ մը հանդար-
տեցաւ սիրտս և միտքս . . . : Վայրս զիս դրկած
ամենայն քաղցրաբանութեամբ կը միիթարէր զիս,
և զանազան հարցումներով կ'ուզէր խոռվութեանս
և արտասուելուս պատճառը դիտնալ . բայց ես
չի ուզեր անոր պատասխանել, անոր՝ որոյ սիրտը
Ճշմարտիւ զիս կը սիրէր . . . : Ա՛Հ, ի՞նչ անուշ է
մայրը, և ո՞ր լեզու կրնայ բաւական բացատրել
մօր մը ի՞նչ արժէք ունենալը, բայց եղաւէ որ շատ
քիչերը զիտեն իրենց մարց յարդը :

Վայրս տեսնելով որ չեմ պատասխաներ իւ-
րեն, աւ հարցումները մէկդի դնելով՝ սկսաւ միսի-
թարել . “ Իմ անուշիկ և սիրական զաւակս, կ'ը-
սէր Ճակատս համբուրելով, ի՞նչ բան կը պակսի
քեղ՝ քու երջանկութիւնդ կատարեալ ընելու, մի-
թէ ամեն բան առատապէս չես վայելեր, ի՞նչ
պատճառներ կրնաս ունենալ տրտմելու, ո՞վ քնաւ
այնքան սիրելի եղած է իւր ծնողայը, որքան դու
որդեակ իմ . . . ”: Քայուեցաւ սենեակին գուոը
և ներս մտաւ դաստիարակս, որն որ քիչ մը ժա-
մանակ մօրս հետ զիս միսիթարելէն վերջը՝ համու-
զեց զմայրս թէ ինքը առանձին մնալով, կրնայ
զուցէ սրտիս դաղտնիքը դիտնալ . ուստի մայրս
որբելով իւր այտերուն վրայ դլտորուած սուրբ
արտասուաց կաթիւները, դուրս ելաւ սենեակէս,
թողլով զիս անդ ութ դաստիարակի մը ինսամքին :

Վայրս գուրս ելլելուն պէս՝ դաստիարակը

խնդալով մը քովս մօտենալով, հարցուց ի՞նձ՝ թէ
բնչ վախճան ունեցաւ իմ լոմիլիաի հետ ունեցած
յարաբերութիւնս Օարմացայ այս հարցման
վրայ, և ուզեցի դիտնակ թէ ինչպէս տեղիկացեր
է ինքը իմ ըթածիս վրայ. “ Հա, ըստ ծիծառեւ-
լով անսիրար, միթէ կը կարծես որ քու ամեն ը-
րածդ ես չեմ լսեր. բայց ինչ լցէ՝ վստահ եղիք
իմ վրաս, և հաւատակ խօսքիս որ ես ալ իմ ամեն
Ճիշտ սիթորի ’ի գործ դնեմ դքեզ քու բաղժան-
քիդ հասցնելու, միայն թէ կ'ուզեմ որ առանց ինձ
կամ ինձմէ դագտնի չի պահես քու ըրածներդ . . .
— Ա՛հ, տիրելի դաստիարակս, գոչեցի ուրախու-
թեամբ, դու իմ եղբայրս ես, կը վստահիմ քու
վրադ, և կ'իմացնեմ քեզի որ ես կարելի եղածին
շափ շուտով քառասուն հազար ֆրանք ունենալ
պէտք եմ լոմիլիաի պարագերը վճարելու համար,
որով ան ամենասիրելի հրեշտակը աղատի գերու-
թենէ և իմ երջանկութեանս ենթական լինի . . .

— Ա՛հ, ըստ անօրէնը մատելով, այդ ան-
հնարին չէ. հոյրդ խիստ հարուստ է, և քառա-
սուն հազար ֆրանք անոր համար դրեթէ ոչինչ է.
իսկ քու հայրդ համազելու և անիլից քառասուն հա-
զար ֆրանք առնելու համար՝ Հայր Ալիլամ ամե-
նէն ընտիր անձն է. անոր պարախմք իմացնել, և
ես առարկոյս չունիմ որ ան կրնայ քու հօրմէդ
առնել սիդ գումարը . . . անհագ եղիք, ելիք,
ելիք, ամեն քան ինձ յանձնէ դու: Այս ըսելով
ոտքի ելաւ նստած տեղէն . . . ես ալ անմիջապէս
ելայ անկողնէս սիրոս շոտ թեթևած գանե-
լով . . . Դրաստիարակս իմաց առւած եր մօրս
թէ իւր զաւակը պարտի Հայր Ալիլամի հետ ան-
ցաւնէ իւր ժամանակը, մինչև որ անոր կենուարաբ
յարդսրանքով, իրատներով, և մտիթարութիւն-

Ներսիւ իր խռովեալ սիրտը հանդարտի , և ալբա-
մութիւնները փաքատի :

Ո՞նոզքս դաստիարակիս այս առաջարկութիւնը
սիրով ընդունած լինելով , ելանք տունէն դուբս
անմիջապէս և շխտակ գացինք Հայր Արքամի սեն-
եակը + գտանք զինքը և իմացուցինք ամեն անցնալը .
Յիսուսեանը քանի մը վայրկեան ճակատը շշա-
փելէն վերջո՛ ըստ , “ Քու կրօնակը և բարե-
սկաշտ հայրդ հոգի մը աղասելու համար քառա-
սուն հազար ֆրանք չի խնայեր , մահաւանդ երբ
իւր սիրասուն զաւակը անուի պիտի երջանկանայ . . .
հանդիսա եղիր , որդեակ իմ , ևս ամեն բան կը
խօսիմ հօրդ ” : Այս ըսելով ելաւ դուրս , մազ ալ
թողլով որ ուղած տեղերնիս երթանք :

Պատմութիւնն չերկարելու համար սա կ'ըսեմ
որ չեմ դիտեր ինչպէս Յիսուսեանը համոզելով
հայրս , քառասուն հազար ֆրանքը առնելով լամբ-
իիաի յանձնած էր , և դարձեալ ’ի մասին իմ և
լամբիաի ամուսնութեան , առանց երկար միջոց ան-
ցընելու՝ ծնողայս հաւանութեամբը ամենափառա-
սոր հարսանեաց հանդէսով մը լամբիա իմ կինս
եղաւ ’ի մեծ մաս Պալտինօյի խումբին , վասն զի
լամբիա ’ի հարկէ թողուց թատերական զբաղ-
մունքը :

Ամուսնութեան դարունը խիստ հաճելի անցաւ
և մեք օրհնուեցանք մէկ մանչ զաւակով մը , ոբոյ
լրայ իմ ունեցած սէրս կ'երդնում որ երկինք ան-
դամ անկարող է բոցատրել . . . : Բայց լամբիա
հիմա առջինը չէր , և ամեն մէկ վարմունքը կը
մատնէին զինքը , ան առջի պէս չէր սիրեր զիս , և
ոչ աշ մեծ հոգ կը ցուցընէր իմ վրաս . . . կար-
ծես վիշտակ մը կը նեղէր իւր կուրծքը , և մաքուր
քարոյականութեամբ և համեստութեամբ ապրիլ

դժուար կու զար իրեն . . . : Օրէ օր կ'աւելնար
իւր այս պաղ , անվայել , և ապօրինաւոր վարմունքը ,
և իմ սիրոս կը նեղուեր , շատ անդամ կը հա-
ռաջէի ես , բայց անօդուտ , Խմիլիա զանոնք չիլ-
սելու կը զարնէր , և ինքզինքը տուած էր պատիր
զուարձութիւններու , աւելի կը սիրէր մինչեւ լոյս
կաքաւել , քան թէ իմ ընկերակցութիւնու վայե-
լէլ . . . : Ասով խիստ կը վշտանայի ես , և շատ
անդամ տղու մը պէս կը քաշուեի հեռու ամեն ըն-
կերութիւններէ և կ'արտասուէի . երեսի վրայ կ'իշ-
նայի ողորմութեան Աստուծոյ առջեւ , և սրտարուղին
պաղատանօք կ'աղաչէի որ Խմիլիաիս սիրոը փոխէ ,
բայց եղթ'ւէ որ բոլոր իմ թէ արտաքին և թէ ներ-
քին Ճիգերս ունայն ելան : Բայց զեռ կը
յուսայի որ Խմիլիաի աչուրները կը բացուին և ը-
րածներէն կամ բռնած ապօրինաւոր Ճամբէն ետ
կը գառնայ բայց վերջապէս տեսնելով որ
յոյս կատարուելիք չունի , և ես նիշարանալով մա-
հուան կը մօտենամ , և ծնողքս թէ իրենց և թէ իմ
անմտութեանս վրայ վշտով և սարսափով լցուած է-
ին , որոշեցի վերջին փորձ մը ընել , ուսաի մէկէն
արտաքոյ կարդի զարդարանքով սենեակ մը պատ-
րասել տուի առանց Խմիլիաի դիտնալուն : Աեն-
եակը բոլորովին սեաւ դոյնով ներկել տալէս 'ի
զատ , ամեն կաչ կարասիքը սեաւ շինել տուի , նը-
մանասիքէս սեաւ սեղան մը , որոյ վրայ դրի խաչելու-
թիւն մը , անոր առջեւ մեռելի իրական զանդ մը և
ոտքի և ձեռաց սսկորներ , ասոնցմէ զատ սեղանին
մէկ քովը գետնին վրայ շինծու գերեզման մը դրի :
Այս ամեն բան պատրաստելէս վերջը , Խմիլիան
հոն տարի երբ դիշերային մթութիւնը կրկին ահ-
ոելիութիւն մը կու տար սենեակին . . . լ'հ , որ-
քան քիչ դիտէի թատրոնի մէջ ներկայացում տու-

ող աղջ կան մը կամ կնկան մը սրտին անզգայութիւնը . . . Եմիլիա երբ սենեակէն ներս մտաւ առանց շփոթելու աթոռ մը առաւ և նստաւ և կ'ըստ պատէր որ խօսիս , քանի որ ես սրտիս դառն կսկիւծին տակ աւելի կարող էի հեծել արտասուել քան թէ խօսիլ . . . : “ Ե՛ս , ըստ վերջապէս Եմիլիա զոռողութեամբ մը , ինչո՞ւ զիս հոս բերիր , ի՞նչ ըսելիք ունիս , շուտ ըրէ , ես սովորած չեմ աղումը լաց տեսնելու :

Եմիլաի այս վատախօսութիւնը բորբոքեց սիրոս . ուստի մէկէն ոտքի ելլելով զոչեցի . “ Եմիլիա , զիտես որ քու վախճանիք եկած օրը զքեզ սա շիրմին պէս շիրմի մը մէջ պիտի ծածկէն , և քիչ ժամանակէն վերջը քու սկսուներդ սա սկսոր ներուն պէս անտէր պիտի մնան . . . Եմիլիա , ինչո՞ւ քու սիրտդ այսքան փոխուեցաւ ” :

Եմիլիա որ աչուըները անկած երեսս կը նայէք՝ մէկէն սկսաւ սաստիկ ծիծաղիլ , և յետոյ ոտքի ելլելով ըստ . “ Այո , ով չի զիտեր թէ օր մը պիտի մեռնիմ , ուրեմն մնձ իրաւունք ունիմ ընելու ի՞նչ որ սիրտս կը ցանկայ : — Աւրեմն , Եմիլիա , որովհետեւ այդպէս որոշեր ես , առ սա դաշոյնը և հոս սպաննէ զիս ” . գոչեցի գաշոյն մը իրեն ներկայացնելով . . . “ Հաչ , հաչ , հաչ , ըստ Եմիլիա , այսպիսի խենդ ով տեսեր է . . . եթէ կ'ուզես մեռնիլ , զնա ինքզինքդ կախէ ” , ըստ և ելաւ սենեակէն դուրս զիս բոլորովին յուսակտուր թողլով :

Եմիլիաի այդ վերջին վարմունքը քիչ մնաց զիս խելացնորութեան մատնէր , բայց խոհականութիւնը և կամ թէ աւելի Ճիշդ խօսելով նուազեալ յոյսիս վերջին մնացորդը վրայ հասնելով՝ Ովկիանոսի ամենաահարկու ալէկոծութեան հան-

կունատիսդ ոիթոս հանդարտեցուց . ուստի Եմիլիաին
ոտնաձայնը դադարելուն պէս՝ անմիջապէս ելայ
գուրս սենեակէն , և ուղղակի զացի Հայր Վիլա-
մը զանելու , և բոլոր իրողութիւնը անոր խո-
տովանելով աղաչելու անոր , Եմիլիաի հարի եղած
յորդոր , խրատ , յանդիմանութիւն կտոր ինչ որ
հարկաւոր է ընէ : Գրայ Հայր Վիլամ
իր սոլորական վիճակին մէջ . այսինքն աղօթադիր-
քը ձեռքին մէջ . և թէե սիրաս սաստիկ խոռվեալ
լինելով կ'ուղէի անմիջապէս խօսիլ իրեն , բայց
նենդաւորը սպասեցնել տուաւ դիս , մինչև որ իւր
աղօթքը վերջացաւ , և ան ատենը սկսայ սրատմել
իրեն բոլոր անցեալը , և խնդրել իրմէ որ այս
անտանելի չարեաց առջեւը առնելու միջոց մը զըտ-
նէ , Հայր Վիլամ հաւանեցաւ խնդրոյս և որոշեց
մի անդամ առանձին տեսնուել Եմիլիաի հետ :

Այս տեսութիւնը նոյն դիշերը տեղի ունե-
նալու եր , ուստի Հայր Վիլամ երեկոյեան ճաշը
մեղի հետ ընելէն վերջը անմիջապէս առանձին
սենեակ մը ուզեց . բայց ես խիստ հետաքրքիր լի-
նելով թէ Եմիլիա ինչ սկիտի խօսի , այնպիսի
սենեակ մը առաջնորդեցի զՀայր Վիլամ , որոյ մէկ
պահանոցին ետեի կողմը ուրիշ սենեակի մը մէջ
կը բացուեր , ուստի Յիսուսեանը և Եմիլիա սեն-
եակը մանելնուն պէս , ես ալ միւս սենեակէն պա-
հանոցին մէջ մտայ , ուրկից չէ թէ միայն խօսակ-
ցութիւննին կրնայի մաիկ ընել , այլ նաևս ըրած-
նին տեսնել :

Իրարմէ մշյմէկ քիչ հեռու նստան նախ Վիլ-
ամ և Եմիլիա և հետեւեալ խօսակցութիւնը տե-
ղի ունեցաւ :

Հայր Վիլամ . Եմիլիա շատ գանդատներու
առիթ տուեր եմ :

Համբիլիա . Որքան որ Յաթթէօ , նոյնքան ալ
եռ դանդատելու պատճառ ունիմ :

Հայր Վիլլամ . Ի՞նչ է այդ պատճառը :

Համբիլա . Ի՞նչ պիտի լինի , յիմարը քնառ չու-
զեր դիս թողուլ որ պարահանդէսներու մէջ գըտ-
նուիմ . միշտ կ'ուղէ որ իրեն հետ նստիմ առան-
ձին սենեակիներու մէջ

Հայր Վիլլամ . Լաւ , Համբիլիա , ասով կրնաս
միշտ քու բաղձանքներդ հագեցնել (հանելով վը-
րայի վերարկուն մօտեցաւ Համբիլիաի) :

Համբիլիա . Բայց շիտակը խօսելով ես զզուած
եմ իրմէ :

Հայր Վիլլամ . Աւրեմն ուրիշ մը կայ որ կը
սիրես :

Համբիլիա . Անտարակոյս :

Հայր Վիլլամ . Ո՞վ է այդ , Ե՛օ , Համբիլիա :
(սկսած Համբիլիաի երեսը շայել) :

Համբիլիա . Ե՛օ Վիլլամ , չե՞ս դիտեր թէ ով կը
սիրեմ . (այս ըսելով բաղուկները Վիլլամի ուսե-
րուն վրայ նետեց) :

Ո՞վ կրնար լինիլ իմ տեղս , և այս միջոցիս
անխռով կենալ , բայց ես որոշեցի միշև վերջ ըս-
պասել , և տեսնել թէ ի՞նչ վախճան պիտի ունե-
նայ այս խոսակցութեան վերջը . . . բայց ալ խօս-
քերնին չերկարեցաւ . Վիլլամ և Համբիլիա իրարու-
թաղկաց մէջ բաղմոցի մը վրայ նետուեցան . . .
և իմ ալ համբերութիւնս հատնելով , բարկու-
թիւնս կատաղութեան փոխուելով մէկէն կատրեցի
սրահանոցին դուռը և նետուեցայ ներս երկուքն ալ
անդիշապէս մեղցնելու . . . բայց Վիլլամ մէկէն
տեղէն ցատկելով այնպիսի հարուած մը տուա-
գլխուս որ անդուայ ինկայ զետինը . . . և երբ
արթնցայ տեսայ որ հայրս բաղմոցին վրայ ինկած

Էր աչուլները կոյց, գոյնը նետած, իսկ մայրս զըլուխս իւր ծնկան վրայ գրած կ'արտասուէր . . . Վիլամը և Լյամիլիա փախած էին դաւակս անդամ հետերնին տանելով :

Ույյրս իմ սթափումս տեսնելով մէկէն զիս սկսաւ միսիթարել, որոյ ձայնէն հայբս ալ սթափելով եկաւ քովս, և սկսաւ քաղցրութեամբ խօսիլ իմ հետո, և միսիթարել զիս . . . ծնողացս հետաքրքրութիւնը յագեցնելու համար սկսայ պատմել բոլոր անցածը, որոյ վրայ երգում ըրաւ հայրս որ անդամ մի ալ որ և իցէ յարաքերութիւն չունենայ Յիսուսեան կարգէ կրօնաւորի մը հետ . . . և զիս աւելի միսիթարելու համար ըստաւ . “ Զաւակս, անհոգ եղի՛ր, ես անոնք անպատիժ չեմ թողնուր, և քեզի ալ ամենաերեւելի գերգաստանէ հարս մը կ'առնեմ ”:

— Բայց, հայր ”, աղաղակեցի արտասուելով, իմ զաւակս, իմ զաւակս ”:

“ Քու զաւակդ, անհոգ եղիր, ես անշուշտ կը զանեմ անօրէնները, և զիրենք սոսկալի պատիժներու մատնելէս վերջը, քու զաւակդ ալ ձեռք կ'անցնեմ ”. այս ըսելով հայրս համբուրեց զիս մի անդամ և ելաւ դնաց . . . իսկ ես Վիլամի հարուածին պատճառաւ հիւանդ եղեր էի, ուստի մայրըս զիս մէկէն անկողին դրաւ, և բժիշկի համար մարդ խրկուելով, սկսայ գարմանուիլ, բայց սիրտըս և միտքս սիրական զաւկիս վրայ էր, իսկ Լյամիլիան, որոյ երեսը տեսնելս մեծ հաճութիւն կը պատճառէր ինձ, ալ չէի ուղեր տեսնել :

Կարաթներ անցան, ես առողջացայ, բայց բնաւ տեղեկութիւն մը չի կրցի ընդունիլ զաւկիս վրայ . հօրս ամեն փնտութը անօգուտ ելեր էին, և մեք վերջապէս համոզուեցանք թէ Վիլամ և Լյա-

միլիա օտար երկիր մը փախած էին , ուստի ալ աշ-
խատութիւնէ դադաբեցանք և բաղդին թողուցինք
ապառնինիս :

Դաստիարակս որ մինչեւ հիմա բնակարաննիս
էր , զատուեցաւ մեզմ և դնաց վանք մը առանձ
նացաւ : Աէթրօ որոյ հետ գեռ երբեմն երբեմն տե-
սութիւնս կը շարունակէի բոլորովին անյայտ եղաւ :

Ուէւ ամեն բան անցեալին վերարկուովը ծած-
կուած էր , բայց իմ սիրտս խաղաղ չէր . մէկ մաս-
նաւոր զզուանք մը եկաւ վրաս իմ երկրիս դէմ ,
ամեն բան ատելի կ'երեային ինձ , և նոյն իսկ իմ
ծնողքս , ուստի օր մը առանց մէկու մը բան մի
ըսելու , բաւական ստակի գումար մը հետս առնե-
լով հեռացայ իմ ծնած բնակարանէս , զիս ծնող
և սիրաղ ծնողքէս , և իմ հայրենիքէս , առանց
մէկու մը բան մը խօսելու կամ յայանելու , և
երկար ճանապարհորդութիւններէ վերջը հասայ
Տիգրիս գետի արեելեան եղերքը . . . մինչեւ որ
չոս հասայ , յիրաւի չէի զիտեր թէ ուր կը ճա-
նապարհորդեմ և ի՞նչ նպատակաւ , բայց երբ
չոս հասայ , և զիւղացիի մը խրճիթին մէջ հան-
զիստ կ'առնուի , ոկսայ խորհիլ ինքնիրենս թէ ,
“ուր եմ ես , և ուր կ'երթամ” . Այս խորհուր-
դիս վրայ որոշեցի քիչ մը ժամանակ մնալ այն կող-
մբը , և զոնէ ճամբորդութիւնս անօդուտ չընե-
լու համար այն կողմբը բնակող ցեղերուն և ա-
նոնց զանազան սովորութեանց վրայ տեղեկանալ ,
ուստի առաջին ընելիքս եղաւ ունեցած խորհուրդս
զիս իւր խրճիթը ընդունող բարեսէր Քիւրտ երկ-
րագործին հաղորդել , որն որ սիրով մտիկ ըրաւ ,
և իմացուց որ ես ազատ եմ մնալու իւր խրճիթին
մէջ ուքան որ կ'ուզեմ , և թէ ի՞նքը լիովին երաշ-
խաւոր է իմ ապահովութեանս :

Բարեսիրտ երկրադործին հիւրասիրութեամբը ըլեց ամիսէն աւելի կեցայ հոն և կատարեալ տեեղը կութիւն առի այն կողմբու դանուած ցեղերուն և անոնց հանդամանացը վրայ , որոնք պիտի պատմեմ քեզ համարուի իմ վարուցս պատմութեան հետ քեզի կարեոր աշխարհագրական տեղեկութիւն մը տալու համար :

Տիգրիսի բնակիչները դրեթէ յար և նման են Ափրատի բնակչացը . բայց երեք ուրիշ ցեղեր կան հոս , որոնց վրայ կարեոր է քեզ տեղեկութիւն ստանալ : Տիգրիսի այս երեք ցեղերը կը կոչուին Քիւրտ , Խղիտ , և Անստորական Քրիստոնեայք ։ Քիւրտերը դրեթէ ցրուած ժողովուրդ մը են Ասիաի , Ասորեստանի , և Հայաստանի մէջ , բայց անոնք ընդհանրապէս կը զտնուին արդի Քիւրտիստանի մէջ , որն որ իրենց հին նախահարց տեղն է . ուսի Տիգրիսը կ'առնու կամ կ'ակսի իւր արևելքան և ընդարձակ հոսումը :

Քիւրտերը Քարտուչի կոչուած ցեղեն սեռեալ են , որոնք երբեմն սաստիկ հարուածած են զՅոյները . պատմութեանց մէջ ատոնց անունը Բարթիան կը կոչուի , որոնք Հռովմէական սպարապետաց սմբնառոխներիմ թշնամիները և հակառակորդները եղած են , և որոնցմէ վերջին տարիներս կտղմց արևելքան յաղթութիւններ ընող հոջակաւոր խումբը՝ քաջն Աալահետուին , որոյ Վատինք Աալատին անունը կու տան . . . թէպէտե իրենք ամենեւին տեղեկութիւն չունին թէ Եւրոպիոյ մէջ իրենց ինչ անուն կու տան , և ինքզինքնին Քիւրտմէն կը կոչէն , և իրենց կրօնքը Շիներու այսինքըն եթերական ոգիներու վրայ հիմնեալ է :

Քիւրտերը երկու տեսակի կը բաժանին , երեակործք , որ երկիրը կը զործեն և ծանք գերու-

թեան տակ են , և զինակիրք , որք առջիններուն տէ՛
ըըն են բոլորովին անդործ և հետեաբար ապօրի-
նաւոր ընթացքներու մէջ են , հասարակ գողութիւ-
նը առնց համար ատելի է , միայն քաջութեամբ և
կոիւներով յափշտակութիւնները օրինաւոր կը սե-
պուին , և այս ըսածս ես օրինակով ալ տեսայ հե-
տեեալ կերպով :

Առվորականիս պէս մէկ երեկոյ մը երբ խըր-
չիթ կը գառնայի , տեսայ որ զիս ընդունող հիւրա-
սէր Վիւրտս իւր ընտանեացը մասնաւոր պատուէր-
ներ կուտար , և ինք երթալու պատրաստութիւն կը
տեսնէր , և որքան զարչուրեցայ երբ ուր երթալը
հարցնելով իմացայ որ Հայոց դիու մը զարնելու
պիտի երթայ իրենց իշխանին հրամանաց համե-
մատ . . . երբ իմացայ այս , մէկէն ըսի անոր որ
եթէ հնար է զիս իւր պէյին տանի , “ ինչո՞ւ չէ ,
պատրասխանեց Վիւրտը , միայնթէ չըլլայ որ իւր
նպատակին դէմ բան մը խօսիս , չէ՞նէ ”

— Բայց , ըսի , բարեկամ , իմ նպատակս ալ
այդ է , ի՞նչ է գիւղացւոց յանցանքը . . . — Հը ,
ըսաւ Վիւրտը , յանցանքը ի՞նչ է , քանի որ Վը-
րիսառնեայ են , զանոնք սպաննելը ամենեին մեզք
չէ , և անոնց կիները յափշտակելը քաջութիւն և
առաքինութիւն է ” :

Վիւրտին այս խօսքերուն վրայ զարմանքս շա-
փաղանց էր , ուստի հարցուցի “ Հապա զիս ինչո՞ւ
չես սպաններ ” :

— Համար , համար Վիւրտը մեր օրենքը չի
ներեց ոք հիւրերնուս միաս հասցնեմք , անոնց ա-
մեն մէկ մազը պիտի օր մը պահանջուի մեզմէ . . .
բայց ներէ , իմ հիւրս , դու քու հանդիսադ-
նայէ ” , այս ըսելով Վիւրտը առաւ իւր զանակնե-
րը , և այլն և զնաց :

Այս միջոցիս խորհուրդ մը սկսաւ զիս նեղել , և խղճմտանքս կը յորդորէր զիս Քիւրտին յիշած գիւղը երթալու , (որոյ անունը հիմա մոռցած եմ ,) և իմացնելու Հայոց իրենց վրայ հասնելիք չարիքը , ուստի անմիջապէս դուրս ելայ խրճիթէն և սկսայ ամենագաղտնի Ճամբաներով յառաջանալ մինչեւոր հասայ գիւղը :

Այս գիւղը բլրակի մը յատակը շինուած հազիւ եօթանասուն տունէ բաղկացեալ զիւղ մըն էր , ամենքն ալ Հայ , ուր մննելուս պէս մէկէն զիւղին գլխաւորին տունը հարցուցի , և մէկու մը առաջնորդութեամբ գացի հոն , և մտայ սենեակ մը , ուր նատեր էր ալեղարդ մարդ մը իւր ամբողջ ընտանեաց մէջ . . . երբ ներս մտայ , մէկէն ամենքն ալ ստքի ելլելով զիս հրամցուցին ամենէն բարձր տեղը նստաելու , ուր նստայ ես անմիջապէս և առանց ժամանակ կորսնցունելու սկսայ պատմել իրենց գըլխուն գալիքը :

Երբ լսեցին իմ տուած տեղեկութիւնս , անմիջապէս ամենուն ալ գոյնը նետեց , և սկսան շուարեալ իրարու երես նայիլ , և ես երբ խեղերուն այս շուարումը տեսայ՝ ոտքի վրայ ելլելով ըսի . “ Խեղճ մարդիկ , չէք կրնար անմիջապէս մօտակայ անտառ մը փախչիլ կեանքերնիդ և պատիւնիդ աղատելու համար ” : Հառաչեց ալեղարդ ծերունին և ըսաւ . “ Բարեկամ , այն անօրէններուն ձեռքէն աղատելու համար՝ բոլոր ունեցածնիս տալու պարտաւոր եմք , թէ չէ ուր ալ աղաստանիմք՝ մեղ կրնան գտնել , և ան ատենը աւելի կատաղաբար կը վարուին մեղ հետ ” : Այս խօսելով ծերունին անմիջապէս մարդ խրկեց բոլոր գիւղացւոց իմացնելու առած տեղեկութիւնը : Հինգ վայրակեանի մէջ հարիւրէն աւելի հաստաբազուկ Հայեւ

բով լեցուեցաւ տունը , որոնց ամենուն ալ պըթ-կունքները կը դոդդույին : Գիւղին բոլոր կիները , աղջիկները և մանտրտիկ տղաքները գետնափոք այրի մը մէջ ապաստանուեցան . իսկ մնացեալները նստան , և սկսան խորհրդակցիլ թէ ի՞նչ ընել պարտին . ոտքի ելաւ ալեզարդ ծերունին և սկսաւ այսպէս . “Որդեակներս , դիտելի է ինձ որ եթէ մենք ուղենք՝ կարող եմք այս Քիւրաերուն երկու հաղարին դէմ դնել և յաղթել . բայց որովհետեւ Քրիստոնեայ եմք՝ հարկ է ուրեմն մեղ անոնց հետ չի պատերազմիլ , ուղածնին տալ և կեանքերնիս և պատիւնիս աղատել . . . ”: Կարմրադէմ և կրակոտ աչուրներով մէկը ոտքի ելլելով ըստ . “Բայց մինչեւ ե՞րբ պիտի մենք մեր աշխատութեան պտուղը , մեր իրաւունքը անոնց տամք , մինչեւ ե՞րբ պիտի անոնք հարուածեն մեղ և մենք լռեմք . մինչեւ ե՞րբ այս վատ և անարդելի կացութեան մէջ պիտի թափառիմք . ի՞նչո՞ւ զէնք չառնենք անոնց դէմ , ի՞նչո՞ւ չի պատժենք զանոնք , քանի որ դող են , եթէ ներելի է ինձ ըսել , ես իմ կողմանէս պիտի կռուիմ անոնց հետ , մինչեւ որ կենացս հետ այս քաշած զրկանքներս և թշուառութիւններս վերջանայ . . . Ո՛վ որ կ'ուղէ՝ թող ընկերանայ ինձ” : Այս խօսքերը հազիւ թէ կտրիճ Հայուն բերնէն ելան , ահա տանը դուռը հարուածուեցաւ . . . տանը մէջ դտնուողներուն ամենքն ալ ոտքի եւ լան . . . դուռը աւելի սաստկութեամք հարուածուեցաւ . տանուտէր ծերունին ամենուն լռութիւն պատուիրելով պատուհանը (1) գնաց . . . դոդդը զալով մը դլուխը դուրս հանելով նայեցաւ , և

(1) Ամթթէս այս պատմութիւնը պատմած ժամանակ կը բացատրէր ինձ թէ տուն ըսելով միահարկ չենք մը . և ուստի ան ըսելով ժակ մը ըսել կ'ուղէք :

անմիջապէս ետ քաշուելով ըստ . . . “ Բան չի կայ , մի խռովիք , միայն պատղամաւորներ խրկած են , բացէք դուռը , Աստուած ատր խաղաղութեամբ լմնար այս գործը ” :

Տանը դուռը բացուեցաւ և ներս մտան երկու Քիւրտեր , ես անմիջապէս ծածկելով դէմքս , անկիւն մը քաշուեցայ և կարելի եղածին չափ ինքազինքս պահէլով , սկսայ եղածները դիտել : Քիւրտերը անմիջապէս սկսան խօսիլ այսպէս . “ Ո՞եր կարող իշխանը կը խրիէ մեղ իրբ պատղամաւոր , որ իմացնեմք ձեզի թէ ինքը բնաւ ձեր կեանքին և պատւոյն չի պիտի դպչի , եթէ առանց դէմ գնելու հիմա անմիջապէս յանձնէք մեղ երեք հազար դահէկան , քսան կով , տասը ձի , յիսուն արու և յիսուն էդ ոչխար , և քսան երկնուկի կարադ . ահա մեր ըսելիքը այս է , ի՞նչ կ'ըսէք ” :

Երբ ամեն մարդ իրարու երես նայելով՝ ի՞նչ խօսելնին չէին դիտեր , և երբ գլխաւոր ծերունին աչուրները դետինը տնկած կը մտածէր , յիշած արիասիրտ երիտասարդս ոտքի ելլելով պատասխանեց . “ Չեր իշխանը լաւ դիտէ որ եթէ մենք մեր ամբողջ դիւզը ծախենք , այդ ուղածները չեմք կրնար տալ . ուստի կ'երեւայ թէ իւր նարատուկը հեռու և խաղաղութեամբ գործ տեսնել չէ : Գացէք ուրեմն , և իմացուցէք երեն , որ ի՞նչ որ կ'ուզէ թող ընէ ” : Քիւրտերը երբ այս պատասխանը առին , անմիջապէս ամեն տեսակ վատ մականուններ թափելով բերաննուն՝ ելան գացին . իսկ կտրիչը իւր միւս աղջակիցներուն դառնալով ըստ . “ Բարեկամներ , եկէք խաչին վստահանալով պատերազմինք այս դիշեր , վասն զի անտարակոյս եմ ես որ յաղթութիւնը մերը պիտի լինի . արիացէք ուրեմն , հաւ ձեղ տեսնեմ , ելէք ” :

Ելան ամենքն ալ, բայց վրանին հոգի չի կար,
ամենքն ալ դունաթափ եղած էին, և շարժելու
անկարող, 'ի զուր կը քաջալերէր արիասիրտ երիւ
տասարդը, 'ի զուր կ'աշխատէր համոզել զանոնք
որ պատերազմիլ հարկ է Քրիստոնէից այսպիսի
պարագայի մէջ . . . , իր ամեն չանքը անօդուտ
եղան, և ահա Քիւրտերէն հինգ հարիւրի չափ
զինեալք պաշարեցին դիւղը, և անոնցմէ ումանք
դիւղին մէջ մանելով սկսան կրակ տալ առներուն,
դուրս թափեցան Հայերը և սկսան աղաղակներով
օդը թնդացնել, բայց իրենց աղաղակը ինչ օ-
գուտ կրնար ունենալ . . . Քիւրտերը արդէն իւ-
րենց աւարը սկսած էին, և ոչ ոք կար որ անոնց
դիմագրելու կարող լիներ . . . Քիւրտերը աւարով
գոհ չեղան և սկսան մօտենալ մեղ . . . Երբ տե-
սայ ես այս, մէկէն զոչեցի. “ով որ Քրիս-
տոնեայ է, ով որ խաչին կը վստահի, թող պա-
տերազմի” : Հազիւ խօսքերս լմացան, ահա Քիւր-
տերը իրենց հարուածները սկսան, և Հայերը ըս-
կսան փախչիլ, բայց 'ի արիասիրտ երիտասարդէն,
որ մինչեւ վերջին շունչը կռուեցաւ անոնց հետ և
քանի մը տեղէ զարնուելով ինկաւ, երբ ես Ճիշտ
օդնութեան հասայ իրեն, բայց ուրիշ հարուած-
մի ալ ես ընդունելով անդայ ինկայ զետինը :

Երբ բացի աչուրներս բոլոր զիւղը այրած
էր, ամեն կողմ մուխով լեցուն . . . ելայ ուրքի և
մի անզամ աչուրներս չորս դիս դարձուցի . . .

Ո' մարդկութիւն, այս է քու իրը արարածոց
զերագոյն հպարտութեանդ և մեծարանութեանդ
արդասիքը . այսպէս ջարդել պարտին մարդիկ մէկ
զմէկ . . . երբ անբանները մէկ կը պատառեն
մարդիկ հաղար . այսպէս խորհեցայ ես երբ զիւ-
ղին բոցերու Ճարակ եղած միացող առներուն մէջ

կանգնած էի . սառսուր մը վազեց գլխէս մինչեւ սաքը , և սկսայ յառաջ երթաւ աչուրներս գետինը տնկած . . . Ե՞՛՛ , ի՞նչպէս ստորագրեմ սրտիս այլայլութիւնը , երբ յանկարծ ոտքիս առջեւ տեսայ գեռահասակ կոյսի մը անշունչ դիակը , որ մարմարինի պաղութեամբ ինկած էր գետինը խիստ խղճալի և սրտաձմլիկ ձեռվ . անանկ որ աչք մը թէ տեսնէր զան , անշուշտ պիտի արտասուէր , ուստի կանդ առի ես և բաղուկներս կուրծքիս պլած սկսայ արտասուալից աչուրներով նայիլ անոր վըրայ , և թողուցի իյնաւ արտասուացս կաթիները Քիւրաերու գազանական կրից զոհ լինելէն աւելի մահը ընտրող այս Հայ կոյսին վըրայ , որոյ գէմքը թէպէտ դունաթափ բայց ազնուութեան ամեն ձեւերովը զարդարեաւ էր . լացի ես անոր վըրայ մէկ ժամէն աւելի , և երբ աչուրներս վեր վերցուցի , տեսայ որ քիչ մը անդին մանկիկ մը կը սոզար իւր անկենդան մօր արիւնին մէջ , ա՛հ , ալ հնար չէր որ գիմանայի , ուստի մէկէն մանուկը վերուցի առի գիրկս և աչուրներս գարձնելով սկըսայ կարելի եղածին չափ շուտով հեռանաւ այս տեսարաններէն

Բայց ալ չի զացի իմ հիւրընկալիս , այլ քայլերս շոկեցի դէպ 'ի առջես տարածեաւ գաշտի մը , և շարունակեցի զնացքս մինչեւ որ փոքրիկ անտառ մը հասնելով պղտիկ գիւղ մը տեսայ , որն որ անտառին մէջ ձորի մը քովիկը շինուած էր :

Երբ անտառը մտայ , տեսայ որ ծերունի մը ծառի մը տակ կը ննջէր , ուստի մօտենալով իրեն արթնցուցի և հարցուցի թէ , ով կը բնակի այս գիւղին մէջ . “ մնք Հայերս կը բնակինք ” պատասխանեց ան աչուրները շփելով , և զանոնք գիրկս եղած մանուկին վըրայ գարձնելով , որն որ կու

լոր , “ ուրեմն ես կրնամը քնակարան մը դ տնալ
հռո հանդչելու ” , ըսի ծերունիին քովը նստելով ,
“ մեր քնակարանները հիւրերու համար միշո քաց
և պատրաստ են ” , ըսաւ ազնիւ ծերը . “ հրամանէ իմ
տունս քեզ սիրով պիտի ընդունի ” . այս ըսելով
ոտքի ելաւ ան և սկսաւ առաջնորդել զիս իւր տու-
նը որ շատ հեռու չէր , և երբ մտանք ներս , անմի-
ջապէս կանչեց իւր կինը , և ապսպրեց որ շուտով
կերակուր պատրաստէ , և հրամցուց դիս նստելու :

Երբ նստայ ես հոգնած ոտուըներուս հան-
դիստ տալու , և դրի մանուկը քովիկու , ահա տան
մէջ դտնուող և դուցէ ուրիշներ ալ , խել մը տը-
ղաք և աղջիկ շարուեցան չորս կողմն և իրենց “ քա-
րի եկիրները ” սկսան տալ ինձ , որով ես ալ
պարտաւորեցայ ամեն մէկին դատ դատ շնորհակալ
յինիլ . որոնց մէջէն մէկ աղջիկ մը մանուկին մօ-
տենալով զոչեց . “ Աստուած իմ , այս մեր Յակո-
րիկն է ” , և առնելով մանուկը գիրկը անմիջապէս
վաղեց դնաց , և առանց ուշանալու ետ դարձու ան
հետը բերելով միջահասակ կին մը և վեհանձն
կերպարանքով մարդ մը , որոնք առանց երկար բա-
րակ խօսակցութիւններու հարցուցին ինձ թէ , ման-
կիկը ի՞նչովէս անցաւ ձեռքս և ուսկից :

Այաթթէօ յանկարծ դադարեցաւ իւր պատմու-
թիւնը շարունակելէն , և ահա դուրսէն Խաղահիմի
ահարկու ձայնին հետ երկու անդամ կրակուած ա-
տըրճանակներու ձայնը լսուեցան , և առանց ժա-
մանակ անցնելու մեր նստած սենեակին դուռը երեք
սոսկալի հարուածով կոտրեցաւ . . . ես և Այաթ-
թէօ մէկէն ատըրճանակնիս դէպ ՚ի դուռը ուղղեցինք ,
նմանապէս Ատեփան արթննալով մեր օրինակին հե-
տեւեցաւ :

Համիւն և իրեն նման մէկ ուրիշը առջենիս

կանդ նուն է ին զաղանական նայուածքով : . . իս սելու ժամանակ չի կար , ուստի մէկէն ես տարձա նոկիս կրակողը մատիս անցնելով Համբատի շտկեցի և դուեցի . “Համբատ , դուքս անմիջապէս , եթէ ոչ մէկ վայրկեանէն կեանքդ կը վերջանայ ” . Հաղիւ խօսքս լնացուցի ահա Խպրահիմ ներս նետուելով Համբատի գլխուն այնպիսի հարուած մը իջեցուց , որ մէկէն Համբատ դինովի պէս դլառեցաւ և անշարժ մնաց , իսկ միւս ընկերը , որ Խպրահիմի վրայ կը յարձակէր ուրիշ հարուած մը ընդունելով Խպրահիմէն , ինքզինքը սենեակին դուռնէն դուքս գետնին վրայ փրուած դտաւ . . . Խպրահիմ մէկէն պիտի սպաննէր իւր հակառակորդը եթէ իւր ձայնս և անզօր բաղստկներս չարդիլէին Խպրահիմի ապօրինաւոր ջանքը և ’ի գերե չի հանէին :

Երբ ես , Ամաթթէօ և Ատեփան Խպրահիմի կտտազութիւնը կ'աշխատէինք իջեցնել , Համբատ և իւր ընկերը ինքզինքնին դտնելով սկսեր էին փախչիլ իսել մը դիւղացոց մէջէն . . . Երբ մեք տեսանք անոնց փախուստը , սկսանք ետենուն վազել . բայց անոնք Բարօվատաի արեւելեան կողմի ժայռերէն սկսան մաղլցելով վեր ելլել , և քանի մը վայրկեանի մէջ բոլորալին աներեւութացան :

Կորագլուխ քաջուեցանք սենեակնիս . և արդէն զիշերուան իշխանութիւնը սկսած եր տկարանալ : Առաւոտեան արշալուսոյ մօտակայ դալուստը կ'աւետէր մղմ զեփիւր մը , և նիրհող բնութեան թմրրութիւնը կ'օկսէր փարատել , ուստի Ամաթթէօի պատմութեան շարունակութիւնը ուրիշ ժամանակի թողլով սկսանք Համբայ ելլելու պատրաստուիլ :

ԺՈՅ

ՄՐՏՎԱԴՐԻ

Արտատրով ճամբայ ելանք Բրովառակն յայտնելով մեր շնորհակալութեան հաւասարիքը Պէկ Օղլուին իւր մեղի ցուցուցած մարդասիրական և հիւրասիրական ընդունելութեանը համար . այսօր տարօրինակ ձեռք մը ծանրացած էր ամենուս ալ սրտին վրայ . Խպրահիմ իւր հակառակորդին անշնչաս փախչելուն համար սրտին մէջ տիրած կատաղի վրէժինդրութեան կրակին կայծկլառուքը կարծես աշուրներէն դուրս կը սփոէր , անոր խոշոր և կարմիր պրկունքը կը գողգղային և իւր մտաց անհնարին ալէկոծութիւնները ճակտին վրայ եկող զացող ամպերէն որոշ կը տեսնուէին . ան թէե ձիուն երասանակը բռնած մեղ հետ կը յառաջանար , բայց իւր ոխակալութեան նկար գէմքը յայտնի կը ցուցընէր անոր մտաց յափշտակութիւնը :

Մաթթէօ , որ իւր անցեալ կենաց տխուր սրտմութիւնը ինձ ընելով սրտին զգացմունքը արտաքոյ կարգի կերպիւ բորբոքեր էին , դլուխը առջե կախած լոիլ մնջիկ ձին կը քալեցընէր :

Ատեփան բոլորմին կարծես աննկատ մեր ամեն մէկերնուս պարագաներուն , սիրտը կը թրթը քար ժամ մի առաջ Վառնա , և անկէց Պօլիս հանելու համար . ասոր համար ան կարելի եղածին չափ իւր ժամանակը զուարթութեամբ անցընելու կ'աշխատէր , և մեր ախրութիւնները փարատելու համար ամեն մէկերնուս տեսակ տեսակ յոյսերով միիթարելու կ'աշխատէր . բայց 'ի զուր , մեր տրտմութիւնները աւելի կը շատնային , մանաւանդ իմն , վասն զի որքան որ ես սաստիկ ուրախութիւն* կ'զգայի քանի որ Վառնափ կը մօտենայի և Լիզափան հետ տեսնուիլս կ'երեակայէի . բայց

աւելի չին զդացմունք մը դիս սաստիկ կը նեղէր և
և երկիւղով սիրտս կը սրաշարէր ա՛հ , սրա-
տանիի մը առաջին վրիպումը ո՛քքան կը հեռացընէ
զինքը խաղաղութենէ

Օդը որ պայծառ էր՝ այս առաւօտ սկսաւ մը
թըննալ , իսկա առ խիտ ամպեր կը դիպուէին մեր
գլխուն վրայ և մօտակայ փոթորիկ մը անտարակու-
սելի էր . ուրտի ամենքնիս ալ մոռնալով ունե-
ցած զանազան խորչուրդներնիս սկսանք իրարու-
նայիլ երկիւղալից . . . : Բնութիւնը իւր դործը
կը շարունակէր և աչա անձրեւ հեղեղի նման սկը-
սաւ տեղալ մեր վրայ . կայծակները իրարու հառեւ-
մթնոլորտը ճեղքելով ամեն կողմերնիս կ'իյնային ,
և երկիրը պատառելով անդունդը կ'իջնէին . և մեք
աչուդողով պաշարուած ինչ ընելիքնիս չէինք դի-
տեր . վասն զի բաց դաշտի մը վրայ լինելով ա-
պաստանելու տեղ մը չկար , ուր կարող լինէինք
ինքզինքնիս պատսպարել . յիրաւի դանուած տե-
ղերնուս մօա բարձր ծառեր կային ընդարձակ ճիւ-
ղերով , բայց շանթամահ լինելու երկիւղը զմեզ
անոնց տակ ապաստանուելէն զգոյշ կը պահէր .
ուստի անձրեսի աչաղին տեղման ներքեւ շուարեալ
ինչ ընթացք բռնելնիս չէինք դիտեր . մէյ մը կը
խորչէինք կամաց կամաց ճամբանիս շարունակել ,
և մէյ մը կը մտածէինք վար իջնալ և ձիերնուս
տակ կարելի եղածին չափ պատսպարիլ . և յիրաւի
այս վերջի խորչուրդը աւելի օրինաւոր դանելով ,
մէկէն վար իջանք ձիերնէս և ինքզինքնիս անոնց
մարմնոյն տակ սկսանք պատսպարել : Բայց հաղիւ-
թէ մէկ ժամ կեցանք այս կացութեան մէջ , սիսալ-
մունքնիս հասկըցանք , վասն զի ջուրը դաշտին ե-
րեսէն մէկ ոտք սկսաւ բարձրանալ և կօջիներնիս
ծածկել . ուստի վլտանդ նիս տեսնելով որոշեցինք

չեծնալ ձիերնիս և քշել զանոնք որբան որ կարեց լի էր . այս խորհուրդով նետուեցանք խեղճ ձիեր նուս վրայ , և զանոնք ամեն ուժով սկսանք յառաջացընել , բայց գեղ ՚ի ուր , ով զիտէր . արդէն Ճամբաները եղծուած և անյայտացած էին , անանկ որ գեղ ՚ի որ կողմը երթալնիս և ուր հասնելնիս բաղդին ձեռքն էր :

Անձրել իր սաստկութիւնը անընդհատ կը պահէր , և ամպերուն զարհուրելի որսամունքը՝ որ զըեթէ ամեն վայրկեան տեղի կ'ունենար , կը սարսէր բոլոր երկիրը , և մեք բոլորովին թայ վերջին Ճիղերնիս ՚ի զործ կը գնէինք ժամ մի առաջ այնպիսի տեղ մը գտնելու , ուր կամ բնական և կամ արուեստական ծակ մը մեղ ազատէր բնութեան կատաղի յարձակումն :

Այսպիսի գժնդակ Ճամբորդութեամբ վերջապէս հասանք ձորի մը եղըր , որոյ յատակը կը զոռար ջուրերու անշնարին հոսանքին սաստկութենէն : Խորհելու ժամանակ չիկար , մէկէն վարնետուեցանք ձիերնէս և սկսանք զանոնք ետենէս քաշելով , ձորին մէկ վտանգաւոր էջքէն վար իջնալ անոր գիմայի կողմը զուրս ցցուած ապառաժի մը ներքեւ ազատանելու :

Ուքերնուս կոխած տեղերը կակուղ տեսակ մը կաւ լինելով շատ գժուարութիւն կը քաշէինք յառաջ երթալու , ոտքերնիս շատ անդամ մինչեւ ծնկուընիս կաւին մէջ կ'ընկղմէր , և յուսահատական ջանքեր ընելու կ'ստիպուէինք մինչեւ որ ազատէինք . տեղ տեղ առջենիս ժայռ մը զմեղ նոր աշխատութիւններու կը պարտաւորէր , և վերջապէս մինչեւ որ հասանք բաղձացած տեղերնիս հարիւրաւոր ընկղմելներէ , դահալիք թաւադ լոր լինելներէ , և շատ մը ուրիշ վտանգաւոր միջոցներէ ազա-

տեղանք : Աչա ամպերը սկսան ցրուիլ, անձրել գաղարեցաւ, և մէկ ժամ չի քշեց օդը պարզ և դեղիքիկ կը փայլէր, և արեգ ակին ճառագայթները կարծես իբր երկնային օրհնութիւն՝ բնութեան ամեն առարկաներու վրայ կը սփռուեին : Ուստի բը նութեան այս հաճոյական միտիոնութիւնը կոտրած և նուաղեալ սրաերնիս հանդարտեցընելով, զմեզ առաջնորդեց անմիջապէս կարեռագոյնն զործողութեան մը դիմելու . . . , մէկէն սկսանք հանել հանդերձնիս, քամել զանոնք որքան որ կարողութիւննիս կը ներէր, և փրել ծառերու ճիւղերէն վար կամ մացառներու վրայ, և սպասել անոնց կարելի եղածին չափ չորնալուն, վրանիս առնելով որ և իցէ յարմար ծածկոցներ, որոնք կարող կրնային լինիլ դանուելու մեր կաշի սնառուեներուն մէջ :

Երբ Կեզոսի սեերուն պէս կծկուած նատած իրար կարելի եղածին չափ կը միխթարեինք, աչա աջ կողմերնէս հրացանի դնոտակ մը սլացաւ . տպշութիւնը մեզ տիրեց անմիջապէս, և ելլելով ոտքի իսկոյն հազանք հանդերձնիս, և պատրաստը ւեցանք դիմադրելու անորոշ և անծանօթ թշնամիներու յարձակման մը . . . : Չորին դիմացի կողմը բարձր ժայռի մը վրայէն սկսան քանի մը մարդկային դլուխներ երեալ, որոնք հազիւ թէ տեսանք, անոնք հրացաններնին դէպէ ՚ի մեզ ուղած էին . ուստի մէկէն մեք շտապաւ սկսանք ծածկուիլ ժայռին ետևի կողմը և դիտել թշնամիները, որոնք երբ մեր ծածկուիլ տեսան՝ անմիջապէս աներեոյթ եղան . ասով մեք ժամանակ դտանք ճիերնիս ետենէս քաշելով իպրահիմի հետեւիլ, որ կ'առաջնորդէր զմեղ ձորին յատակին մէջէն դէպէ ՚ի վար : Այս ընթացքը հինգ վայրկեանի չափ շարունակելով հատանք բաց տեղ մը, ուր շտապէ

Հեծանք ձիերնիս , և սկսանք կարելի եղածին չափ
երազութեամբ հեռանալ ձորին եղուն . բայց թըշ-
նամիները որք թուով քսանէն տեսլի էին՝ չեմ դի-
տեր ինչպէս եղաւ մէկէն մացառներու մէջէն գուրս
ելլելով վրանիս յարձակեցան , և առանց խօսելու հը-
րամայեցին մեղանմիջապէս վար իջնալու , և ինքզինք-
նիս իրենց յանձնելու . թէե մենք կարելի եղածին
չափ աշխատեցանք անոնց ձեռքէն աղատելու , բայց
մեր բոլոր աշխատութիւնը՝ ի դերեւ ելլելով , ին-
կանք անոնց ձեռքը , որոնք անմիջապէս ձեռուընիս
կապելով՝ սկսան զմեղ քիչ մը առաջ թողուցած
ձորերնիս տանել , ուր հասնելով տեսանք որ այրի
մը բերանին մօտ եմք . . . : Այեղ բռնողներէն
մէկ քանին անմիջապէս սեպացեալ ժայռի մը վը-
րայէն սողալով այրը մտան , և քանի մը վայրկեա-
նէն գուրս ելլելով հրամայեցին մեղ որ ներս
մտնենք . . . հնաղանդեցանք և մտանք ներս :

Այրին բերնէն սկսեալ նեղ ճամբու մը մէ-
ջէն սկսանք յառաջանալ , և հինգ վայրկեանի չափ
քալելով՝ մէկ ընդարձակ սրահի մը մէջ գտանք
ինքզինքնիս , ուր երկու կանգեղներու լոյսով ամեն
քան տեսանելի էր , այս սրահին արաստաղը որ
բաւական բարձր էր՝ անթիւ կամարներու վրայ ին-
կած էր , այս կամարներուն ամեն մէկին ներքեն-
դանաղան ճամբաններ կային , որոնց ամեն մէկուն
երկայնութիւնը մէկ մղոննէն աւելի լինելու էր ,
ըստ որում ամեն մէկ կամարին մուտքէն որոշ կը
տեսնուեին անոնց միւս ծայրի հաստատուած լուսա-
փայլ ջահերուն բոցերը , որոնց շարաւիղներուն
աղդեցութիւնը մինչեւ կէս ճամբան չէր հասներ
այս ճամբաններուն : Այեր առաջնորդները հոս
թողուցին զմեղ ձեռուընիս գեռ կապած , և իրենք
զանազան կամարներու տակերէն զացին և անչե-

տացան : Իսլրահիմ որ մինչեւ այս ժամը քերանը չէր բացած՝ սկսաւ սաստիկ խնդալ և ասով մեր զարմանքը շարժել :

“ Ի՞նչ պիտի լինի այդ , Իսլրահիմ , ըսի իշրեն նայելով :

— Լինելիքը ետ չեմք կարող դարձընել , ովաստասխանեց Իսլրահիմ հանդարտութեամբ , բայց եռ տարակոյս չունիմ և վստահաբար կը ըսեմ որ մեր գերեզմանը հոս պիտի լինի :

— Անէ՛ծք , զոչեց խեղճ Ատեփան այլայլելով , առելի կ'ընտրէի Աիլիսարէի կամ Տէլի Օրմանի մէջ դնդամահ լինիլ , քան թէ թակարթը ինկած կատուի մը նման հոս սատակիլ ” :

Ատեփան հաղիւ խօսքը լմնցուց , տեսանք որ Վաթթէօի ձեռութները աղատեր էին իրենց կապերէն , մէկէն ուրախութիւն մը տիրեց վրանիս , անողիջապէս Վաթթէօ քակեց մեր կապերն ալ իւր սուր զմելինովը զանոնք կոտրելով . և այս գործողութիւնը լմնալուն պէս՝ ամենքնիս մէկէն սկըսանք եկած տեղերնուս նեղ ճամբան մտնել , և կարելի եղածին շափ շուտով քալել , մինչեւ որ անվըտանդ հասանք այրին բերանը , ուսկից ամենէս առաջ Իսլրահիմ դլուխը դուրս հանելով , ուրախութեամբ իմացուց մեղ թէ գուրսը մարդ չկայ , և թէ աղահովաբար կրնանք փախչիլ և աղատիլ , բայց հաղիւ թէ աղատութեան յոյսը սկսաւ զործել սրտերնուս մէջ , ահա ետենէս ահոելի ձայն մը զմեղ շուարեցուց . “ Անմիտաներ , ուր կը յուսաք փախչիլ մեր ձեռքէն աղատելու համար ” , կը պոռաք մէկը խառարին մէջէն , խկ մեք վերջին յոյսով մէկէն իրար հսկելով՝ այրէն դուրս նետուեցանք , և սկսանք փախչիլ ցցեալ ժայռերուն վրայէն , բայց մեր ամեն աշխատութիւնը և ճարագիութիւնը

՚ի գերեւ ելլելով՝ դարձեալ տասնէն աւելի զիւնեալներ մեր վրայ յարձակելով զմեղ բռնցին և վերստին մեղի պյըը մտցուցին . այս անդամ զմեղ երեք կամարներէ ներս տարին մթին սենեակ մը , ուր աւազակները մեղ լուղով երթալէն վերջը հազիւ կրնայինք մէկլզէկ զտնել :

“ Ե՛շէ , ըստ Ամթթէօ , ալ մեր կենաց վախճանը հեռի չէ :

— Ոչինչ , ըստ Խոզրահիմ , ալ կրնայ մեղ նըսպատել , դո՞նէ արիութեամբ մեռնինք :

— Աստուած իմ , աղաղակեց Ատեփան խղճալի ձայնով , ալ չիպիտի տեսնեմ իմ սիրելի ծնողացս երեսը :

— Ատեփան , ըսի սիրոս տակն ու վրայ լինելով , Ատեփան , մի վշատիր . Ան ձեռքը որ ըստ մեղ աղատեց պատերազմի ամեն զարհուրելի վտանգներէն չուշանար հիմա ալ աղատել մեղ ” :

Լոեցինք ամենքնիս ալ և իրարու ձայնէ մէկ զմեկու ուր լինելու զանելով՝ իրարու քով եկանք և նատանք գետինը . արդէն հազուստնիս կէս թաց լինելով բանտերնուս խոնառութենէն սկսանք դուզալ . . . : Երբ այսպէս նուաղեալ սրտով նստած էինք անձայն , մէկ նոր խորհուրդ մը սկսաւ ողի տալ ինձ , խորհեցայ ես թէ աւազակները մեղ չիսպիտի ուղեն սպաննել , այլ կ'երեար թէ մեղ իրենց համար օդտակար ընելու պիտի աշխատէին , վասն զի եթէ ուղէին՝ կրնային անմիջապէս մեղ իենազրաւ ընել . . . : Այս խորհուրդիս վրայ ինքնիրենս բաւական ժամանակ խորհրդածելէս և ինքինքնիս կատարեալ ապահովցը ընելէս վերջը՝ զայն ընկերներուս ալ յայտնելով , անոնց ալ խոռվեալ և վրդովեալ սրտերը հանդարտեցան և նուաղեալ հողիներնին արխացան , ուստի ասով քիչ մը զմեղ

շիոթող զգացմունքնիս յրուեցան , և սկսանք չան .
դիստ շունչ առնուլ :

❖

ԺԹ.

ՄԱՅԹԻՇՈՒ

ՊԵՏՄՈՒԹԵԱՆ ԸՆԹԱԿԱՐԳԻՆ

Երբ տեսայ որ մէկ ժամէն աւելի ժամանակ քովերնիս մէկը չեկաւ մեր որպիտութիւնը հարցը նելու , և տեսնելով որ դժուած ծակերնուս սաստիկ խոնաւութեան պատճառաւ պառկիլը հնարաւոր չէր , Ամթթէօի դառնալով ըսի . “ Բարեկամ , մոտածմունքը և լոիկ նստելը օդուտ մը չունի և մեր ասառնիին վրայ հետազօտութիւն ընելու ալ կարողութիւն չունինք . ուստի եթէ քեզ հաճելի կը լինի՝ ժամանակը աւելի հաճոյական և օդտակար ընելու համար ինձ ըրած պատմութիւնդ շարունակէ ” : Ամթթէօ , որ ալ բանէ մը վախնալու դիմաւոր պատճառ մը չունէր՝ հաւանեցաւ ինդրոյս և սկսաւ իւր պատմութեան շարունակութեանը :

“ Ե՞՞չ , ըստ Ամթթէօ , պատմութիւնս համառօտելու համար սա կ'իմացնեմ քեզ որ ես յիշեալ զիւղը տասն և հինգ օր նոյն ծերունիին տանը մէջ հիւր մեալէս , իրենց արիւնակիցներուն դլիսուն եկած խղճալի դիպուածը և նոյն պարագաներուն մէջ իմ կողմանէս ըրած աշխատութիւններս պատմելէս , և ազատած մանուկս մօրաքրոջը յանձնելով անոնց արտասուալից օր հնութիւնը ընդունելէս վերջը՝ սկսայ համբայ ելլելու պատրաս-

տուիլ մէկ հայ եռանգուն երիտասարդի մը հետ ,
որ պիտի ընկերանար իմ հետո մինչև օէջ-
թուն :

Բայց այս Ճամբարդութեանս վրայ քեզի տե-
ղեկութիւն չիտուած , իմ քեզի տալիք աշխարհա-
զրական տեղեկութեանցս դառնամ :

Ինչպէս որ ըսի և ինչպէս որ ալ ըրած պատ-
մութենէս կարող եղար տեսնելու՝ Քիւրտերը այն-
պիսի դաղանտարոյ ցեղ մի են , որոնց նմանը հա-
զիւ կը համարձակիմ ըսելու որ ուրիշ երկրի մէջ
կտնուին : Ճամբարակ գողութիւնները ինչպէս որ
ըսի՝ ասոնց մէջ վատութիւն կը համարի , իսկ իբր
արիւնուուշտ թշնամի և վայրենի գաղան ամբողջ
դիւղերու վրայ յարձակելու լինին , ըրած եղեռնա-
գ ործութիւննին իր ամենամեծ առաքինութիւն կը
սեպուի , և արիութեան օրինակ :

Օինուորական Քիւրտերը խել մը մանր խում-
բերու բաժնուած են . ամեն մէկ խումբը դատ դատ
ինքնիշխան կառավարութիւն մը կազմած , որոնց
ամեն մէկը իր ժառանգական իշխանը կամ պետը
ունի , որոնք շատ անգամ Տէրէ պէյշի այսինքն իշ-
խան ձորի կը կոչուին . այս իշխաններուն հպատակ-
ները Ակովտիաց Կայլենքը կոչուածներուն նման
նշանաւոր են իրենց անձնանուեր և կոյր հնազան-
գութեամբը . շատ անգամ կը պատահի որ երբ
Տէրէ պէյշի մը մեռնի , իւր հետեւողը ինքզինքը կ'ըս-
պաննէ ըսելով . Դ՞նչ , եթէ իմ աէրս մեռաւ , ես
ինչո՞ւ ապրիմ . ասոնք նաևս Ակովտիացոց և Ծուէտ-
ներու պէս շատ կը սիրեն լեռնական կեանք անցը-
նել , և հայրենասիրական զդացմունքնին անստո-
րագրելի է : “ Ճշմարիտ է ” , ըստ Աիւ-
լէյման պէյշ , երբ իրեն առաջարկեցին Պաղտատի
կառավարիչ լինիլ , “ թէ ես պիտի առաջին կարգի

վէղիր մը լինիմ, բայց իմ բնիկ լեռներուս կամ թիւ մը ձիւնի ջուրը աւելի արժեք ունի, քան թէ կառավարութեան մը բոլոր փառքը ^{11:}

Քիւրտերուն զէնքերն են՝ նիզակը, որ Ճարտարութեամբ կը նետեն, աղեղը և նետը, և շատ անդամ ալ պարսատիկը. ասոնք մեծ նուաստութիւն կը համարին ոտքով պարտիլը, և միշտ հեծեալ կը տեսնուին, ասոնք կը մատակարարեն (Օմանցիին և Պարսիկին ընտիր ձիերը: Քիւրտերուն ընդհանուր բնութիւնը զուարթ, ընկերական և հիւրասիրական է, ամենայն սիրով և յօժարակամութեամբ կը բաժանեն իրենց տունը և ինչ որ ունին իրենց եկող հիւրերուն, բայց ընդհակառակը կոռւասէր, վրբէժինդիր, կատաղի և դարհուրելի են իրենց պատերազմներուն մէջ :

Այս ժողովրդոց մէջ եղած ամենամեծ չարիքը իրենց անմիաբանութիւնը և զանազան կուսակցութեանց բաժնուած լինելն է:

Կահերնին տարբեր է, և մէկզմէկէ անցնելու և փառաւորուելու բաղձանքնին շարունակ մէջերնին անհաշտութիւն պահելու կը նպաստէ, առանկով մէջերնին ընկերական յարաբերութիւն և միութիւն չիկայ, քանի որ իրենց երկիրը շատ պիտի բարեկարգուի, եթէ միութիւնը հաստատուի մէջերնին: Ասոնք իրենց ինքնիշխանութիւնը անմիաբանութեամբ կորսնցուցած են: Քիւրտ իշխաններուն անհնարին անձնասիրութիւնը և նախանձութիւնը իրենց կործանումն է, ոչ ոք պիտի կարենար ասոնց գէմ ելլել, թէ որ անմիաբան չիլինէին և մէկզմէկու գէմ թշնամի, Քիւրտերը զիտեն այս և կը խոստովանին: Դարձեալ ստացուածքի ապահովութիւն չունենալով՝ բնաւ չեն կարող բարեկարգիլ և յառաջանալ, ասով Քիւրտերուն երկրագործ

Ճութիւնը շատ ետ է , կամ բոլորովին կործանած վասն զի երկրագործը բնչպէս կրնայ իւր սերմը ցանել այն հողին վրայ , որուն իր իշխանութեանը տակ լինելը չի դիտեր մինչև հնձելու ժամանակ . ահա այս պատճառաւ զինուորական Քիւրտերը կը թողուն որ երկրագործ Քիւրտերը մշակեն իրենց երկիրները , որոնցմէ կ'առնուն պահանը կամ տասանորդը , և կամ թէ խեղչ բանորը սեղմելով որքան որ կրնան . . . : Ահա այսպէս բնութեան ամենէն օրհնած և պաղաբեր երկրին յառաջ բերելիք շահը կը կրսնցունեն խիստ շատ նոյն երկրին տէրերը . հոս օրէ օր փառնալու վրայ է մարդկային ընափիր , քաջ , աշխատասէր սերունդ մը՝ ստացուածքի աղահովութիւն չունենալնուն և անմիաբան լինելնուն համար :

Եղիտները նոյն ցեղին մէկ հատուածը կամ մասն են , որ կը բնակին Տիգրիսի արևմտեան կողմը Մինժար կոչուած լերանց շղթային մէջ , և զիւմացի կողմը շատ զիւղերու մէջ , որոնք Մուսուլի հիւսիսային և Արևելեան կողմերը կ'իյնան : Աս ցեղը երբեմն Շեյլան բերեալ կը կոչուի , այսինքն ստանայի երկրագորութիւն ընող , և թէպէտ ասոնք իրենց ստացած մականունին բոլորովին արժանի չեն , բայց իրաւ է որ անոնք մասնաւոր նըլկատում մը ունին սատանայի վրայ իբր Խըկնային զօրութեան կամքին մէկ մեծ և զօրաւոր զործիրը , որոյ համար կը պատուեն ղանոնք աստիճանաւ մը :

Բնդհանրապէս զործածուած Շեյլան , ստանայ և նմանները քիչ կամ շատ սոսկում մը կը յայտնեն Խղիտներու համար , և բնաւ չեն ուղեր որ մէկը հնչէ նոյն բառերը իրենց ներկայութեանը՝ ասիկա այնքան ընդհանրութեան մը տարուած է , որ ան ամեն անունները որ քիչ կամ շատ նմանու-

թիւն մը ունին շէյթան բառին՝ կը խորշին, ինչ պէս իրենց շի դետ նշանակող բառը, որոյ աեղ Քիւրտերուն ամը կամ՝ Արաբացին ճան կը դործածեն. ասոնք սատանային շէիք ճառաղան փառաւորեալ բժիշկ կամ դլաւոր անունը կուտան: Եղիսաներուն մէ կ մասնաւոր հանգամանքը այսինքն իրենց ամեն բանի մէջ ունեցած զաղանիքնին, սախազած է ուրիշներուն իրենց վրայ այնպիսի հանգամանքներ դնել, որոնց վրայ դուցէ իրենք բոլորովին անմեղ են: Ասոնց կրօնական գրութեան մէջ խառնուած է Ամհմէտականութիւն, Յուդայականութիւն, Քրիստոնէութիւն, և այլն: Կը յարգեն զլյովսէս, զՔը քրիստոս և զԱռուհամմէտ, կը պատուեն Արեգակը իրը Աստուածութեան օրինակը, ունին մկրտութիւն խաչ նշան, և շատ անդամ ալ թլիքատութիւն կ'ընեն, չեն գործածեր խոզի միս, զինի, և որեիցէ ողելից ըմպելիք, ծոմազահութիւն և պահք կը պահեն, և իրենց հիւանդներուն բժշկութիւն դըտնելու համար կամար կամ՝ վասնգներէ պահպանուելու համար Քրիստոնէից եկեղեցիները կը յաճախեն, և կը տարբերին իրենց դրացի ցեղերէն չէ թէ միայն բազմակինութեան սովորութիւնը ունենալնուն համար, այլ նաևս իրենց տարբեկան տօնախմբութեան զիշերը կպրաձիւթով մեծ կրակներ վառելու սովորութիւն ալ ունենալով:

Եղիսաները իրենց անունը Եղիս անուն Խալիֆաէն (679 — 683 Քրիստոնէ ետքը) առած են, բայց իրենց ամենամեծ նախահայրը և սուրբը շէիք Ապին է, որն որ կը կարծուի թէ հոչակուցաւ իրը հինգ դար առաջ, և որոյ գերեզմանը Ուսուլի հիւսիսային արեելեան կողմն է, որն որ Եղիսաներուն դլաւոր տաճարն է, և որոյ պահպանը իրենց հոգեւոր և աշխարհային դլաւորն է:

Այս ժողովրդոց վրայ եթէ լաւ քննողութիւն մը լինի , անոնք մինչեւ հիմա ձանչցուածէն աւելի քաջալերական պիտի գտնուին , անոնք սառադրուած են բարեխառն , հաւատարիմ , սրարդ և մաքուր ժողովուրդ մը , հեռու վեասակար և դժուիցմբեր լինելէ . ուստի շատ յոյս կայ որ այս ժողովուրդը եթէ բարեկարդի և յառաջանայ կրնայ կատարելութեան համնիլ :

«Բաղթէական Քրիստոնեաները զբեթէ բոլորովին ինքնիշխան և զատ ժողովուրդ մի են , և կը բնակին հիւսիսային Քիւրախատանի վայրի լերանց վրայ և արևմտեան Պարսկաստանի մէջ Ուրումիա լիճին եղերքը : Ասոնք թէե Պարսկաններուն վարպետորդիութեան միշտ ենթակայ մը եղած են , բայց մինչեւ հիմա իրենց նախնեաց կրօնքը կը պահեն . ասոնք ընդհանրապէս “Աեսառական կը կուշուին , բայց իրենք չեն ընդունիր այս մականունը՝ իրենց կրօնին սկզբնաւորութիւնը առաքելոց ժամանակէն սեպելով , իրը Ծառվմաս Առաքեալի քարոզութեամբը հաւատացեալ եղած : ” “Աեստոր , կ’ըսեն անոնք , մեր պատրիարքը չէր , ոյլ Կոստանդնուպօլսոյ , ան Յոյն էր և մեք Ասորի , մենք ոչ անոր լեզուն կը հասկընանք և ոչ ալ աներքէք մեր սահմաններուն մէջ քարոզութիւն ըրածունի . ուստի մեք ինչո՞ւ մէկ նոր մարդու մը անուշնով պիտի կանչուինք , մեր կրօնքը խիստ հին է և առաքելական . . . : Եթէ “Աեստոր կը հաւատարինչ որ մեք կը հաւատամք , ան մեր չետեղը եղած է , և ոչ թէ մեք իրեն ”:

Այս սերունդը երեմն մինչեւ Պարսկաստան , Հնդկաստան , Ծամթարիստան , և Չինաստան քարոզիչներ խրկած ունին : Ասոնք երեւելի ուսումնաբաններ ունեցած են Եթէսիաի , “Աիսպիսի և Աէլ-

կիակի մէջ . և Խալիֆաներուն իշխանութեան ներքեւ որոշ և ներդարձութիւն ունեցող ժողովուրդ մը էին : Ասոնց պատրիարքական աթոռը որ առաջ Աէլիակի մէջ էր՝ իրենց մայրաքաղաքը Պաղտաս փոխագրուեցաւ , և մնաց չո՞ն մինչեւ որ Ճինկիկ Խանի թոռը 1256 ին կաղոպատեց Պաղտաս քաղաքը . ասով երբ Խալիֆայից իշխանութիւնը վերցուեցաւ , ասոնց ալ Պատրիարքական աթոռը Ասուուլ փոխագրուեցաւ :

Մեծ նեղութիւններ և զրկանքներ կրեցին ասոնք Օռամարաց նոր թագաւորներէն , բայց չետեւեալ դարուն մէջ զարհուրելի տաղնազներուն թակայ եղան , երբ Լէնքթիմուր իւր սահմանը ընդարձակեց մինչեւ Տիղրիսի եղերքը . ան ատենը եկեղեցին բոլորովին խանդարուեցաւ , անոր անդամները ամենադժնդակ և անտանելի միջոցներով կործանեցան և ցիրուցան եղան , փախստականներէն մէկ քանին չի չեռացան նոյն սահմաններէն , քանի որ մեծագոյն մասը Քիւրախտանի վայրի լեռները ապաստանեցան : Ան ժամանակէն չետէ մընացեալները Հոռվմի աթոռին չնազանդեցան , քանի որ փախստական լեռնականները իրենց նախնի կրօնքը և աւանդութիւնները պահեցին , ասոնք սաստիկ հակառակութիւն ունին սրազականութեան դէմ . “ Ասէ քու տիրոջդ ” , ըստ ասոնց մէկ պատրիարքը պասրական քարոզիչի մը , “ թէ ես բընաւ Հոռվմայ աթոռին չի պիտի չնազանդիմ , և թէ որ իմ բոլոր ժողովուրդս համոզես , գիսցիր որ ես միայն պիտի ազատ լինիմ այդ համոզումէն . աւելի կ'ընտրեմ Տէլէլ կամ Քիւրաի հօլլ մը լինիլ , քան թէ Հոռվմէական աթոռին հպատակ լինելով վատանալ ” :

Քիչ նկատում եղած է այս ժողովուրդին

զարհութելի վտանգներուն , որոնք լեռնական եւ դան , ասոնց շատերը ամենասարսափելի մահերու են . մակայ եղան , և դեռ լիովին տեղեկութիւն մը չունինք այն ողբերդական տեսարաններուն , որ տեղի ունեցաւ 1843 ին : Կոտորածին ձայնը մինչեւ Մուսուլ հասաւ (1) , ասոնց ամեն քնակարանները և ապաստանարանները տակն ու վրայ եղան և շատ դեղերը կարող չեղսին աղատիւ սուրին և կրակին կատաղութենէն :

Քիւրտ պէյերը զայրացեալ քաղաքական փառասիրութեամբ , կրօնական նախանձախնդրութեամբ և կողոպուտի փափաքով , պատրաստուեցան բոլոր Քաղթեական սահմանները հարուածելու , Եղերակ պէյը Պէտիր Խան այս գործը գլուխ տանողներուն առջինը եղաւ . լեռնականները յանկարծակի զարչուրեցան , երբ իրենց շրջապատեալ լինելը տեսան գաղանանման թշնամիներէ , որոնց դէմ գընելու միջոց չունենալով անդ թարար զոհ եղան թրշնամեաց : Քիւրտերը ոչ ծեր նկատեցին , ոչ մարդ , ոչ կին , ոչ մեծեւ ոչ պղտիկ , ամենքն ալ անխնայ ջարդեցին , կնիկները և աղջիկները զահալիթեցին , և անոնց այրերը կամ եղբայրները զանազան տանջանքներով սպաննեցին : Ու երջապէս կը կարծուի թէ այս կոտորածին մէջ տասն հազար Քաղթեացիք կորսուեցան . իսկ ասոնց պատրիարքը խել մը տեղեր փախտական շրջելուն վերջը՝ Մուսուլի մէջ Անդղեական հիւրատոսարանը աղաստանեցան Բարեխնամ (Սահանեան կառավարութիւնը այս եղելութիւնը լսելով և լորտ Մթրաթֆորտ Քանինկի մարդասիրական և Տշմարիս քրիստոնէական ձայնին լսելով , անմիջապէս ամեն զօրաւոր միջոցներով այս

(1) Մաթթէո իւր պատմութիւնը մինչեւ մօս ժամանակ ներս ալ մէջ խառնելով կը սղասուիր :

չարեաց առջել առաւ , և Գյէտէր Խանը ձերբա
կալ ընելով՝ ի մահ գաստպարտեց Քանտիա կըշ
դիին մէջ :

Աչա այսպէս Օսմանեան կառավարութիւնը
դադարեցուց խեղչ Քաղմէացւոց ժանտամահչը և
դարձուց զանոնք իրենց նախնի երկրին և խողա-
ղութեան զրկին մէջ , ուր եթէ մնան յուսալի է
որ շուտով աշխարհիս մէջ լուսաւորեալ և բարե-
կարդեալ աղդ մը լինին :

Աչա լինցաւ իմ քեղի տալիք աշխարհագրական
տեղեկութիւնա , ուստի սկսիմ իմ Ճանապարհորդու-
թեանս պատմութիւնը :

Ես և իմ Ճանապարհորդութեանս ընկեր Օ-
հաննէս Ճամբայ ելանք զանազան քաղաքներ և եր-
կիրներ սպաւտելով մինչեւ Օէյթուն երթալու , ուր
Օհաննէս պիտի բնակէր Քիւրտերուն հարստահա-
րութենէն ապահով լինելու համար : Այս երիտա-
սարդը իր ըրած սպատմութեան նկատմամբ միշտ հա-
մոզելու կ'աշխատի եղեր իւր թշուառ արենակից-
ները որ Օէյթուն դադեն , բայց վերջապէս
տեսնելով որ անչնար է զանոնք համոզել , ինըը
առանձին որոշեր է հոն երթալ , յուսալով որ քիչ
ժամանակի մէջ ուրիշներ ալ հետեւին իրեն : Օ-
հաննէս յիրաւի Ճշմարիա Հայու մը ամեն հանգա-
մանքներովը , կազմուածքովը , զդացմունքովը և
սկզբունքներովը զարդարեալ , կրակոտ , վեհանձն ,
հազիւ քսան և հինգ տարեկան , առոյդ զեղեցիկ
և բարձր Ճակատով , խոշոր և սեաւ աշուըներով ,
թուխ մազով երիտասարդ մի էր . իր զգացմունք-
ները և սկզբունքները անանի հազուադիւտ և ըն-
տիր էին , որ կ'զմայէի քանի որ ան կը խօսէր
իւր նախնեաց վրայ : Օհաննէս ինչպէս որ կը սիրէր
իւր աղջին նախնի և արդի ընտիր զործքերուն և

Վարքերնուն վրայ գովաբանութիւն ընել ։ Նոյնքան
ալ չեր ուզեր ծածկել անոր դէշ յատկութիւննեւ
ըըն . . . : Ի՞այց Օհաննէս զիտէր նաև որ ազդի
մը պակասութիւնները բնական չեն կրնար լինիլ ,
այլ կամ պարագայից բերմանքէն և կամ ճշմա-
րիտ կրթութեան պակասութենէն յառաջ եկած
վրիոլումներէն : Այս իմաստասիրական սկզբունքով
Օհաննէս կը միմիթարէր ինքղինքը ըսելով . “ Եթէ
իմ աղջո իր ոչ բնական վրիոլմանց տակ ինկատ
պարագաներու գժնդակ բերմանքէ և կրթութեան
պակասութենէ և ասանկով աշխարհիս վրայ խիստ
թշուառ ազդ մի եղաւ , բայց անյոյս չեմ որ օր մի
պիտի դայ , երբ պարագաներու յաջող բերմանքը
և կրթութիւնը զայն ետ պահէ իւր կործանիչ վր-
իպումներէն և անանկով երկրիս վրայ երջանիկ
ազդ մը լինի . . . : Իմ աղջո իւր անցեալ փա-
ռաւոր վիճակներուն մէջ անդամ միշտ պաշտպանո-
ղական սկզբունքը կը պահէր և ոչ երեք յարձա-
կողական . վասն զի ան չէ թէ միայն աղջասէր էր ,
և իւր հայրենեաց որդին . այլ նաև մարդասէր էր
ան և զիտէր ուրիշի մի հայրենեաց արժէքն ալ :
Ի՞այց եղանկ որ հիմա իւր բնական մարդասիրու-
թիւնը մոլութեան դարձաւ , վասն զի Հայը հիմա
տելի օտարը կը սիրէ , քան թէ ինքղինքը , և օ-
տարաց ծառայելով իւր յիմարութիւնը կը պարա-
բէ : Այսպէս կը խօսէր Օհաննէս իր աղջին և
երկրին վրայ երբ իւր բարձր ճակատը կը կարմը-
րէր և աչուրները կ'արտասուէին . . . : “ Սա հո-
ղերը ”, ըստ մի անդամ երբ Արաքսի եղերքը կը
շրջէինք , “ սա հողերը որ մեր նախահարց արիւ-
նովը ներկուած և անոնց ոսկորներուն փոշիովը
շաղախեալ են . . . ա՛չ , Հայ մը չիկայ հիմա
աշխարհիս վրայ որ անոնց նուիրականութիւնը

Ճանչնայ և ուզէ ծունը դնել անոնց վրայ և համբարութիւն սա ընդարձակ երկիրները որ վայրենիութիւն զգեցած են . սա լեռները , դաշտերը , հովիտները , որ Եղիպատոսի Ասհրախն նման անկոխ , ամայի և տխուր տեսարան մը կը ներկայացնեն , յանցանքն է Հայոց . . . : Հայերը եթէ միաբանութիւնը սիրէին , և փոխանակ աշխատասիրութեամբը սա հողերը զործէին , արդեօք ի՞նչ երջանիկ երկիր մը պիտի լինէր այս , և Քիրաբերը որ հիմա ուղածնին կը խաղան Հայոց հետ՝ պիտի համարձակէին նոյնը ընել մեղ , միթէ մեր տերը , մեր ի՞նքնիշխան թաղաւորը , հզօր և բարեգութ Օսմանեան կայսերութիւնը շիպիտի պատմէր Քիւրտերը , եթէ մեք բոլոր մեր հողերը անտէր չի թողլով դանո՞ւք զործէի՞նք , և օրինաւոր տայինք մեր սիրելի թաղաւորին " : Օհաննէսի բոլոր այս խօսքերը զիս լիովին համողեցին թէ ի՞նքը ամենաընտիր երիտասարդ մի է , Ճշմարիտ Հայրենասէր մը , և միանդամայն հաւատարիմ հպատակ մը : Տեայ որ Օհաննէս շատ լաւ ուսած էր այն սկըզբունքները , որով ազդ մը կ'ապրի աս աշխարհիս վրայ երջանկաբար և կը բարեկարգի ամեն բանի մէջ , առանց օտարներու վրայ բեռ մը լինելու , կամ ուրիշներուն միաս մը ունենալու :

Յիրաւ խիստ մեծ ներգործութիւն մը ըրաւսրախիս վրայ Օհաննէսի խօսքերէն աւելի թշուառ , անտէր և ամայի Հայաստանը , վասն զի յայտնապէս կը տեսնէի որ ընդարձակ բերրի երկիրներ երեսի վրայ և անպիտան մնացած են իրենց տէրերուն անհոգութեան պատճառաւ . . . : Երկրագործութիւնը , կ'ըսէի ի՞նքնիրենս , այն երկնային արհեստը որ շնորհուած է մարդոց որդիներուն իւ

բենց հողերը մշակելու և աշխատութիւններնուն պլը տուղը վայելելու , դոնէ Հայաստանի զաւկըները անոր յարդը և օդակարութիւնը ճանչնալով , իրենց երկիրները այսպէս երեսի վրայ թսղլով , օտար երկիրներ զաղթելով , ամենանուաստ ծառայութեանց մէջ կեանքերնին մաշելեն 'ի զատ՝ պարտազանց և յանցաւոր դանուելու չէին բնութեան օրէնքներուն և իրենց իրաւանց դէմ : Ոէի կարող ես ալ Օհաննէսի հետ չարասուել , երբ կը շրջէի այն երկիրները , որոնք կարծես իրենցմէ երես դարձընելով՝ հեռացող զաւկըներնուն ետեէն կը պոռային պաղատելով որ զիրենք այսպէս երեսի վրայ չիթողուն ապարդիւն , և չերթան հեռի երկիրներ տարիներով բեռնակրութիւն և ասոր նման նուաստ և վատ ծառայութիւններ ընելու :

Օգացմունքնիս թէե տխուր բայց ճանապար հարդութիւննիս խիստ հաճոյական էր , վասն զի բոլոր շրջած երկիրներնիս կարծես բնութեան զերաղնիւ օրհնութիւններովը առատացեալ էր Օդին զեղեցկութիւնը և պայծառութիւնը զիս երջանիկ խտալիաի մէջ կ'երեակայեցընէր , իսկ ջուրիրուն բարեհամութիւնը , առատութիւնը և ընտիր լինիլը կը համոզէր ինձ թէ Հայաստան 'ի մասին ջրոյ՝ այն երկնային պարզեին եղակի էր աշխարհիս մէջ . անանկ սաստիկ կապուեցաւ սիրոս Հայաստանի , որ եթէ ես խտալացի մը ծնած չըլինէի՝ կ'ուզէի որ Հայաստանցի մը ծնած լինէի :

Չատ քաղաքներ շրջեցանք Օհաննէսի հետ , մինչեւ անդամ շատ անդամ ճամբաներնուս խոտորելով , և ամեն տեղ մարդասէր և հիւրասէր Հայերու հանդիպեցանք , որոնք սիրով և ուրախութեամբ կ'ընդունէին զմեղ իրենց առներուն իրրագիթներուն մէջ և յօժարութեամբ իրենց բոլոր

աւնեցածը առջևնիս կը դնէին . բայց եղածէ որ բաշ-
լոր այս հաճելի իրողութիւններուն մէջ սրտակէղ
դդայմանքնիս շարժելու քիչ պատճառներ առջևնիս
չեին ելլեր : Գրելէ ամեն քաղաքի , դիւղաքաղա-
քի և զիւղերու մէջ պակաս չեին այնպիսի թշուառ
ընտանիք , որոնց երիկը , հայրը կամ եղբայրը
զիրենք և իրենց երկիրները երեսի վրայ անմիտթար
թողով , տաօբիներէ հետէ հեռացած են և սրանգըն-
տութեան մէջ կեանքերնին աւարտելու զբաղած +
ա՞չ , սրտաշարժ խիստ սրտաշարժ իրողութիւններ
էին ասոնք իմ զգայուն սրտիս համար
թշուառ ապերջանիկ կոյսեր , որ իրենց փեսային
հետ հաղիւ թէ կըսկսին կենակցիլ , ահա դժու-
խըմբեր բաժանմամբ իրարմէ կը հեռանան ովլ զի-
տէ երբ զարձեալ իրար տեսնելու յոյսով
շատ անգամ ալ իրար չտեսնելու համար : Թօղում ,
բարեկամ , թողում այս ամենը կամ այն ամեն թըշ-
ուառութիւնները , որ Հայոց ազգին դաւկըները
յօժարակամ կը կրեն : Հիրաւի եթէ Հայոց
ազգը աղնուականութիւն չունենար՝ անհնար էր որ
դիմանար այսչափ տարի այսպիսի դժնղակ կացուա-
թեանց մէջ : Այս , բնական է Հայ արիւնին
աղնուութիւնը , վասն զի չի կրնար լինիլ որ ազգ
մը առանց աղնուութիւն ունենալու կրթութենէ
զուրի մնայ և կենայ : Բնութեան պակասութիւ-
նը կրթութիւնը պարախ լեցընել , և որովհետեւ
Հայոց ազգին մէջ կըթութիւն չի կայ , ուրեմն ը-
սել է որ բնութիւնը լեցուցած է զայն այն ամեն
ընաիր հանգամանքներով , որոնցմով ազգ մը կըր-
նայ ապրիլ առանց կրթութեան : Ա՞չ , եթէ
Հայոց ազգը այսպէս բնականաբար աղնուականութիւ-
նի , հապա եթէ կրթուի՛ ի՞նչ պիտի լինի
Օքհնեալ բայց տարաբա՛խդ ազգ :

Օհաննէսի հետ փոխանակ ուղղակի օէլթուն երթալու՝ զըեթէ բոլոր Հայաստանի սահմանները շընեցանք, տեսանք այն լեռը, որ Հայերը Արախ, Պատուիլները Ք. - ի և կամ Եղիք լեռը և Օսմանցիք Եղիք պաշտօն կամ Դրուռ լեռ կը կոչեն: Այս լեռը արեւելեան Եփրատի ծագման տեղի մօտէն վեր կը բարձրացընէ իւր ձիւնապատ դադալմնէրը, երկու կոնսոնեան զադաթները որոնք մէկզմէ կու հաւասար չեն, և որոնց միջին հեռաւորութիւնը զըեթէ եօթը մղոն է: Արարատի յատակի դաշտը լաւայով ծածկուած է այն հրաբուղիներէն հոսած, որ տեղի ունեցած է շատ անդամ: Այս լերան զադաթը ելլելու համար շատ անյաջող փորձեր եղած են մինչեւ ցարդ, և վերջապէս Տոքթը Բարբոթ կարող եղաւ յաջողելու հին Արարատին զագալը ելլելու 1829 Հոկտեմբերի 9ին: Կըսուի թէ ասոր զադաթը երկու հարիւր քայլ տարածութիւն ունի բոլորովին ձիւնապատ:

Տևանք նաև Երզիւրիւմ Հայաստանի մայրաքաղաքը, որնոր կոստանդնուպօլսոյ, Աւ ծովին, Պարսկաստանի և Արևմտանի մէկզմէ կու հետ ունեցած առեւրական յարաքերութեանց կեզրոնն է, ունի երեսուն և վեցէն աւելի պանդոկներ, և Օսմաննեան կայսերութեան մէջ գտնուած մաքսատուններուն սաննէն մեծը . . . : Քայլ հիմա Երզիւրիւմ իւր առջի փառքէն ինկած է, 1827ին ունեցած բազմաբարդութեան հազիւ մէկ չորրորդը ունի: Հայերը անխելքութեամբ դադթեցին այս կողմերէն Խուսաստան և երեսի վրայ թողուցին անհամար դիւղերէ ՚ի զատ ընդարձակ և բարերեր երկիրներ:

Հատ ուրիշ երկիրներ շընելնէս յետոյ՝ հասանք Արարաշ, ան փաշայանիստ և մոլլայանիստ քա-

դաքը , որ շինուած է Ախլը պաղե անուն լերան հարաւային կողմին վրայ : Այս քաղաքը Շիշան դետէն երեք և Այնթաղէն տասն և երկու ժամ հեռու է , իսկ Ուրֆան քառասուն և ութը մղոն : Ասիկա բերդաւոր քաղաք մի է և աշխարհի ամեն քաղաքներէն առաւել ջուրի առատութիւն ունի , այս քաղաքին մէջէն զետակ մը կ'անցնի քաղաքը երակուքի բաժանելով , և որոյ վրայ անթիւ քարաշէն կամուրջներ հասանառուած են : Քաղաքին մէկ կողմը Տուշապլէ կը կոչուի , իսկ միւս կողմը Պայտապլէ , ուր կը բնակին երեկով իշխանազունք Պայտապլէ պէտք անուանեալ (1) : Քաղաքին մէջ հազիւ հաղար տուն Հայ կայ (2) , քանի որ Տաճկաց տուները Հայոց գրեթէ երեք անդամէն աւելի է : Հայերը ունին չորս կամ հինգ եկեղեցիներ , որոնց մին քայքայուած է :

Հոս Հայերը ընդհանրապէս կտակի ներկարարներ , ոստայնանկներ , և սանտրագործներ են : Տիարգեքիրէն և Բաղեշէն վերջու ասոնք անուանի են բանվակ կտաւները կարմրագոյն ներկելու մասին :

Մարաշի Հայոց եկեղեցին Զեյթունի առաջնորդին իշխանութեան ներքե է (3) : Մարաշի շրջակաները երեք հարիւրէն աւելի գիւղեր կան :

Մարաշի մէջ քանի մը օր հիւր մնալնէս յեւ

(1) Այս իշխանազունները այժմ չեկան . վասն զի երբ Մարաշի հօսէր փաշան փաշոյութեան առաջնորդ քաղաք կը մասնէր . ահշեալ իշխանազունները միաբանութեամբ , զոյն քաղաքէն գուրս հանեցին պատերազմով . ասոր վրայ Էօմէր փաշան վրանին յարձակելու ասոսիկ զօրութեամբ , և զանոնք ամենքն ալ փախտական ըրաւ :

(2) Հիմայ երկու հաղար տունէն աւելի կայ և վեց եկեղեցի :

(3) Հիմա ասանել չէ , այլ զատ առաջնորդ ունի :

առյ՝ ուղղակի ՕԷյթուն զացինք, և հոն մեծ մարս գասիրութեամբ ընդունելութիւն զտանք Զեմ կարող առանց համառօտիւ մը սոսրազրութիւն ընելու անցնիւ ՕԷյթունի վրայ :

ՕԷյթուն Մարաշէն երկու օրուան Ճամբայ հեռու մէկ քարակառուր սեպացեալ լերան մը հիւսիսային կողմին վրայ շինուած քաղաք մի է, երեք ֆողմէն ջուրերով պատած, որոնք ՕԷյթունէն երեք քառորդ ժամ հոսելուն յետոյ մէկզմէկու կը խառնուին, և ասանկով այս լեռը թեռակզգի մը կը ձեացնեն միայն մէկ կողմէն ցամաքի կցեալ : ՕԷյթուն բնական անառիկ բերդ մի է, ինչու որ լեռը երեք կողմերէն անմերձենալի է իւր քարաժեռ խոժուռութեան պատճառաւ :

ՕԷյթունի բնակիչները հայ են, իրը երկու հաղար տուն (1), կամ տասը հազար չափահար արու անձինք թողլով կիները, աղջիկները և տըղաքները : ՕԷյթունցիք ամեն ուրիշ տեղերու հայոց պէս չեն, այլ շատ քաջ են, վասն զի Քիւրտերը, որ կարծես թէ հայոց բնական թշնամիներն են, մինչեւ հիմա չեն կարողացած ՕԷյթունցիներուն ամենափոքր վնաս մը հասցընել, և ընդհակառակը միշտ կը վախնան ՕԷյթունցիէն, և որքան որ չնարատոր է բարեկամաբար կը վարուին անոնց չետ :

ՕԷյթունցիք այնքան նախանձախնդիր են իւրենց նախահարց սովորութեանց, որ մինչեւ ցարդ բնաւ փոփոխութիւն մը տեղի ունեցած չէ անոնց մէջ, մինչեւ անզամ հաղուստանին նոյնն է : Ասոնք իրենց դատաստանները մէջերնին կը տեսնեն տասն և երկու իշխաններու առջեւ, որոնց հնաղանդ են

(1) Ալեք Հայոցաւ առևն կայ հիմա :

բոլոր քաղաքացիք :

Օէջմունի առետուրը երկաթ է , որ կը հանեն իրենց սահմանին մօտ դանուող լշակիստանու սլեյին երկիրներէն (1), և կը ծախեն շատ հեռի երկիրներու մէջ :

Օէջմունի օդը և ջուրը այնքան ընտիր է , որ դրեթէ հիւանդութիւն չիկայ հոն , իսկ ժանտախտը որոյ կոտորածը երբեմն երբեմն տեղի ունեցած է Մարաշի և Օէջմունի մօտ ուրիշ երկիրներու մէջ ; Օէջմունի մէջ ամենեին անունն անդամ լսուած չէ :

Օէջմունի մէջ տասն և մէկ հիեղեցի կայ , որոնց մ. կուն մէջ վասլի Աւետարան կոչուած ձեռագիր Աւետարան մը կայ , որն որ հետերնին կը տանին երբ Քիւրաերու գեմ իրենց երկիրը պաշտապանելու համար սպատերազմի կ'երթան : Օէջմունի առաջնորդարանը կէս ժամառ շափ հեռի է քաղաքէն բարձր բլուրի մը վրայ , որ կը կոչուի Աստուածածնի վանք : Օէջմունէն երկու ժամ հեռու Ամենափրկիչ անունով վանք մի ալ կայ , որոյ առջել զուարձալի դաշտ մը տարածեալ է :

Օէջմունի մէջ քանի մը առիս հիւր մնալիս յետոյ՝ քանի մը հայերու առաջնորդութեամբ իջայ մինչև իսկէնտերուն , ուրկից առաջնորդներէս դատուելով Յունայ նաւով մը հասայ կոստանդնուպոլիս , և քանի մը օրալ հոն մնալով անցայ Օտեսայ , և յուսիսի շատ երկիրներու մէջ տարիներով շընէլիս յետոյ՝ դացի Բեղրապուրի , և մնացի հոն Ճիշտ հինգ տարի և կատարեալ տեղեկութիւն ստացայ յուսիսի ամեն քաղաքականութեան վրայ . . . : Բայց սիրտս ալ չէր ուզեր դիմանալ . ամեն մար-

(1) Հիմա Օէջմունի ձեռքն են ոյն երկիրները :

դու բնական եղած հայրենասիրական զգացմունքները զուրկ մարդ մը չէի ես , և քանի կը չիշէի խտալիան՝ բոլոր անձն կը դողար , և յիրաւի որքան որ դեռ սրախս զայրոյթը չէր անցեր Խմիլիաի խայտառակութեան վրայ , բայց և այնպէս հայրենասիրութիւնս օրէ օր աւելի ծանր կը կշռէր , և կ'ստիպէր ինձ ալ չիշնչել օտար օդեր . կարծես ձայն մը կը կանչէր զիս խտալիաէն , և ես որքան որ կ'աշխատէի խուլ լինել այն ձայնին դէմ , բայց չէի կրնար , և շատ անգամ առանձնութեան մէջ կ'երգէի իմ հայրենեցս վրայ դառնապէս արտասուելով : Կը խորհէի իմ սիրելի ծնողքս , և կ'ըսէի ինքնիրենս . արգեօք ինչ եղան , միթէ ո՞ղչ ե՞ն , ա՞չ , պիտի զըրեկէմ իմ սիրելի ծնողքս , միթէ պիտի համբուրեմ զանոնք . . . : Այսպիսի ախուր խորհուրդներով սիրոս օրէ օր կը ծանրանար , և ակներեւ կը տեսնէի որ ես անտարակոյս խտալիա պարտիմ երթալ , ուստի ալ ամեն խորհուրդ մէկդի գնելով սկսայ ամեն պատրաստութիւն աեսնել իմ սիրելի հայրենիքս երթալու և հոն փնտոելու դոնէ ծնողացս զերեզմանը :

¶.

ԵՒԾՈ. ԵԿԱՊԵՏ

Վաթթէօ իւր պատմութիւնը կարող չեղաւ շարունակել , վասնզի երկու աւազակներ ջահճրով մեր քովը կալով հրամայեցին մեզ անմիջապէս իրենց հետեւլու , որոնք մեզ ծուռումուռ ձամբաներէ բաւական երկար ժամանակ պալտցընելէն վերջը՝ մէկ մեծ կամարի մը տակէն փառառոր սրտէ մը

մասցուցին , ուր իրենց իշխանը գեղեցիկ նստարանի մը վրայի կած էր : Քանի մը վայրկեանի շափ այս անձին առջեւ կանգնելնէս յետոյ՝ զլուխը վեր վերցուց աւազակապետը և հրամայեց որ նըստինք իրեն մօտ եղող աթոռներուն վրայ . երբ մենք նստանք , ինքը իւր մարդոց օգնութեամբը ելաւ և նստաւ , և հրամայեց իրեններուն որ քանի մը շիշ զինի բերեն և հեռանան . . . : Կատարուեցաւ իւր հրամանը և մենք առանձին էինք իրեն շետ :

“ Հրամեցէք ” , ըստ այս ծերունի և ալեորմարդը , “ խմեցէք բարեկամներ . և զաւաթ մի ալինձ առւէք ” :

Իւր խօսքին առջի մասը որ մեր սրտերը աշով լեցուց շուտով իւր զօրութիւնը կորսնցուց երբ վերջին խօսքը լսեցինք . . . : Ելայ ոտքի անմիջապէս և զինի լցնելով մէկ զաւաթի մը մէջ իրեն ներկայացուցի ըսելով . “ Ամենէս առաջ հրամանքիդ վայել է խմել . — Իբաւունք ունիս ” , ըստ կամաց մը խնդալով , և զինին խմեց : Երբ տեսայ այս , մէկէն նոյն շիշէն մնզի համար ալ լեցուցի զաւաթները , և խմեցինք զերեզմանին եղը հասած այս ալեորդին կենաց երկարութիւն մաղթելով :

“ Բո՛չ , ըստ ծերունին , ինձ նման թշուառականի մը համար երկար կեանք կամիլը շողոքորմութիւն և անմտութիւն է . արդէն ես հասած եմ դերեզմանիս քով , ուսկից երբ կը նայիմ անցեալ կենացս , չեմ կրնար նոյն իսկ ես ինքինքէս չի քարշել . ա՛չ , բարեկամներ , գուք ինչ վիճակի մէջ ալ թէ լինիք , և թէ ինչպէս ալ անցուցած լինիք ձեր անցեալ կեանքը , տակաւին գուք ինձմէ հաղար անգամ երջանիկ և անչունապէս անմեղ

Էք . . . : Ամեն տարի Ճիշտ այս օրս ես արարածոց
ամենէն թշուառականը և խղճալին եմ . . . , մի՛
զարմանաք , բարեկամներ , իմ խօսքերուս վրայ ,
վասնղի դուք կարելի է թէ դեռ չէք դիտեր թէ
ի՞նչ է խղճմտանքին խայթոցը . . . : Զեր ձեռուը
ները դեռ անմեղներու արիւնով ներկուած չեն ,
դուք անմեղ կոյսերու արիւնը մտած չէք . դուք ու
րիշներու պատուոյն , ստացուածքին և կեանքին զըր-
կանք ըրած չէք . և վերջապէս ձեր սրտերը ապա-
ռաժ քարի չափ անզղայ եղած չէ . . . ”: Դարձեալ
առաջարկեց մեզի դինի խմել :

“ Բարեկամներ , ըստ քանի մը վայրկեան լոիկ
կենալէն վերջը , կ'աղաւեմ որ իմ եղեռնազ ործու-
թիւններուս ամենէն զ լիսաւորը համառօտիւ լսելու
բարեհաճիք և տեսնաք թէ ինչ հրէշ մի եմ ես .
“ Ես Խտալացի մի եմ անյայտ ծնողաց զաւակ մը ,
և երբ ինքզինքս Շանչնաւ սկսայ՝ ես Յիսուսեանց
մէկ վանքին մէջն էի ”, (սկսանք սաստիկ մտա-
դրութիւն ընել , մանաւանդ ես և Երաթթէօ . . .),
ուր , շարունակեց ծերունին , առի այն ամեն կրթու-
թիւնները , որոնք անշաւշտ հարկ են Յիսուսեան կը-
քոնաւորի մը . սուտ խօսիլ , երդում ընել , կեղծել ,
պատրուակել , շողոքորթել , բարեկամական երեսյթով
թշնամութիւններ , դողութիւններ , և զրկանքներ
ընել , հրեշտակի ամեն արտաքին ցոյցերով սատա-
նայի մը ամենէն նողկալի դործերը ընել . . . :
Բոլոր ասոնք ես կատարեալ ուսայ , և ամենէն աւելի
ուսայ կանայք և կոյսեր խոստովանցնել և զանոնք
կրկին անգամ մեղաց մէջ ձգել համառօ-
տեմ . . . ամեն ըրածներս հարկ չիկայ պատմել . . .
Երբ ես հայր Վիլամ անուամբ ամենուն յարդելի
կրօնաւոր մի էի , ամենէն սարսափելի մեղքերու մէջ
տապալելով Ճիւաղ մի էի , սակայն ամեն աչքէ

դատղնի : Ենչպէս որ ամեն մարդ , անանկ ալ և
զուցէ ամենէն աւելի Աթիլեսյ դքսութենէ մը
սերեալ Ամէ լաօ անուն երեելի և հարուստ ազնուա-
կան մը իմ վրաս մեծ համարում ունէր : Այս
անձը Աաթթէօ անուն մանչ դաւակ մը ունէր , ո-
րոյ վրայ իւր ունեցած սէրը անհնար է որ բանիւ
կարող լինիմ ստորագրել , իսկ Աաթթէօ նման ու-
րիշ երիտասարդաց շատ կը սիրէր թատրոններու
ներկայ դանուիլ մանաւանդ Ըալտինախ թատրոնը ,
ուր կը ներկայացնէր իւր վարպետորդ իութիւնները
դեղանին Հմիլիա աննշան սերունդէ մը սերեալ
նախերգակ սիրուհին : Այս աղջիկը որ իմ խոս-
տովանորդիս էր՝ ամենէն աւելի Աաթթէօին սիր-
ոը իրեն դերած էր . . . : Այս իրողութեան վրայ
ես տեղեկութիւն առած էի նախ հասարակ սրի-
կայագետէ մը և վերջը բուն Աաթթէօի դաստիա-
րակէն . . . վերջապէս ես ամեն սատանութիւն 'ի
դործ դնելով և Ամէ լուօէն Հմիլիախ համար քառա-
սուն հաղար ֆրանք առնելէս յետոյ՝ պսակեցի զան
Աաթթէօի հետ , Աաթթէօէն աւելի ինձ պսակուած
լինելը շատ լաւ դիմնալով . . . : Տարի անցաւ ,
մէկ դաւակ մը ունեցան . . . Խրատնցի Հմիլիան որն
որ բաւական հարստութիւն դեղած էր արդէն որ
պաղութեամբ վարուի Աաթթէօի հետ . . . Հնա-
ղոնդեցան Հմիլիա և ամեն խօսքս կատարեց . . . :
Աաթթէօ ինձ եկաւ և դադատեցաւ . իւր կամաց
համեմատ՝ իւր տունը զացի , Հմիլիախ հետ առան-
ձին սենեակ մը մտայ . . . Չէի դիտեր թէ Աաթ-
թէօ զմեղ կը հսկէ եղեր պահանոցի մը մէջ ,
ուրկից դուրս նետուեցաւ զմեղ սպաննելու համար ,
երբ ևս Հմիլիախ հետ զադրագործութեան սկսած
էի . . . : Բայց խեղճ երիտասարդը չէր դիտեր
Հիսուսեանի մը սատանութիւնները . . . ան դեռ

իւր ձեռքը վեր չիվերցոցած՝ ես հարուածը տուի
 իւր զլսուն և առանց ժամանակ վատնելու փախանք
 կամիլիաի հետ ու թէ միայն տունեն այլ նաև
 քաղաքէն, և հետեւեալ օրը Ապանիաի ճամբուն
 վրայ էինք : Գացինք հոն, զացինք մինչև Մատ-
 րիտ, ուր տուն մը վարձեցինք, սկսանք ապրիլ ի-
 բրու այր և կին . . . : Կետած էի ես իմ կրօնաւո-
 րական հաղուստս և անունս, և կ'ապրէի հոն Տօն
 Արէմօ անունով . . . : Բայց յիմար մի ալ ես էի,
 ինչու որ բնու չէի խորհեր թէ ան կինը որ ան-
 հաւաաարիմ է իւր ամուսնոյն՝ ինչու կարելի է
 ուրիշի մը հաւատարիմ լինիլ, մանաւանդ անոր
 որ իւր անհաւատարմութեան պատճառ եղած է .
 իմացայ այս սխալմունքս բայց ուշ : Երեք անգամ
 մնամարտութիւն ըրի կամիլիաի տարփածուներուն
 հետ, երկուքը սպաննեցի և մէկէն վիրաւորուեցայ .
 չորս անգամ կամիլիա զիս պիտի թունաւորէր, և
 մէկ դիշեր մը երբ դաշոյնով իմ կեանքս պիտի
 վերջացնէր՝ ազատեցայ արթնալով և ձեռքէն դա-
 շոյնը յափշտակելով : Համառօտեմ՝ շատ չանցաւ
 կամիլիաի բոլոր հարստութիւնը իմ ձեռքս անցու-
 նելով, զինքը և իւր զաւակը վոնտեցի տունէս ի-
 բրու կին անհաւատարիմ : Կամիլիա զիս կորսնցնելէն
 աւելի իւր հարստութենէն զրկուած և Մատրիտի
 մէջ ամենաթշուառական մէկը լինելուն համար՝
 կատաղի յիմար մը եղաւ և յիմարանոց տարուե-
 ցաւ : Ապանիոյ կառավարութիւնը առաւ մանուկը ,
 և իմ կամացս համեմատ դպրոց մը դրաւ, որ ուս-
 մունք և կրթութիւն առնէ : Խօսուլք (այս է
 տղուն անունը) անյուսալի կերպով յառաջադէմ
 դանուեցաւ իւր ուսմանց մէջ, և օր մը չեմ զի-
 տեր ինչո՞ւ անցայտացաւ և ալ չիսեսայ զինքը . . .
 Ամիսներ անցան և ես իմ զուարժութեանցս մէջ

կը թափառէի . պարահանդէսներու մէջ ամենէն չամբաւաւորն եղած էի , իսկ ոգելից ըմակլիք խըստ կողմանէ զիս գերազանցող չէր դանուեր : Ըստ մը երբ իմ ընկերներուս հետ սեղան նստած կը դոււրձանայի , մէկը մօտեցաւ իմ քովս և աղաշեց ինձ որ իրեն հետ յիմարանոց երթամ . “ Ես միլիան , ըստ ան , հիմայ աղէկ է և քեզ տեսանելու կը բաղձայ ” : Աիրոս որքան ալ որ կարծր էր չիկրցայ դիմանալ , ուստի անմիջապէս ներումն ինդրելով իմ ընկերներէս ուղղակի յիմարանոց դայի , ուր տեսայ Եսմիլիան որ ամենասրտաշարժ կացութեան մէջ կ'արտասուէր , մաղերը բոլորովին ցիրուցան , երեսին դոյնը մահագոյն , աչուըները արտասուելով կարմրած , նստարանի մը վրայ ինկած դայ . . . : Ե՞ , դինի մը տուէք ինձ որ կարենամ ստորագրել ձեզ այն օրուան տեսարանը , մէկէն ելայ նստարանէս և կատարեցի իւր կամքը : Որքան որ Աաթթէօ զունաթափ կ'ըլլար և կ'ու զէր վայրկեան մը առաջ ինքզինքը յայտնել , բայց ես շատ կը թախանձէի զայն որ լոէ :

Ե՞՛չ , շարունակեց աւաղակապետը , երբ ես Եսմիլիաի սենեակը մանելով անոր այն ողորմելի վիճակը տեսայ , կ'երդնում որ առաջին անգամ սիրութը տակն ու վրայ լինելով ինքզինքս կորսնցուցի , և չուղելով որ երկարեմ այս զգացմունքս , մէկէն երեսս դարձնելով՝ կ'ուզէի սենեակէն դուրս ելլել , բայց Եսմիլիա տէղէն ցատկելով բոնեց բազուկէս դոչելով . “ Անօրէն , ուր . . . , ուր կերթաս , ո՛ իմ երջանկութեանս , խաղաղութեանս թըշնամի , զիս այսպէս կործանելէդ , Աստուծոյ և մարդկան ասելի ընելէդ վերջը չես ուղեր քանի մը վայրկեան իմ քովս կենալ և ինձ լաել : Ե՞՛չ , Աիլամ , Աիլամ , բան մը չեմ խնդրեր ես քեզ-

մէ , մի վախնար , ղաւակս միանգամ տեսնեմ , զոււակս , ա՛հ , Աստուած իմ . . . Աստուած իմ . . . ” : Արաասուքը հեղեղի նման կը հոսէին աշուներէն , և մահաստուեր այտերուն վրայէն կը դլորբէին իւր կուրծքին վրայ :

“ Եմիլիա , Եմիլիա , ըսի ձեռքէն բռնելով , ներէ ինձ . . . քու զաւակդ Ոստոլֆը պիտի տեսնես դու , կը խոստահամ քեղ . . . — Ձէ , չէ , դայն չեմ ուզեր տեսնել ” , ըսաւ մէկէն բոլորովին կերպարանափոխ լինելով . . . “ Հետո եւ կուր . . . եկուր պարտէդը երթանք , ուրիշ ըսելիք մը ունիմ քեղ ” : Այս ըսելով սկսաւ զիս պարտէզի մը ծայրը տանիլ , որոյ յատակը հինդ հարիւր ոտք ցած ահազին ձոր մը կար , հոն նատաւ Եմիլիա և նստեցուց զիս ալ , կատարեալ լուութիւն մը կը տիրէր ամեն կողմ , և արեւ իւր երեկոյեան հրաժեշտը կուտար տիեղերքին . . . Եմիլիա արտաստոքը դադարած էր , և ամենաթեթև կապուտ ամպ մը անոր դէմքը ծածկած էր . . . ” Վ իլամ , ըսաւ Եմիլիա . . . Վ իլամ , քեզի յանձնարարութիւն մը պիտի ընեմ , զոր եթէ չիկատարես՝ թողտիեղերքը իմ տեղս յաւիտեանս բողոքէ քեզի դէմ , և կենացդ մէջ ճշմարիտ երջանկութեան համը չառնես , թափառիս դու միշտ հալածական , անկեալ Աստուծոյ և մարդկան երեսէն , թափի քու զլսուդ վրայ Երկնքին ամեն պատուհանները և տարտարոսին ամեն սոսկումները . . . : Խօսք տուրինձ , Վ իլամ , խօսք տուր ’ի սէրն նուիրական ծընողացդ , ’ի սէրն մարդկութեան , վասն զի իմ կենացս վախճանը մօտ է , և ժամանակս չեմ կրնար կորսնցունել ” :

“ Եռաղեցաւ Եմիլիա և ես ինչ խօսիլս չէի գետեր . . . , և կարծես բոլորովին աննկատ իւր խօս-

քերուն հարցուցի : “ Եսմիլիա , Ուօտոլֆդ տեսնել չե՞ն ուղեր :

— Զէ , չէ , աղաղակեց Եսմիլիա տեղէն ցատկելով , վասն զի իմ մահս տասնապատիկ դաժանելի պիտի լինի , եթէ զայն տեսնեմ . . . : Ա՛հ , այս ինչ զարհուրելի է եղեր անօրէնի մը կեանքը . . . բայց , Վիլամ , խոռք կու տան յանձնաբարութիւնս ընդունելու և կատարելու :

— Այո , Եսմիլիա , այո , ըսի ալ չիկրնալով դիմանալ , ինչ ալ լինի ընելիք յանձնաբարականը՝ պիտի կատարեմ :

— Ուրեմն առ այս նամակը , ըստ կնքեալ նամակ մը ինձ տալով , և Վաթթէօի ձեռքը հասցուր առ , Վիլամ , և կ'աղաչեմ որ իմ Ուօտոլֆու երեսի վրայ չիթողուս , զայն խրիէ այնպիսի տեղ մը , ուր կարենայ առաքինութիւն ուսանիլ , ահ , ես զինքը ալ չի պիտի տեսնեմ : Կանգնած էինք . . . Եսմիլիաի դէմքը այլափոխեցաւ , յանկարծ ձիւնի պէս Ճերմկութեան յաջորդեց կարմրութիւնը , ան ալ անցաւ և կատառութիւնը տիբեց , երկու խոշոր արտասուաց կաթիլներ աչուրներուն աղքերակաց քով կանգնած էին . . . և աչա յանկարծ . . . դեռ կը զարհուրիմ պատմելու . . . Եսմիլիա ինքզինքը նետեց սրարտէզին ծայրէն վար ապառաժուտ ձորին մէջ . . . սարսափեցայ մէկէն , զլուխէս մինչև ուքըս կը գողդզար . . . : Ենցաւ Եսմիլիա յաւիտենականութեան սահմանը , թողլով որ իւր մարմինը դահամլիճելով անթիւ կտորներու բաժանի տիսուր ձորի մը ապառաժներուն վրայ փրուելով , թողլով զիս նաև որ ապշութեամբ պաշարուիմ և ինչ ընելիքս չի գիտնամ . . . : Քանի մը վայրէեան դողլ պաշարուելէս վերջը՝ սկսայ ետ ետ քաշուիլ , բայց ուշ . . . : Վասն զի յիմարանոցին պահած

սրանները չեռուէն տեսած լինելով լամիլիախ դա-
հայիթելը՝ աճապարանօք քովս վաղեցին, և զիս
անովիջապէս բոնելով ոստիկանութեան մատնե-
ցին . . . Երեք սովոր զարհուրելի տանջանքներ
քաշելէս վերջը զիս տասը տարի շղթայակապ աշխա-
տութեան արժանի վճռելով, զիս ինձ որոշեալ աե-
ղոս խրկեցին : Աւնայն տեղը կը բողոքէի, ունայն
տեղը անմեղութիւնս կը պաշտպանէի, բոլոր ազեր-
սանքս, աղաչանքս և պաղատանքս անօդուա եղան,
և ես ստիպուեցայ իրենց վճռոյն խոնարհիլ և մի-
ջոց մը խորհիլ ինքզինքս աղատելու համար :

Երեք տարի անցաւ և ես գեռ շղթայակապ էի,
բայց ամեն բան կարդի դրեր էի իմ աղատութիւնս
ձեռք անցընելու . . . Պարկած սենեակիս, որոյ
երկաթեայ նիգերուլ ազահովուած փոքրիկ պատու-
հանը ահազին խորութեամբ անդունդի մը վրայ
կը նայէր, պատը բաւական փլցուցած էի, արդէն
քանի մը մատ տեղ մնացեր էր . . . Ըստ լաւ կը
յիշեմ՝ փոթորկալից զիշեր մի էր, երբ ես իմ աշ-
խատութիւնս լմնցուցեր էի, և անդիէն ասդիէն ժո-
ղոված չուաններս իրար կապելով և անոր մէկ ծայ-
րը ապահովարար սենեակիս մէջ տեղը զտնուած
սիւնին կապած լինելով, կալեցի մնացեալ չուանին
մասը ծակէն դուրս, և սկսայ կամաց կամաց վաք
իջնալ ուտքերս դեռ շղթայակապ . . . Աէի դի-
տեր թէ չուանին միւս ծայրը յատակին հասած էր
թէ չէ, ուստի երբ տեսոյ որ չուանը հատաւ, և
ոտքերս բանի մը չիդպաւ, սկսայ սաստիկ տառա-
պիլ, մութը անտանելի սաստիկ էր, ցուրտը ան-
հընարին, իսկ փոթորկիլ այս զիշերը կարծես կա-
տաղութեան դարձած էր, դեռ կէս զիշերը մէկ
ժամ անցած էր, անանկ որ եթէ այս զժնդպակ վե-
ճակիիս մէջ ուզէի մինչեւ արշալոյս սպասել, շատ

յիմարութիւն ըրած պիտի լինէի , վասն զի ցութ-
ար զիս անշուշտ պիտի մեռցնէր , վեր եւլել դար-
ձեալ հնաբաւոր չէր , ուստի ամեն խորհուրդս հա-
ւաքեցի ինքղինքս թողուլ իյնալ կամ մնոնելու և
կամ ազատելու համար . . . :

Այս խորհուրդս վերջապէս 'ի դործ գրի շատ
երկիւղալից երեակայութիւններէ վերջը և աղատե-
ցայ , ըստ որում հաղիւ թէ ինքղինքս թողուցի , ա-
հա ոտքս զետնի հանդիպեցաւ , ուսկից անմիջապէս
շղթաներս քաշելով սկսայ հեռանալ :

Տարտարոսէ փախչող թշուառականի մը նման
խաւարի և փոթորկի բոլորովին աննկատ կ'աճտ-
պարէի ես ժամ մը առաջ եօթը մզոն հեռու ան-
մերձնալի կոչուած լեռը հանելու , ուր իմ ծա-
նօթներէս շատերը կային . . . : Շղթաներուս
ձայնը ձորը արձագանքով կը լիցնէր , և ամեն
րոպէ բռնուելու երկիղը միայն զին քիչ մը կը նե-
ղէր :

Արշալուսոյ մէկ ժամ մնացած հասայ հոն և
ուղղակի դացի ան այրը , ուր անտարակոյս էի
զտնել իմ բարեկամներս , ինչպէս որ անանի ալ ե-
ղաւ , վասնդի երբ ներս մտայ և սկսայ ամենքը ի-
րենց անունովը կանչել , ահա տասնէն աւելի Խպա-
նիոյ ամենընտիր աւաղակներ առջես վազեցին և
հազարաւոր տեսակ խօսքերուլ զիս դովելէն զովա-
րանելէն վերջը՝ իմ Ճարալիկութեանս համար մէ-
կէն ոտքիս շղթաները կոտրաեցին և զիս դարձեալ
խաւարաշջիկ աղատական մը ըրին , և այն օրէն
վերջը չի մնաց անօրէնութիւն մը որ ըրած չի լինիմ .
ամեն եղեսնադ ործութիւն ինձ համար փոքրիկ սուտ
մը ըսելու չափ դիւրին էր . . . : Քանի քանի
մնարաններ տակնուվրայ ըրի , քանի քանի կուսա-
նաց վանքեր բոցերու Ճարակ և մէջի ապաստա-

Դեալ կուսանքը անօրէն կրից զոհ ըրի . և վերջապէս բոլորավին անփոյթ մնացի Եմիլիոյի վերջին յանձնարարութիւնը կատարելու մասին , և աչանամակը որ գեռ կը կենայ հոս , (զբանէն նամակ մը հանեց և սեղանին վրայ դրաւ ,) և որ այս անցամ ձեր հոս դալուն պատճառ եղաւ , վասնդի մէկը կը փնտուեմ ես որ երդում ընէ ինձ այս նամակը իւր տիրոջը ձեռքը հասցնելու՝ թէ որ չէ մեռած . խեղչ Ամթթէօ , ողջէ արդեօք ” . Քանի մը գայրիեան լոեց Վիլամ և յետոյ աշուը ները մեր վրայ անկելով ըսաւ . ” Ո՞վ կայ ձեր մէջէն մէկը , որ յանձն կառնու այս նամակը Ամթթէօին յանձնելու կամ ձեռքը հասցնելու աշխատիւ :

— Ես ինքս , ըսի ոտքի ելելով , պատրաստ եմ անմիջապէս իրեն յանձնելու :

— Անմիջապէս , հարցոց աւաղականետը :

— Եյո անմիջապէս ” , կրկնեցի աւելի հաստատութեամբ Ամթթէօի համբերութիւնը հատած էր , բայց ես միշտ նշան կ'ընէի իրեն որ ինքզինքը չիյայտնէ :

“ Առ ուրեմն և յանձնէ անոր , ըսաւ աւաղականետը , առ ” :

Առի նամակը ձեռքս և ուղղակի Ամթթէօի ներկայացուցի նետեց աւաղականետին զոյնը . . . Ամթթէօ ոտքի ելաւ , մօտեցաւ Վիլամին և ըսաւ հանդարտութեամբ . ” Աիլամ , Ամթթէօն ես եմ :

— Դո՞ւն , հարցոց Վիլամ այլայելով , երկինք :

— Եյո ես , ըստ Ամթթէօ : Մի այլայլիք , անցեալը անցած է , ես կը ներեմ քու ան ամեն քրածներդ որ ինձ դէմ ըրիք , և կը յուսամ ոք

եթէ դու ալ զզջաս ըրածներուդ վրայ՝ երկինք ալ կը ներէ :

— Եշրկինք ալ կը ներէ . . . ա՛հ , մի՛ խօս սիր ինձ հետ երկնից վրայ . վասնզի ան մեծ անիւրաւութիւն ըրած պիտի լինի՝ եթէ ինձ նման հազուաղիւտ անօրինի մը եզակի և անօրինակ ճիւաղի մը ներէ ” :

Ոիրտս տակնուվրայ եղաւ աւազակագետին այս խօսքերուն վրայ . սկստանեկան զզացմունքս չե կարողացայ սանձել , թրթրաց սիրտս և աչուըներս սկսան արաւասուել . մօտեցայ Վիլամին և աչուըներս անոր կռնձեալ դիմաց վրայ տնկելով ըսի .

“ Մէ յուսահատիր , Վիլամ , քու անօրէնութիւններդ ծովի աւազին նման անհամար ալ թէ յինին՝ տակաւին երկնից ովորմութեանը առջեռչինչ են :

— Ուրեմն արդարութիւն չիկայ երկինքը ” , գոչեց այս կարեկցութեան արժանի թշուառականը . “ ուրեմն եթէ իմ անօրէնութիւններս կրնան ներուիլ , հապա ովկ պիտի իջնայ դժոխք . . . ”

— Բայց դժոխքը , բարեկամ , սատանաներուն համար պատրաստուած է , ըսի մեղմ ձայնով մը :

— Հը , ըստ ան , միթէ սատանայ մը կրնայի ինձ չափ սեաւ հոգւոյ մը աէր լինիլ . . . ” խեղձ սատանաները միայն մէկ յանցանքով յաւետեանս դատապարտուած են , քանի որ մարդս անթիւ յանցանք և ոճքագործութիւնք ընելէն վերջը մէկ զզջումով կ'ազատի : Բարեկամներ , լոեցէք , այս խօսքերը իմ բանիս չե դար , վասն զի իմ դաղափարներս և սկզբունքներս խիստ հեռի են ձեր դաղափարներէն և սկզբունքներէն , դուք երջանիկ էք որ պարզամտութեամբ հանդերձեալի մը մէջ

երջանկութիւն զանելու յոյսովը գէթ խաղաղութեամբ կրնաք մեռնիլ . դուք ինձ նման յուղեալ , խոռվեալ , վրդովեալ և տարակուսանաց և երկիւ զի մէջ տաղնապող խորհուրդներ չունիք . ահ , անօրէն սիրտ մը իւր անօրէնութիւնները 'ի գործ գնելու համար որքան զօրաւոր փաստեր կը գտնէ ինքինքը հանդերձեալ գատապարառութենէ մը ազատելու համար : Ո՞րքան ապացոյցներ կը ներկայանան իւր խմացականութեան առջեւ կրօնքներու անհիմն լինելուն համոզուելու համար . ո՞րքան ծուռ կը կարգայ այնալիսի բնութեան մատեանը , և կրօնքներուն բոլոր բարոյական վարդապետութիւնը քանի անբնական ծիծաղելի և անկարեոր կ'երենան իրեն դասողութեան առջեւ : Բարեկամներ , գուք և ձեզի պէսները գոնէ ապառնի երջանկութեան յոյսով կրնաք մեռնիլ , բայց ես ինչպէս կարող կրնամ լինիլ մեռնելու , երբ անցեալ կեանքս իրը իմ առաջին գատախազս կը կանդնի իմ անկողնոյս քով , և երբ ապառնին ինձ համար սեաւ և հաստ վարագոյրով մը ծածկուած տարակուելի ճշմարտութիւն մի է Ա՛Հ , երանի , բիւր երանի անոնց , որոնք իրենց նախահարց շաղին մէջ կը քալեն և յիմարի պէս չեն խառներ իրենց հաւատքը Ա՛Հ , բիւր անզամ երանիկ թէ այս ինչ կրօնքով պիտի կարենամ վայելել յաւիտենական երջանկութիւն մը , թէ և փողոցներու անկիւնները պառկող անօթի թշուառ և անցնող գարձողներու կարեկցութիւնը շարժող ողորմելի մը լինէի ես Գոցենք , զոցենք այսօր այս խօսքերը ”:

Վ իւամ այս խօսքերը խօսելէն վերջը գարձաւ Ամթթէօի և ըստ . “ Ամթթէօ , հաւատաւ

իմ խօսքիս որ ես մինչև ցարդ հաւատաբանւթեամք պահած էի այդ նամակը , և թէոր կարող ես հաւատալ ինձ , դեռ չեմ դիտեր ինչ կը պարունակէ այն , բայց շիտակը խօսելով՝ քիչ հետաքրքիր չեմ թէ ինչ կը պարունակէ այն :

— Օ արմանալիք , սրատասխանեց Մաթթէօ հստաբանին կոթնելով . Աստուած իմ , միթէ հնարէ որ մարդկային սեոը այս աստիճան վատութեան , վատթարութեան և պղծութեան մէջ թագախի ” :

Վ իլամի զոյնը բոլորովին նետեց , և կարծես նոր մտաց կատաղի յուզմաւնք մը տեղի ունեցաւ իւր իմացականութեան մէջ , ելաւ ուղի վիլամ ոտքէն մինչև դլուխը դողմալով , և զոչեց . “ Մաթթէօ ” :

Մաթթէօի աչուրները Վիլամի աչուրներուն մէջ տնկուած էին , քանի մը վայրինան լուսթիւնը տիրեց , և Մաթթէօ ոտքի վրայ ելլելով աղաղակեց . “ Վիլամ , Վիլամ , կը հաւատամ որ ամբարիշտները անսղատիժ մնան ” :

Հառաչեց Վիլամ և երեսը անդին դարցուց : “ Ե՛ս , շարունակեց Մաթթէօ , թոլունք աս թըշուառականին յարկը , երթանք հեռանք որքան որ կարելի է շուտով :

— Ո՞ւր պիտի երթաք , ո՞ւր , զոչեց Վիլամ դողդոջուն ձայնով . ա՛չ , ամենաատելին եմ ես երկնից , լաւ զիտեմ , բայց զոնէ ” : Չի կարողացաւ աւելի խօսիլ Վիլամ , և ինկաւ իւր անկողնոյն վրայ :

Մաթթէօի և Վիլամի բոլոր այս անհասկանալի խօսքերը և շարժուածքներնին՝ իմ , Ատեփանին և իսլրահիմին վրայ միծ ապշութիւն պատճառեցին , և իրարու երես նայելով չէինք զիտեր թէ ի՞նչ

իսուինք կամ ինչպէս շարժինք , անոր համար լռութեամբ այս տեսարանին վերջանալուն կ'սպասէինք : Առաջընկը երբ Վիլամի անկումը և նուազումը տեսաւ , անմիջապէս սեղանին վրայէն անոր քթախտի տուփը առնելով և մեղ ալ իրին չետեղու նշան ընելով , սկսաւ սենեակէն դուրս ելլել :

Քանի մը վայրինէն այրէն դուրս ելանք քըթախտի տուփը քանի մը պահապաններու ցուցընելով իրը նշան մեր աղատութեանը , և երբ այրին բերանը հասանք , անմիջապէս ձիերնիս և ամեն բաներնիս յանձնեցին մեղ , որով մենք ալ կարելի եղածին չափ երադութեամբ , առանց խորչելու գեղ ՚ի ուր երթանիս , չեռացանք այրին սահմաններէն , և հասանք Տէլնէ , երբ արեղակն ալ ճիշտ իւր մարը կը մտնէր : Առանց երկար բարակ խօսակցութեան՝ հոն նպարավաճառի մը սպանդոկը մտանք , և անմիջապէս դտածնիս ուտելով և խմելով պառկեցանք երջանիկ ապադաներ երազելու :

Ի. Ա.

ԱՐ ԵՒ ԸՆԹԱՅԱ, ԴՊՊԱՅԾՈՅ ՄՐ.

Առաւօտ էր երբ արթնցանք , արփին իւր սպակելէն շառաւիղները տիեզերքին վրայ սփռելով , առանց զիշերուան թմբքութիւնը կը հալածէր և ոզի կու ասր ամեն առարկայի իւր նոյն օրուան ընթացքին հանդիսականներ լինելու :

Այսնգոկապետին հիւրասիրութեամբը այս ա-

պաւոտ բաւական կանոնաւոր նախաձաշիկ մը ունեցանք , և յետոյ անմիջապէս հարկ եղած պատրաստութիւնները տեսնելով ճամբայ ելանք դէպ 'ի վառա կէս օրէն առաջ հոն համնելու միտիթարական ակնկալութեամբ : Շիերնիս հեծնելնուս պէտ առաջին հարցումն եղաւ վիլամի՛ Վաթթէօի յանձնած նամակին վրայ , որն որ Վաթթէօ անմիջապէտութեամբ ինձ որ կարդալ :

Վարդկային սեռը եթէ շատ մեծ և երեելի պատճառներ ունի՝ ինքովնքը արարածոց գերազայնը և անոնց ամենէն աւելի դատողութեան և բարոյականի տէր տեպելով ինքովնքը իբր պատուաւոր էակ մը ճանչնալու , յիրաւի քիչ պատճառներ ալ չունի ապացուցանելու թէ ինքը կենդանեաց վատթարագոյնը և թշուառագոյնն է , և կամ թէ չէ մարդկային սեռը չէ հասած դեռ իւր կազմական կաստարելութեան , որով կատիպուի շատ անդամ այնպիսի բաններ ընելու , որավ միտքը կը տարակուսի իւր կաստարելութեան և գերազանցութեան վրայ , վիլամ մարդկային սեռին մէկ առնդամը՝ անշուշտ մարդէնուաստ կենդանի մը ճանչցուած չէր . ան իւր ժամանակին ամեն կրթութիւնը առած լինելէն 'ի զատ՝ խիստ լաւ ալ ուսած էր օրինաւորը ապօրինաւորէն , զէշը լաւէն , և մարդալայելը անմարդավայելէն որոշել , ուրեմն ինչ կենդանի պատճառներով ինքը ամենուալատ անբանի մը աներեակայելի՛ ճիւալի մը եղեռնազործութեանց ոճափառող հրէշ մը եղած էր , միթէ աս ալ կը լուծուի՛ եթէ պարագայից բերմունքին դիմնք , յայտնի չէ՞ որ մարդոց խմացականութեան տիկարութիւնը պատճառ եղած էր վերջին խմաստասիրաց մտատանջութիւնը պարագայից բերմունքին վրայ կոթնելու , միթէ վիլամ և ա-

սոր նմանները միայն նոյն պարագայից հանդիպած են և ոչ ուրիշները , ինչու արդեօք մի և նոյն հօր և մօր որդիք , մի և նոյն ուսումնաբանի մէջ մի և նոյն դաստիարակի քով կրթուող մարդիկ իրարմէ շատ անդամ անհունապէս կը տարբերին : Պարագայից բերմունքը ինչու համար անվլրէս մի և նոյն արդասիքը յառաջ չի բերեր , միթէ հնարք է մերմել որ մարդս իւր կազմութեան դերին է , ինչու ցուրաը մի և նոյն կերպով չեներդորձեր ամեն մարդոց , ինչու ընտիր և զօրաւոր կազմութիւն ունեցող մարդս այնքան չի մխասուիր այս ինչ աշխատութեանէ մը կամ պատճառէ մը , քանի որ փափուկ և տկար կազմութիւն ունեցող մէկը նոյն պատճառէն կամ պատճառներէն կը մեռնի , ինչու համար կարճահասակ մարդիկ հպարտ կը լինին , շատ կը կատղին երբ նախատուին , և ամենէն աւելի քինախնդիր կը լինին , քանի որ երկայնահասակ մարդիկ փոքրողի , վեհանձն և ներողամիտ կը լինին , ինչու համար միջահասակ , մանաբաթիկ ոսկերներով մարդիկ ամենէ աւելի շարժուն , եռանդուն և սաստիկ իմացականութեան տէր կը լինին (1) բայց ես ինչու իմ նպատակէս կը հեռանամ :

Ամթթէօի ձեռքէն վիլամի տուած լոմիլիաի

(1) Սահմանոր աշխատութիւնն մը ունիմի ի լոր ընծայելու պատրաստ . կը պարունակէ կատարեալ ուղեկութիւններ մարդկայէն կազմութեան և անոր բնաւթեան հետ ունեցած ումեն յարարերութիւններուն վրայ . և կը յայբանէ թէ ինչ կազմութեամբ կանչը բարի հաս ատարի մ և առողջ ամսամին կը լինին . և թէ ինչ կազմուածքով կանայք չար , անհաս ատարի մ և վատառողջ կը լինին . ինչ կազմուածք ունեցող կանայք կարելի է . և ինչ կազմուածք ունեցազները անհար է սանձել , որինուոր ճամբառ մէջ մոցնել . և բարի և հաւատաբիմ ամսամին մը լնել . և թէ ինչ է զանակներով և այն . և այն :

Նամակը առնելուս պէս՝ բացի և հետեւալը կարգացի . . . :

“ Վաթթէօ :

“ Առանց ածականի միայն անունդ տալուս ներէ , վասն զի երբեմն քնացող խղճմտանքս , որն որ հիմա զարհուրելի կերպով զիս տանջելու սկսած է , չի թողուց զիս քեզի անմեղ ածականաւ մը կոչել , բայց ոչ թէ ձեր վրայ յանցանք մը լինելու համար այլ իմ անօրէն և անհաւատարիմ դըտնուելուս համար . . . : Հարկաւ , “ սիրելի այր իմ ” , կամ ասոր նման բանիւ մը չէի կարող նամակս սկըսել , ասոր կարծեմ իրաւունք կուտաս :

“ Եյս նամակը թէն միմիայն իմ դրած նամակս է քեզ , բայց նաև վերջինն է , վասն զի իմ ալ կենացս վախճանը մօտ է . . . այխաի մարի կեանքիս Ճրադը շուտով առանց մէկու մը արտասուել սրատճառելու . . . ա՛չ , որքան անիրաւ է աշխարհս որ ինձ նման կարեկցութեան արժանի թշուառականի մը մաշուանը վրայ սղբալնուն տեղ՝ կ'երթան և անմեղներու զերեզմանները իրենց արտասուքներովը կը թանան :

“ Վաթթէօ , իմ այս նամակս քեզի դրելուս պատճառը ուրիշ բան չէ . եթէ ոչ՝ աղաչել քեզ որ լիօտոլֆի փնտուես , դու խնամես դայն և կրթես առարինութեամբ , վասն զի եթէ դու անփոյթ լինիս այս մասին մէջ , դիացիք որ ան Ճիւաղասիրտ վիլամին պիտի նմանի , ամեն տեսակ մեղաց զերի և անլուր որբապղծութեանց հեղինակ : Հաւատա՞ ինձ , Վաթթէօ , թէ վիլամ այն զաղանն է , որ իւր մէկ հատիկ աղջիան նուիրական կոյսութիւնը իւր կրից զոհելու համար՝ թէ անոր մայրը և թէ աղջիկը սպաննած է , և աւելի զարհուրելի է զբուցելը որ նա իւր զաղանական կրից դէմ չիկարենալով դնել :

իւր մեռած աղջիկը զերեղմանէն հանելով, խռեարի
մէջ բոնաբարած է Բալոր ասսնք ես իւր
բերնէն լսած եմ սաստիկ զինովութեանը ժամա-
նակ, ուստի, Վաթթէօ, կը յուսամ որ վերջին
աղերսանքս անլսելի չի ինիք քեզ, և ամեն միջոց՝ ի
դործ գնելով կը փնտաես քու զաւակդ, և անոր
հարկ եղած գաստիարակութիւնը կու տառ :

“ Վնաս բարեաւ, Վաթթէօ, եթէ հնարաւոր
է՝ ներէ ինձ ալ քու անհաւատարիմ ամսւսնոյդ,
որ այսօր պիտի անցնի յաւիտենականութեան մէջ,

“ Ե Ա Տ Լ Ե Ա ս ”

Երր նամակը լմեցուցի և ազւըներս վեշ վեր-
ցուցի, տեսայ որ Վաթթէօ կ'արտասուէր
անշուշտ իւր կենաց թշուառ և դժնդակ լինելուն
համար, ուստի իմ կողմանէս որքան որ հնարաւոր
էր, կը միսիթարէի զինքը իւր անմեղութիւնը իւր ա-
չացը տոչե գնելով :

Վաթթէօ խորին հառաջանք մը հանելով սըր-
տէն, սրբեց իւր արասասուքը և զլուխը առջե կա-
խած խոր լոււթեան և մտաց յափշտակութեան մէջ
թաղուեցաւ :

Ինչ որ ըրի՝ անշնար եղաւ իւր լոււթիւնը
խանդարելու, կարծես ամենեին ինձ չէր լսեր :

Ատեփան կարելի եղածին չափ շուտով ձինը
յառաջ կը վարէր և կ'երենար թէ ժամ մի առաջ
Փօլիս հասնելու համար եթէ անկարելի չլիլինէր՝
թուշուն մը լինել պիտի ուզէր :

Խորահիմ այսօր բոլորովին յափշտակեալ էր
և կ'երենար թէ նոր խորհուրդներով Համբակէն
իւր վրէժը առնելու համար յատակազիծներ կ'ե-
րեակայէր :

Երբ հազիւ երկու ժամուան Շամբայ մեաց

Վառնան համեմելու՝ տեսանք որ հեռուէն տասնե՞ն
աւելի ձիաւորներ սրարշաւ գէսլ՚ի մեզ կ'արշաւէին :

“ Ահա նոր գժբաղդութիւն մի ալ, ըստ
Ստեփան այլացլելով :

— Ենչոդ եղի՛ր, ըսի սրտիս խոռվութիւնը
և եքլիկով ծածկելով, ալ ապահով ենք, բայց
չիդանդաղինք, բարեկամներ, քշենք ձիերնիս ” :
Այս ըսելով սկսայ սաստիկ յառաջ խաղալ. նմա-
նապէս իմ ընկերներս ալ իմ օրինակիս հետե-
ցան, բայց գժբաղդաբար փոխանակ ուղիղ ճամ-
բան շարունակելու անդիտաբար վրիպած էինք
մեր ճամբայէն, և արշաւնիս կը շարունակէինք որ-
քան որ ձիերնիս կարողէին . . . : Ախալմունքնիս
տեսանք, վասնդի օտար էին մեր տեսածները, և
մանաւանդ երբ յանկարծ մէկ տնտառի մը բերանը
հասանք, հոս թէե քիչ մը կանդ առինք բոնած
շաւիդնուս վրայ մտածելու. բայց երկար չիկարո-
ղացանք խորհիլ, վասնդի մեր հալածիչները գրե-
թէ վրանիս հասած էին. ուստի ալ ուր երթալ-
նիս կամ հասնելնիս բաղդին յանձնելով մտրա-
կեցինք ձիերնիս անտառին մէջ, և սկսանք օձապը-
տոյտ շաւիդներով անդնդախոր ձորի մը միւս կող-
մը անցնիլ, և ելլել մէկ բլրակի մը զագաթը
ուսկից անտարակոյտ էինք որ թշնամիներնիս որքան
ալ բաղմաթիւ լինին մեր վրայ յաղթութիւն չեն
կարող վաստիկիլ: Վերջապէս նսպատակնուս հասանք
անվնաս. բլուրին դադաթը ելլելնուս՝ մէկէն ձի-
երնէս վար նետուեցանք, և զանոնք բլուրին ե-
տեի կողմը աեղմը կապելով, մնք ծածկեցինք
ինքզինքնիս այնպիսի ժայռի մը ետեը, ուսկից
կրնայինք. թշնամիներնուս ամեն շարժումը տեսնելու
առանց ամենեին նշմարելու: Հաղիւ թէ ամեն
զործողութիւն լմնցուցիր էինք, ահա թշնամիներ-

նիս տեսնուեցան , որոնք կատաղաբար ամեն վատ
անուններով զմեզ կը կռչէին , և աչուընին ամեն
կողմ դարձնելով՝ մեր ուր անյայտ լինելու կը խոր-
հէին : “ Այս աւարը ձեռքէ հանելու չէ ” , զո-
չեց անոնցմէ մէ կը , որոյ աշարկու ձայնին արձա-
գանք տուաւ ծառալից ձորը . “ բայց դեպ ի ո՛ր
կողմ կը կարծէք որ զացած լինին :

— Խմ կարծիքս սա է թէ անոնք այս ձորիս
մէջ ինքզինքնին ծածկած պարտին լինիլ , ըստ
մէջերնեն մէկ երիտասարդ մըք :

— Պահած լինին ինքզինքնին , այդ շեմ
կարծեր ես , ըստ առջի խօսողը . վասնզի անոնք
լաւ զիտեն որ մենք կատարեալ ծանօթեմք այս
ձորին ամեն մէկ ծակերուն . այդ անհնար է , յա-
ռաջանանք մինչև որ հասնիմք :

— Կեցիք , ըստ ուրիշ մըք , ինձ խիստ ան-
հատատալի կ'երենայ թէ անոնք իրենց փախուստը
շարունակած լինին :

— Ե՞՞չ , ուր ուրեմն կրնան ինքզինքնին ծած-
կած լինիլ այս սատանաները , ըստ դարձեալ ա-
ռաջին խօսողը , որն որ կերպարանքէն յայտնի էր
թէ ինքը անոնց զլսաւորն էր . շուտ ըրեք ուրե-
մըն , հա ձեզ տեսնեմ , բոլոր ձորը ռակնուվայ
ըրէք , ծակ , այր , խոռոչ , մացառներու տակ ,
ժայռերու ձեղքուածք , և սատանայի ուաքը շիզը-
պած ամեն տեղ փնտոեցէք ” :

Այս հրամանը տալուն պէս՝ ամեն քովը ե-
ղողները զանազան կողմ ցրուելով անյայտացան .
իսկ զլսաւորնին ձիէն վար իջնալով , ծառի մըք
տակ նստաւ , և սկսաւ ծխպամորջը քաշել , և խօ-
սակցիլ իւր ընկերներէն մէկուն հետ , որ քովէն
չէր բաժնուած :

“ Ե՞՞չ , բնչ կ'ըսես , ըստ զլսաւորը միւսին

ուսին կարնելով , այս անդամ եթէ յաջողիմք՝ կարծեմ շատոնց հետէ պարապ մնացած քսակնիս սոկիով պիտի լեցուին :

— Շատ յոյ կայ , ո՞ւր պիտի կարենան ծածկել ինքինքնին խենդերը , ըստ միւսը :

— Բայց ես ամենքը չեմ խորհիր , միայն մէկ հատը և ան ալ դուն դիտես , իշխափակ արփածուն ” , ըստ զիսաւորը ժայռելով :

Աւազակին այս խօսքը մէկեն արփւա զրդուեց . և սկսայ Վաթթէօի երեսը նայիլ , որն որ ինձմէ պակաս չէր սրամածած :

“ Ի՞նչ պիտի լինի այս , Վաթթէօ , ըսի կամաց ձայնով մը :

— “ Ետիսանձորդի մը թակարթին մէջն ես անշուշտ , ըստ Վաթթէօ :

— Ի՞նչպէս նախանձորդ , Է՛ս , ո՞ր անօրէնը պիտի համարձակի իշխափակ երեսն անդամ տեղանել , պոռացի բարձր ձայնով ուր ըլլալս բոլորովին կորսնցուցած :

— Կամաց , ըստ Վաթթէօ , չե՞ս տեսներ վտանգդ :

— Դ տանգ , ըսի ոտքի ելլելով , վտանգ և ուրքան սոսկալի կրնայ լինիլ այդ վտանգը . թողէք դիս , ես առանձին պիտի գիմադրեմ աւաղակները ” :

Այս խօսքը խօսելով թէե կ'ուզէի մէկեն ինքինքս յայտնել աւաղակաց , բայց Խպրահիվի ուժեղ բազուկները դիս նստեցուցին , և Վտեփան սաստիկ կ'աղաջէր ինձ որ համբերեմ և ապահովութիւննիս չխանգարեմ :

Աւազակները բոլոր օրը աշխատեցան մեղքանելու , բայց վերջապէս տեսնելով բոր բոլոր աշխատութիւննին ունայն ելք , հեծան ձիերնին

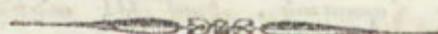
և կատաղաբար սկսան եկած ճամբանէն ետ դառնալ, և քանի մը վայրկենէն աներեւութացան : Երբ տեսայ որ ապահով ենք ալ, չուզեցի որ հոն անցընենք ժամանակնիս . բայց խպրաչիմ շիշաւանեցաւ ըսելով :

“ Յիմարութիւն եւ եթէ տեղերնէս շարժիմք այս դիշեր , վասնդի անոնք կեղծ երկոյթով հեռացան ” : Վաթթէօ և Վտեփան մեծ իրաւունք տուին խպրաչիմի խօսքին . ուստի որոշեցինք նոյն դիշերը հոն անցունել :

Արդէն արեգական իւր մարզ մանելուն իւս ժամ մնացած էր , և մեր զանուած անտառը արդէն մթնցած էր , ուստի մէկէն կերանք ինչ որ կրնայինք դանել քովերնիս , և երկնցանք դեանին երեսը զլանիկնիս ծիսելու :

Ոիսքս որքան որ յուղեալ էր այս վերջին գէպքին սրատձառաւ , բայց և այնպէս կշիղախ հաւատարմութեանը վրայ ամենենին աարակոյս չունենալուս վրաս հանդարտութիւն մը եկաւ , և չուղելով որ ժամերը ունայն մտատանչութիւններով անցընեմ , աղաշեցի Վաթթէօի որ ախրութիւնը մէկդի դնէ , և իւր կենաց սրատմութիւնը շարունակէ և վերջոցնէ :

Վաթթէօ որ միշտ սրատրաստականութիւն ունէր իւր կենաց սրատմութիւնը սրատմելու , մէկէն իւր հաւանութիւնը տուաւ և սկսաւ շարունակել այսպէս ,

ՄԱՅԻՍԻ ՊԵՏՎԱՌԹԵՐԵ

ԸՆԹԱԴԻ ԸՆԹԱԴԻ ԸՆԹԱԴԻ

Բարեկամ, ըստ Ամաթելէօ, իմ պատմութիւնն
յառաջ տանելու համար նախ պարտիմ քեզի կա-
տարեալ տեղեկութիւն մը տալ Խուսաց գերիներու
վրայ, և պատմել քեզ ուրիշ իրողութիւն մը, որ
մեծ յարաբերութիւն ունի իմ պատմութեանս հետ,
ուրիմն ներեցէք ինձ նախ խօսիմ թէ ի՞նչ է Խու-
սաց գերութիւնը, որն որ կը յուսամ թէ սիրով
կը լսէք, ինչու որ այս նիւթը ինքնին քիչ հետա-
քրքրական չէ ։ Ամաթելէօ այս կարճ յառաջարանը
ընելէն վերջը սկսաւ այսպէս :

Խուսաստանի մէջ գերութեան հիմնադրու-
թեան վրայ ոչ ոք կատարեալ տեղեկութիւն ունի,
ամինչև անդամ Խուս զրադէտները այս կէտիս վրայ
մ. կզմէկու դէմ զաղափարներ ունին, և միշտ ան-
միաբան զանուած են, բայց մենք առանց մէկու մը
ականջ կախելու՝ կրնանք առանց տարակուսի ըսել
թէ Խուսիոյ գերութիւնը վասիլ Խվանօվիչի ժա-
մանակէն հետէ կայ, թէեւ կրնանք հաստատել թէ
անոնք կային մինչև Օամթարաց տիրապետութեան
ժամանակէն :

Տասն և հինգերրորդ դարուն միջին ժամանակ-
ներուն մէջ Խուս իշխանները մինչև անդամ Օա-
թարներուն հպատակ, կամ թէ անոնց գերին ե-
երկրագործն էին : Ան ժամանակը Խուս իշխաննե-
րը Օամթարաց Խաներուն հպատակ էին, Խաները
ուղածնուն պէս Խուսաց իշխանները կընտրէին,
զանոնք դատաստանի կանչելու և պատժելու իշխա-

նութիւնը ունէին , մինչեւ անդամ անոնց կենաց վլրայ աղատութիւն ունէին : Ոսւս իշխանները հարակատու էին օնաթարներուն , և այս հարկը խանները հաւաքելու համար Ոսւսաց իշխաններուն պատգամաւորներ կը զրկէին , որոնք Ոսւսերը կ'ընդունէին և կը դիմաւորէին ամենանուաստ երկրպագութիւններով . մինչեւ քաղաքէն դուրս յառաջանալով , և անձամբ անոնց ձիերուն երասանալէն բռնած մինչեւ իրենց պալատները կը տանէին , անտեսենը պատգամաւորները դաշերու վրայ կը բազմէին և իրենց հրամանները կու տային իրենց առջեւ ծնկան վրայ նստած խոնարհ և խեղճ Ոսւս իշխաններուն , որոնք պատգամաւորները դոչ ընելու համար բան մը չեին խնայեր . իսկ ընդ հակառակը երբ Ոսւս իշխանները պատգամաւոր մը զրկէին խաններուն , ասոնք կ'ընդունուէին և կը դիմաւորուէին միայն քանի մը բարձրաստիճան պաշտօնեաներէ , և երբ ժամանակնին կու դար խաններուն առջեւ ներկայանալու՝ ծունդի վրայ կը ներկայանային անոնց առջեւ ամենայն խոնարհութեամբ :

Բայց երբ Ոսւսերը աշխատեցան տասն և վեցերորդ դարուն օնաթարաց լուծը իրենց վրաէն նետել , ոչ Վասիլ Խվանովիչի բարեբաղդութիւնը , ոչ Խվան Վասիլովիչի անուան սոսկումը կարող եղաւ օնաթարաց ընթացքը արդ իլելու , ասանկով դերեւալ Ոսւսական ազգը , որ աղատութիւննին դտնելու յոյսով սկսած էր շարժիլ , դարձեալ իւր առջեւ լուծին տակ ինկաւ :

Ժամանակը շատ փոփոխութիւններ ըրաւ , և Ոսւս ազգը շատ մը մասերու բաժնուած իրարութշնամի ազգ մի էր , երբ Անեծն Պիետրոս առաջին անդամ հաստատեց Տշմարիս աղնուականութիւնը հաստատելով անդրանիկութեան օրէնքը , և ասան-

կով նաև հաստատուեցաւ ստացուածքի ապահովութիւնը :

1714 Մարտի 23ին Ահօն Պետրոս ջնջեց ոյն օրէնքը, որով մինչեւ իւր ժամանակը ամբողջ ընտանեաց մէջ արուներու թուոց համեմատ երկիր մը կը բաժնուեր, և նոր օրէնք մը հաստատեց իր հիմ մի ընդհանուր լիուսիոյ ապառնի աղասութեան Այս օրէնքն էր աղատ երկրագործաց օրէնքը, որոնք բաղկացեալ լինելու էին աղնուականաց փոքրիկ զաւկըներէն, որոնց ամեն մէկին այնքան երակիր կը տրուեր, որքան որ իրենք կարող կրնային լինել մշակելու, և որոնցմով իրենք կապրէին իր աղատականք, և աղնուականութեան անդրանկութեան օրէնքին վրիպմունք չէին պատճառեր : Ասոնց վիճակը դրեթէ յար և նման էր խեղճ հունդարացի աղնուականաց, ոչոնք սուրը մէջքերնէն կախած հողերնին կը հերկեն, և արորը թող տալով աղզային ժողովքներու մէջ նիստերնին կը պահեն :

Պետրոս Ա . եղաւ որ նախ աղնուականութիւն տուաւ իր կատարեալ աղատ (լիուսական նշանակութեամբ), և կատարին Բ . զայն ընդարձակեց . ասով սրոշուեցաւ առաջին անգամ որ աղնուական մը իւր երկրէն, ստացուածքէն և կամ կեանքն չի պիտի զրկուի առանց արացուցուած յանցանքի, որ նա կարող լինի աղատաբար իւր ստացուածքը արդիւնաւորելու . այս օրէնքով աղատականը աղատ էր զանազան պատիժներէ, որոնք զինւորականի մը վըրացի դործ կը գրուեր, և այս օրէնքով նա կարող կրնար լինի օրինաւոր տէր իւր ձեռքը անցած կամ անցուցած ստացուածքին, կարող էր գործարաններ հաստատել, առետրական զբաղմունքներ ունենալ, և լիակատար իշխանութեամբ իւր բնակարանները չի տալ կառավարութեան դործածու-

թեան համար :

Տասն և ութերորդ դարուն ազնուականութեան կազմութենէն մէկը կրնայ լաւ դադաֆար մը ունենալ երկրագործներուն վրայ , որոնք ազատական շիլինելով՝ ինքինքնին կատարեալ զերիներ պարախին ձանչնալ , բաց ՚ի իրենց կեանքէն և իրենց կնիկներէն՝ իրենց տէրերը ազատութիւն ունեին զանոնք ուղածնուն պէս և ուղածնուն չափ աշխատցունել , և իրենց բռը ունեցածը միայն երեւութարար իրենցն էր , ըստ որում իրենց տէրերը երբ ուղէին՝ կրնային առնել իրենց ամեն ունեցածը , մինչև անդամ վերոյիշեալ երկու սեփչական ստացուածքները , կեանքը և կիներնին շատ անդամ իրենց տիրոջը բաղձանաց կը ծառայէին , ըստ ուրում դերիին անչնար էր որ մէկը զաներ աղերսելու իւր քաշած զրկանքներուն համար , քանզի Առասիոյ մէջ , “ Աստուած շատ բարձր է , բայց Կայսրը աւելի հեռի է ” :

Գերիները մինչև ցարդ այս կացութեան մէջ են , միայն թէ հիմա անոնք անբաժանելի են այն երկրէն , որոյ վրայ իրենք ծնած են կամ կը զըտնուին , և որոնց մէկը իշխանութիւն չունի բաժնելու իրենց ծնած կամ զանուած երկրէն , քանի որ առաջ տէրերը ուղածնուն պէս զանոնք կրնային ծախել կամ բաժնել իրենց հօղերէն , և մինչև անդամ երկու ամուսնացեալները ազահով չեին իրենց շարունակ միատեղ դանուելուն վրայ , ըստ որում դերին իրը մարդ չէր ձանչցուեր , այլ իրը սպացուածք սեաւ դերիները : Բայց հիմա զո՞նե անոնք սեպուած են իրը իրենց տիրոջ անշարժ սասցուածքը , և կրնայ ծախուիլ ուրիշի մը իւր զանուածքը կրիկին հետ միասեղ , շատ անդամ տեղի ունեցած

այսպիսի իրողութեանց ժամանակ , ստացուածքին դիրքը , հողին որակութիւնը , նոյն երկրին մեծ քաղաքի մը մօտ և հեռի լինելը , անտառները , ձամբաները և ջրանցքները , եայլն , ոչ այնքան արժեքաւոր կ'ընեն ծախուելիք երկիրը , որքան որ նոյն երկրին մէջ բնակող դերիները , վասն զի աշունցմով միայն հաշիւ կարելի է ընել նոյն երկրին արդիւնաւորութիւնը :

Գաղղիացւոց պատերազմին միջոցին երբ երակի բները ծախուելին՝ արու դերիներու դինը ընդհանրապէս կը հաշուեր (կիները չի հաշուելով) հատը 40 ըստով պահածո , և շատ անգամ ասոնց դինը մինչեւ 150 կամ 200ի կ'ելլէր , նոյն ժամանակը թուղթ ստակը , որն որ քիչ տարածեալ էր , շատ բարձր զին ուներ , այժմ ամեն մէկ դերի դինը միջին հաշուով 100 ըստով է :

Գերիներուն պարտականութիւնը , որ միշտ դժնդակ է , իրենց տիրոջ բարուց և բնութեան նկատմամբ միշտ անկրելի է , որմէ կախումն ունի դերեաց աշխատութեան սահմանը , վայելումներուն աստիճանը և այլն : Գերեաց տէրը պիտի ցուցընեիր ուղած երկիրները անոնց մշակելու իրեն համար և մնացեալը կը թողու որ մէջերնին ուղածնուն պէս բաժանեն : Տէրերը միշտ ազատ են , երբ որ կամին կրնան իրենց սեփչականել այն տեղերը , որոնք դերիները իրենց համար մշակած են , և կրնան անոնց տալ ուրիշ նոր և անշակ հողեր , երբ որ ուղեն՝ կրնան իրենց դերեաց բոլոր ստացուածքը առնուլ : Տէրերը ոչ ուրիշ պարտականութիւն մը ունին գէալ 'ի իրենց դերիներուն , բայց միայն անոնց կերակուրը տալ , և ան ալ ուղած ամենաման և ուտելիք կոչուելու հաղիւ արժանի կերակուրներ , և ասկից զատ՝ իրենց պարաքն է տալ , անոնց ցանեւ-

լու սերմ և մշակելու գործիներ : Եթք երկրի մը
ընդարձակութեան համեմատ զերիները բազմանան,
և բոլոր երկրին մշակութիւնը և արդիւնքը զերեաց
համար հարկաւոր և բաւական լինի , ան ատենը
նոյն երկրին աէրը առանց ուրիշ բան մը պահան-
ջելու անոնցմէ , օպրօք կոչուած հարկը կը պա-
հանջէ ամեն մէկ անհատի համար միջին հաշուով
իբր տասներկու ըուպիլ պահէտ , իսկ եթէ տէրը ոչ
օպրօք պահանջէ և ոչ աշխատութեան պտուղ , ան
ատենը օրէնքը երեքօրեայ աշխատութիւն կը հաս-
տատէ ամեն շարժու համար այն ազու զերիներուն,
որոնք տասնեհինդ տարի աշխատած են , իսկ կա-
նանց և տղայոց համար իրենց կարողութեանը նը-
կատմամբ : Այս իրողութիւնը ընդհանրապէս կ'ո-
րոշէ ինդավելէն (տեսուչ ընդարձակ երկիրներու)
կամ փոքրիկ երկիրներու համար նըւաշին , որոնց
շատը ինքնին զերի են , և որոնք երկաթեայ դա-
ւաղանաւ իշխելու սրարտաւորեալ են , և յիրաւի
վայ անոնց որոնք ասոնց իշխանութեան ներքե կ'իյ-
նան , բայց բարերադդաբար զերեաց համար օպրօտի
դրութիւնը շատ անգամ տեղի կ'ունենայ , և զե-
րիները եթէ կանոնաւորաբար վճարեն այս հարկը,
յարատե և լիակատար ինքնիշխան կեանք մը կը
վարեն :

Գերիներէն շատերը , մանաւանդ երխասարդ-
ները կ'ընտրեն մեծ քաղաքներու մէջ զործի մը
մ.ջ մտնել , և որոնք շատ զիւրութեամբ աղատու-
թիւն կընան ձեռք անցնել իրենց տէրերէն , վասն
զի ասանկով աւելի բարձր օպրօք կընան վճարել :
Ասոնք կ'ընդունին հրամանադիր մը , որն որ տա-
րուէ տարբի նորոգ ուելու է հարկը վճարելու ժամա-
նակ , և ասանկով աղատաբար կընան շարունակել
իրենց ընտրած աշխատութիւնը : Ասոնցմէ շատերը

մեծ քաղաքներ օրականով բանուորութիւն կ'ընեն ու
ումանք ճամբայի առաջնորդ կը լինին , ուրիշները
կառավար , ծառայ , խոչարար , ևայլն , կը լինին ։
ասոնցմէ սմանք ալ առուտուրի կ'սկսին , և որովհետեւ
տե առևտրական ճարապիկութեան կողմանէ Այսուելը
շատ յաջող են՝ շուտով կը հարստանան , բայց ա-
սոնք եթէ անզութ և ագահ տիրոջ զերի են՝ իրենց
դիպած բոլոր հարստութիւնը իրենց չիվերաբերիր ,
վասն զի ասոնց տէրը երբոր ուղէ՝ կրնայ իրենց
բոլոր հարստութիւնը դրաւել : Ասոնց համար բո-
լորովին անհնար է ծածկել իրենց շահը , քանի որ
ինքնիշխան չեն , այլ կրնան առևտուր ընել իրենց
տիրոջը անունովը , անանկ որ իրենց հաշուեգիրքը
միշտ դիտելի է իրենց տիրոջը : Եթէ զերի մը այս-
պիսի տիրոջ մը ձեռքը դանուելու տարաբաղդու-
թիւնը ունենայ , իւր վեճակը խիստ կարեկցութեան
արժանի և դժնդակ է , վասն զի իւր բոլոր աշխա-
տութեան պառողը իւր բոնաւորին քսակին մէջ լե-
ցուելէն ուրիշ օդուտի մը չի կրնար ծառայել , ո-
րոնց շաաը ինքնին աղքատ են , բայց ինեւդրապուր-
կի և Այսքուայի երեւլիներուն յարաբերութիւն
կրնան ունենալ մէկ քանի հարիւր զերիներու աշ-
խատութեան պառուղովը , ծծելով իրենց զերինե-
րուն արիւնը և ծամելով անոնց ոսկորները ։ այս-
պիսի մէկու մը ձեռք դանուած զերիներուն կեանքը
յուսահատական է , ասոնք պարաին իրը մեքենայ
աշխատիլ առանց շահ մը ակնկալելու , և իյնալու
են վերջապէս բոլորովին անտարբերութեան մէջ ,
լինելով կէս ապուշ արարածներ :

Գերիներուն բնակարանները դադանաց բոյ-
ներու կը նմանին , քանիթէ մարգիային աղաստանա-
րաններու , իրենց կերակուրը գէշ և անպիտան է ,
իրենց կիսամերկ մարմինները պատուած լաթերով

ծածկուած են , և որքան որ այս խեղձերը աշխատին իրենց համար բան մը շահելու՝ ունայն է , և շատերը որք սառտիկ աշխատութիւններով քիչ մը բան կը շահին իրենց բռնաւորին շնչաղց յափըշտակութենէն վախնալով , կը թաղեն հողին տակը , և շատ անդամ պատահած է որ ասոնց մէկուն մեռնելէն վերջը՝ քովերնին բաւական հարստութիւն դտնուած է , կամ մէկ տեղ մը պահուած . . . :

Խորհիլ արժան է որ այս ընթացքը շատ մեասակար է երկրին և հասարակութեան մէջ շրջաբերութեան մէջ զանուելիք ստակներուն այսպիսի կերպով անպիտան մնալը , որով երկիր մը շատ ետ կը մնայ առևտրական ջահասիրութեան մէջ :

Ըստ ուրիշ չարիքներէն մէկը , թէև ոչ ամնէն մեծը յառաջ կու զայ զ երեաց այսպիսի անտանելի կացութեան մէջ լինելէն :

Եհա այս է բաներուն վիճակը , որոյ լիովին բարեկարգութեան համար «Ակողայոս կայսրը անգադար կ'աշխատի իւր բոլոր ճարտարամտութեամբը և կամքովը :

Խուսաստանի ընդարձակ երկրին մէջ զտնուող բաղմամարդութեան ամենամեծ մասը զերիներ են , բոլոր կայսերութեան խմբը և անոր զոյութիւնը և պահպանները ասոնք են , անոր զօրութիւնը և պահպանները , անոր կերակուր մատակարարողները և սնուցիչները զերիներ են . զերիներն են Խուսիոյ զործառորները , երկրագործները և ծառաները :

Չերկիները երկու մասերու կը բաժանին , տէւրութեան երկրագործներ , և մասնաւորաց վերաբերեալ երկրագործներ . այս երկու կարգն ալ զերութեան բուն իմաստովը զերի են , երբորդ կարգ մալ կայ , որ զեռ իւր մանկութեան մէջ է , որն որ՝ շնորհակալութիւն արդի կառավարութեան Խու-

սիրյ՝ շուապաւ աճելու և տարածուելու վրայ է , և կը յուսացուի որ մէկ դարու մէջ պիտի կուլ տայ միւս երկուքը , այս կարդը կը կոչուի ողափ Եղիշահոնք , որն որ աստիճանաբար և ինքովնքը քաղաքականութեան յառաջադիմութեան հետ զուգընթաց պահելով օրէ օր զարդանալու և բազմանալու ընթացքին մէջն է :

Ազատ երկրադորձները որք թուով շատ քիչ են առայժմ և կ'ապրին իրք աղատ և երջանիկ մարդիկ իրենց սեփական երկրին մէջ՝ գործունեայ , աշխատասէր և առանց բացառութեան բարերախտ են , և այսպէս ալ պարտին լինիլ , ըստ որում անթիւ միջոցներ կարեոր է անոնց աղատութիւնը դընելու համար . և երք անդամ մը իւր աղատութիւնը զտած և երկրի մը տէր եղած է զերիներէն մէկը՝ անշուշտ իւր զերութեան մէջ սովորած աշխատասիրութիւնը անձնական զդացմամբ կրկնապատկուելով հարկաւ իրենց աշխատութիւնը արդիւնաւոր կը լինի , և իւր երջանկութիւնը անտարակուսելի :

Տէրութեան զերիները առելի բարերախտ են (անշուշտ զերութեան զաղափարը մէկդի գնելով) քան թէ զերմանիոյ երկրագործները , ասոնք սարտին իրենց ազգուստը ճարել և կառավարութեան տարեկան հարկ մը տալ ամեն մէկ արուի համար հինգ լուսական մէջ առու անդամ ունենայ , տարին իրենց հարկը պիտի լինի քառասուն լուսական մէջ առու առու անձինք պիտի մշակութեան մը համար , և ինչ մշակութեան հող մը պիտի լինի այն , որն որ ութը անձինք պիտի մշակեն բոլոր տարին . քաղաքականացեալ Եւրոպիոյ որ երկրին մէջ երկրադորձին բեռը այսքան թեթև է , որքան ծանր է

Անդղիոյ երկրագործներունը , նմանապէս Գառլ-
զիաինը , Գերմանիաինը , և ամենէն աւելի Վաստը-
րիաինը , և այս վերջինին երկրագործները իրենց
աշխատութեան արդասիքին դրեթե երեք չորրորդ
մասը կառավարութեան կու տան :

Եթե Որուսիոյ տէրութեան դերիները մէկ
մեծ քաղաքի մը մօտ լինելու բարերազդութիւնը
ունենան , իրենց յաջողութիւնը Գերմանիոյ ամենա-
հարուստ Վալթէմպերիկի երկրատէրներէն աւելի պի-
տի լինի , բայց այս գերիները բնաւ իրենց աղա-
տութիւնը չեն կարող դնել , վասն զի Որուսիոյ
կառավարութիւնը աս շնորհքը չէ տուած իրենց :

Վերջապէս , երրորդ կարդի զերիները կը
բաղկանան մասնաւոր անձանց սեփէական զերինե-
րէն , ասոնք են իրական զերիները . այս կարդէն
դանաւող զերիի մը ամբողջ կեանքը թշուառու-
թիւն է , իւր երջանկութիւնը կախում ունի մի
միայն իր տիրոջ հաւանութիւնէն , և տակաւին ո՛ր
ե է երջանկութիւն որ ունի այսպիսի զերի մը , տա-
կաւին աս երջանկութիւնը վասնդի ներքե է , վասն
զի այսօրուան ընդունածը շատ հաւանական է որ
վաղը կորսնցնէ . այս զերիներէն շատերը իրենց
թշուառութիւնը համբերութեամբ և հաճութեամբ
կը իրեն , և եթէ ասոնք ալէկ ձեռքի ներքե են
ապերջանիկ չեն , ըստ որում իրենց նիւթական
ամեն կարեռութիւնը կրնան վայելել , և իրենց
անունը անդամ չի լսած ազատութեան վրայ չեն
խորհիր անդամ , և յիրաւի ասոնք իրենց զերու-
թեան մէջ աւելի երջանիկ են քանթէ այն անթիւ
Երրոպիոյ ունայնաշրջիկ ազատականները , որոնք սո-
վամահ լինելու երկիւղէն շատ անդամ անձնատպա-
նութեան կը դիմն :

Որուսիոյ կառավարութիւնը շատ ջանքեր ընե-

ըու վրայ է այս տարաբաղդ գերիներուն վիճակը բարելաւելու համար , բայց անոնք գեռ կատարեալ հասած չեն դործադրութեան , և շիտակիլ խօսելով գերիներուն ամենէն աւելի կարեկցութեան արժանի գանուողները բացառութեւններ են , բայց այս բաւական թշուառութիւն մի չէ որ անոնց մտաւորական մշակութիւնը դեռ թողուած է դեզերիլ այսպիսի նուաստ աստիճանի մը մէջ , բաւական ցաւալի իրողութիւն մը չէ որ այս գերիները զբկուած են իրենց մարդկային այն իրաւունքն , աղասութիւննեն որ կ'որոշէ մարդս կենդանիեն :

Այս գերիներուն ընդհանուր կացութիւնը հընար չէ ստորագրել կատարելապէս , վասն զի ասոնց ամեն կացութիւնը ուղղակի կախումն ունի իրենց աիրով ը բաւառութիւննեն և ինքնիշխան կամքէն :

Գերիները յատկութեամբ և ընդունակութեամբ իրարու նման են , մանաւանդ Նվրոպական Որուաստանի մէջ կանուողները , որոնց վրայ աւելի է իմ ունեցած տեղեկութիւններս : Բնական յատկութեան կողմանէ Որուսիոյ երկրադ ործները ընդհանրապէս զօրաւոր , առսղջ և ջղային կազմուածքնին ընաիր են , և բաւական գեղեցիկ , թէ և դեղեցիութիւննին իրենց մեծութեան և ձեռց կը պարսին , քան թէ դիմական գծադրութիւններնուն . ասոնց մէջ ես տեսած եմ այնպիսիներ , որոնց վայելութիւնը և գեղեցիութիւնը զիս զմայլեցուցած են , այնպիսի դլուխներ տեսնը անոնց մէջ , որ եթէ զանոնք խառլիակ մէջ տեսնէի՝ հարկաւ զանոնք իմացականութեամբ լեցուն պիսի կարծէի , ես բնաւ չիպիսի մոռնամ ասոնցմէտիսի կարծէի , որ բնաւ չիպիսի մոռնամ ասոնցմէտիսի որ Բեղդսպուրկի մէջ գեղալաճարի մը քոյլէր , որոյ զլսուն վսեմութիւնը զիս ստիպած էր հաւասալ թէ ան մարդկային սեռին մէջ նշանաւոր լինելիք արարած մի էր , անոր փափուկ և ազնիւ

կերպարանքը, երիտասարդական կոյս ձեւը, հաւկթաշ
ձեւ և քիչ մը անդոյն դէմքը, մեղմ՝ և խօսուն աչ-
քը և չափահասութեան գարնան դեռ նոր նիստ կղած-
այտերը, և բարակ ու առատ մազերը, որոնք ուսերէն
վլար կախուած էին, շիտակը այս զերին զերութեան
մէջ եթէ չիդանուէր՝ անշուշտ խիստ համբաւաւոր
պիտի լինէր բանասակեղծութեան, նկարչութեան և
մարդկային աղատութիւնը պաշտպանելու քաջասըր-
տութեան մէջ : Յիրաւի այսպիսի նշանաւոր
զեղեցկութիւն թէն քիչ կը դտնուի զերիներուն
մէջ, բայց և այնպէս ասիկա ապահովութիւն մըն է
թէ զերիներն ալ յարմար են յառաջադիմութեան :

Գերիներուն յատկութեանը զալով, բարոյա-
կան ճնշումը կ'երեւայ թէ աւելի իրենց հոգինե-
րուն վրայ տիրապետած է քան թէ մարմիններնուն
վրայ . . . : Ծառզ ասոնք իրենց աղատութիւնը ստա-
նան, աչա կրօնասիրութեան մէջ ամենայառաջադի-
մութիւն պիտի ցուցունեն : Գերիները իրենց տի-
րոջ դիմացը, և մանաւանդ երբ անոր գէմ հա-
կառակութեան մէջ են՝ կ'երենան ապուշ և ճնշեալ
և իրենց մտաւորական կազմուածքը մարմիններ-
նուն մեծ աղդեցութիւն կ'ընէ : Գերեաց մէջ
միայն կառապանները տեսայ, որոնք այսպիսի պա-
րագաներու մէջ անտարր եր կ'երենային . ասոնք հա-
մարձակ և շիտակ կը կանդնին իրենց տիրոջ առջեւ,
և իրենց բոլոր վարմունքը, խօսուածքը և նայ-
ուածքը խիստ տարբեր է իրուսիոյ միւս զերինե-
րէն, յիրաւի չեմ զիտեր թէ այս իրողութիւնը
արդեօք յառաջ եկած է իրենց պաշտօնին անկա-
խութենէն, կամ թէ իրենց տիրոջ կեանքը իրենց
իշխանութեանը մէջ լինելէն, ինչ և իցէ կայ
պատճառ մը անշուշտ այս անտարբերութեան, որն
որ ես անկարող եմ ըսել, որով զոհ լինելու եմ

իրողութիւնը պատմելու առանց պատճառ մը յա-
ռաջ բերելու : Գերիները իրենց Ճակատագրին
հետեւլով շատ շողոքորթ են իրենց աէրերուն, բո-
լորովին ծածկած իրենց ներքին զգացումը դէսլ 'ի
անոր որ իւր աղատութիւնը զրաւած է . դերինե-
րը ամսն Ճիդերնին 'ի գործ կը դնեն կարելի ե-
ղածին չափ իրենց տիրոջ սիրելի լինելու, և ան-
կէց հաւատարիմ Ճանչցուելու . . . թէե այս բը-
նաւորութիւնը բնական չէ զերեաց, բայց երկար
ժամանակեայ սովորութիւնները զիրենք վերջապէս
հաւատարիմ ըրած են :

Գերեաց տէրերը իրենց զերիներուն մանկու-
թեան ժամանակ այնքան սէր և խնամք կը ցուցը-
նեն անոնց վրայ՝ որ վերջապէս երբ անոնք կը
մնձնան հարկաւ կը սիրեն իրենց տէրը . և երբ
մի անգամ զերի մը կը սիրէ իւր տէրը, աւ իւր
կեանքը անգամ կը զոհէ անոր համար երբ հար-
կը պահանջէ . նոյն զերին որ իւր տիրոջ ձեռքէն
զաւաթ մը պրանք խմելու համար կը համբուրէ ա-
նոր ոտուըները և հակուստը, նոյն զերին պիտի
թափէ իւր արիւնը իւր տէրը որ և իցէ վտանգէ մը
աղատելու համար, և նաևս եթէ հարկ լինի իւր
բոլոր ստացուածքն աւ կը զոհէ :

Քասանի մօտ երկրատէր մը իւր պարտական-
ներէն շատ նեղուելով՝ վերջապէս որոշումը ըրած
էր ծախսել իւր մէկ քանի զիւղերը . բայց երբ
նոյն զիւղերուն զերիները լսեցին այս, որոնց
վրայ ինքը շատ մարդասիրութիւն ցուցուցած էր,
մէկէն մէջերնին ժողովք մը կաղմեցին, ու իրենց
բոլոր սաստիկ աշխատութեամք վաստըկած ստակ-
ներնին հաւաքեցին աղատելու իրենց սիրելի տէրը
պարաքէ, և պահելու զայն իրենց տէր . ասոնք ոչ
պայման ուղեցին և ոչ այլ ինչ, այլ իրենց ըրածը

Եղի սիրոյ և հաւատարմութեան արդիւնք մը էր .
ահա այսպէս է Ուուսաստանի զերիներուն հաւա-
տարմութիւնը և սէրը իրենց տէրերուն վրայ ":

Հոս արժան դատեցինք Ամեթթէօի պատմու-
թեան ընթայքը կարել և Շիրլէյ Գրուքս անուն
համբաւաւոր Անդղացի պատմաբանին Ուուսաստա-
նի զերիներուն վրայ տուած տեղեկութիւնը չմեր
հետաքրքիր և Ուուսաց քաղաքականութեան վրայ
տեղեկութիւն ունենալ սիրողներուն համար հոս
դնել :

Ի՞՞ .

ՀԵՐԵՎԵՐԵ ԿՈՒՄԵՆ ԱՅԽԵՐ

" Արդ : Ուուսիայի մէջ զ տնուող երկրագործ
զերի մշակին վիճակը քննենք : Գերիներու ազգը,
որուն արդի ընկերական և բնական կացութիւնը
արտաքին սակաւ ինչ ակնկալութիւն կ'ընծայէ թէ
առանձին կամ ընդհանուր ազգային բարուց կը ը-
թութեան և յառաջադիմութեան , զուրկ չէ բոլո-
րովին իր աւանդութիւններէն և յիշատակներէն :
Այս զերիներու ազգին երգերը , որոնք գեռ պահ-
ուած են , և այնպիսի բնական ներդաշնակու-
թեամբ մը որոշուած , որ քիչ անդամ անկիրթ
ազգաց պատմութեանց հետ կապակցեալ կը տես-
նուի , միաբանութեան , երջանկութեան և հայրե-
նասիրութեան վրայ կը խօսի , բայց բոլոր աս եր-
գերը Ուուսիոյ նախնի ժողովրդեան զերութենէ
յառաջ կային : Ես կարող չեղայ զ տնալու աս եր-
գերուն շարադրութեանց տպեալ քաղուած մը , և

ոչ իսկ անանկ երգեր ունիմ քովմ , որոնց ստոյփ աղբիրը հասկնալու համար յիշատակ մը լինելուն վրայ հարցուփորձ ըրի , բայց աս երգերուն զանազան խօսքերը շատ անդամ լիցի , ուստի գըժուարին պիտի չի լինի անանկ ձեւ մը տալու աս լըսած խօսքերուս , որոնք իրենց սկզբնական եղանակին հետ միաւորելով , կրնան նաև անցնել տալու ան “ազդային ներդաշնակութիւնք” կոչուածներուն կարդը , որ մեր հայրենի երկրին հեղինակներուն հանձարը այնպէս զոհացուցիչ կերպով կ'արդասաւորէ :

Ոիրոյ երգերուն մէջ (կրնամ նաև աս Ճըշամարտութիւնը իր թե օդնութիւն մը յիշել ժողովքուեան բնաւորութիւնը երևան հանելու) զերիին նուազածութիւնը մասնաւորապէս հարուստ է , բայց իմ անոր քնարերգակ բանաստեղծութեանց վրայ ունեցած սահմանաւոր ծանօթութիւնս որքան որ կը ներէ , կրնամ ըսել թէ անիկա կարող չէ եղած դանել նոր բան մը ըսելու կամ երդելու անանկ խնդրի մը վրայօք , որն որ ո՞ր և իցէ կերպով մը , բաւական ժամանակ իր ատենին հետազօտուած է ”:

Գերիներու մէջ կը դանուին այնպիսիներ , որք իրենց սիրահարական վիճակին մէջ զանուած ատեն՝ շատ ջերմ փափաքով թատրոններ յաճախել կը սիրեն , և աս պարագայիս մէջ իրենց զդացմունքը շատ նշանաւոր է համեմատաբար Եւրոպիոյ թատրասէր սիրահար ժողովրդեան . ուստի ներելի է հետեցնել թէ մարդկային սեռին այս մէկ մասը չէ կորուսեր իւր նախնեաց փափուկ զդացմունքը ները երկարամեայ զերութեան ծանր շղթաներուն տալ :

“ Աս դերի մշակը նաև շատ բարեպաշտ է

ըստ իր տեսութեան մտաց . առն օրեր դործելէ կը
հրաժարի և չափէ դուրս երկիւղածութեամբ ի՞նք-
զինքը արքեցութեան կուտայ : Անոր ջերմմասե-
դութեան գաղափարը , զոր հաւանականաբար իր քա-
հանայէն կ'ընդունի , մեծ ազգեցութիւն չի ներ-
դործեր անոր ամենօրեայ ընթացից և կենակցու-
թեան վրայ , և նոյն գաղափարին անոր կենաց ըն-
թացքին մէջ ունեցած սպարտաւորութեանց կամ
դանցառութեանց հետ ունեցած կապակցութիւնը սա
Ճշմարտութիւնով կը յարգուի , որ երբ դող մը
բռնուի , ասոր ընթացքը քննելէ ետե , իբր իր
յանցանաց տեսարան եկեղեցին կը տանին , և չո՞ն
դողին Աստուածային կողման ձեռնտու լինելու հա-
մար այս կամ այն սուրբին կողմանէ օրհնութիւն
մը կը կարդան անոր վրայ : Գերեաց համար նը-
ւիրուած տեղերուն մէջ շատ քիչ կը դանուին որ
տեսակ մը բարեպաշտական պատկերներ չի պարու-
նակեն իրենց մէջ . այս պատկերներուն էն ծանրա-
գինները խաղլիա կը շինուին , որոնք տեսակ մը
տփամեն նկարի ձեւ ունին . մյլեայլ մեծութեամբ
վեցը մատնաչափէն բռնէ մինչուկ երկու և երեք
ոտք քառակուսի , քանի մը մատնաչափ խորու-
թեամբ , շրջանակը ապակեայ : Ասոր մէջ ոսկէզօ-
ծեալ տերեներու , ծաղիկներու , պտակներու և
ուրիշ դրուագներու լուսափայլութիւն մը կայ , և
ասո՞նց մէջ տեղ ընդհանրապէս Աստուածայինը
նկարած են երբեմն իբ որդին զիրկը առած և եր-
բեմն առանձին բաղմեալ և խումբ մը մոմեղէն
պատկերներ անոր զլիսուն վրայ և բռլոր տեղ
կախուած , իբրև հբեշտակային լուսաւորութեամբ :

Աս պատկերներէն մէկ քանին շատ փառաւոր
տեսք ունին , իսկ մէկալները աննշան վիճակի մէջ
են , բայց ամէնն ալ միօրինակ յատակագծով շին-

նուած են : Գերին այս նուիրական տեղերէն մէջ կուն մէջ մտած ատեն , ուր այս պատկերներէն մէջ կը կախուած է , յարդ ական կամ ակնածական խոնարհութիւնը մատուցանելը չի զւանար : Այս գերիին բարեպաշտ միտքը կը զայրանայ , եթէ այս պատկերներէն մէջ կը լուծանելու կամ հալեցնելու ձեռնարկութիւն մը լինի , ինչպէս որ առաջուց ալ միայեալ Յունաց և կաթուղիկէ եկեղեցւոյն ուղղադաւան (օրիոծուք) եկեղեցին հետ միաւորելու խնդիրը նոյն գրգութիւնը կը պատճառէր , և կ'ըսեն թէ աս բանը մեծ զիշտ կը համարէ գերին , և այս ձեռնարկութեան խնդիրը անանկ կ'տմըն է , որոյ վերայ գժուարին է զանի խօսեցնել տալը , այնպէս որ անպատեհ ազդեցութեամբ միայն կը յաջողի այս , որով անոր աստուածաբանական խորհուրդներուն արժէքը կ'իջեցնէ :

Այս գերիին գեանոյ բաժին մը կ'ընծայուի , որով կարող ըլլայ զինքը ու իր ընտանիքը ապրեցընելու : Այս բաժինը , հարկաւ , ըստ անոր պիտոյից ու հարկաւորութեան կերպ կերպ կ'ըլլայ , և միջին ձամբով խօսելով , ընդարձակ տարածութեան կշռոյ վրայ հաստատուած է , կշիռ մը որ կերպով մը Տէրութեան սահմանին ընդարձակութիւնը կը ցուցնէ : Ուստի գերիին երկրին բաժինը , աս հաշուով զրեթէ երեք արտավար (տէօնիւմ) է : Աս երկիրը անիկայ ուղածին պէս կը մշակէ , ամեն ատեն որ իր ակրոջը վերաբերեալ պարտաւորութիւնը կը լմացնէ : Տէրութեան հին կանոնագրութեանց համաձայն , առաջ աս երկրին հաստատուն ժառանգութիւնը զերիին համար շատ անըստոյդ էր , վասն զի զերիին տէրը զօրութիւն ունէր և կրնար ուղածին պէս զզ երին փոխադրելու հեռացնելու իր քովէն անանկ պարագաներու մէջ

արայնապիսի բաժանումը մը իր տիրոջմէ՝ խեղձ գեւ քիին աղետալի հետեւանք կը պատճառէր : Այսկայն աս բանը , դո՞նէ հիմա վերջին ատենիներս ամենէն աղատ և անձնիշխան տիրոջ մը համար դժուարին է ընելը :

Քանի մը տարիներէ ՚ի վեր կառավարութիւնը փափաքեցաւ անանկ ընթացք մը բռնել որսվ գիւրայնել կարենայ զերիին վիճակը , զանի քիչ մը աւելի անկախ կացուցանելով իր տիրոջմէն :

Այս իսկ աղատութեան դաղափարը զօրանիստ տեղեաց մէջ ժամանակ մի ընդունելութիւն գտաւ թէե երթալով մոոցուեցաւ : Բայց կանոն մը , որ կը խոստանար բարի արդիւնք յառաջ բերելու , քանի մը տարիէ հետէ հաստատուեցաւ , և մասնաւոր նկատումներու պատճառաւ մինչեւ այսօր ընդհանուր զործադրութիւն մի չունեցաւ : Աս կանոնն ալ կառավարութեան կողմանէ հաստատուեցաւ , որ չը ։ “Համարագիր կամ կտակ վաճառաց” (Ionentorug) : Ասով սէրութիւնը որոշել և սահմանել ուղեց գերիին տիրոջը հետ ունեցած առընչական վիճակը , թէ ստացուածքի և թէ ուրիշ գերութեան կենաց առանձին հանդամանաց նկատմամբ : Աս կանոնին ընդհանուր սկզբունքը արդար և օրինաւոր սեպուեցաւ . և շատ մը կալուածատէրներ իսկ ընդունեցին նոյն կանոնը :

Որպէս զի գերին կարող ըլլոյ սոյն կանոնին խնամիներէն օգտիլ , աէրութիւնը հրամայեց որ իւրաքանչիւր երկրի բաժինին վերաբերեալ “Համարագրին” երեք օրինակները հառարակութեան հոգովութեան ներքեւ պահուի . այսինքն մէկը եկեղեցին , մէկը քահանային տունը և մէկն ալ դատաստանարանը , ասիկայ անանկ կարդաւորութիւն մ’էր որ ըստ երեւոյթին սլիտի ապահովակներ զգերին կը

իրաւանց տէր լինելու ան կանոնին համաձայն :
 Բայց ասոր գործադրութիւնը արդիլելու համար
 շատ աշխատողներ եղան : Իր շահերուն վերա-
 բերեալ գործերուն մէջ զերին շատ յաջողակ և
 ճարտար է , և օրինաց զօրութեամբ ամրացած
 թղթի կտոր մը իր և հակառակորդին մէջ տեղը զօ-
 րաւոր պատճէ մը կը կանգնէ : Եւ թէ և անտա-
 րակոյս նոյն կանոնին մէկ օրինակը քահանային
 ձեռքը յանձնելով , (որ ժողովրդեան դաւանանքէն
 լինելով՝ անոր առաջնորդը , խորհրդատուն և բա-
 րեկամը պէտք էր լինել , և կ'սպասուէր որ օգնէ
 ժողովրդեան իր պատճառները յառաջ վարելու
 չարափառ տէրերուն որ և է ընդգիւմութեանը դէմ
 դնելու համար ,) նպատակնին դեղացւոց ձեռնառու-
 ութիւն ընել էր , բայց ասանկ ելք մը շունեցաւ :
 Վասն զի քահանան ծակաչք , կծծի և խորամանկ
 լինելով , սովորաբար հարուստ և կաթոլիկ տիրոջ
 կողմ կը բռնէր քան թէ տղքառ Յոյն դերիին :
 Եւ անգամ մը որ տիրոջ կողմը հակէր , դժուա-
 րին չէ մակաբերելը թէ խորամանկ քահանայ մը ,
 որուն քով կը պահուի ըստ օրինաց մէկ թուղթը ,
 խեղձ ողորմիլի կէս մը բարբարոսներու ամբողջ
 գիւղը ինչ աղետից և խառնակութեանց վհի մէջ
 կը նետէ : Ուսաի օրէնքը մեծագոյն մասամբ չի
 կրցաւ իր նպատակին հասնիլ կամ երեսի վրայ մը-
 նաց , և հիմա գես միջոց մը չերեար աւելի անա-
 շառապէս և խառութեամբ զօրացնելու զայն , քանի
 որ ասանկ պիտի չ'լիներ եթէ կառավարութեան
 միտումը նոյն ձեռնարկութեան յարելու լինէր :
 Այսայն երկու կարեոր կէտերու նկատմամբ վերա-
 յիշեալ օրէնքը շահաւոր արդիւնք ունեցաւ , մէջ
 մը որ դերիին վարձելու իրաւանց կազի օրինաւոր
 եղանակ մը դրաւ , այսինքն թէ կարգիլէ որ դերին

իր վարձած դետնի կալուածքէն սպիրոջը քմացը համաձայն տարւոյն որ և իցէ եղանակին մէջ յանդարձ գուրս վոնտուի , մէյն ալ որ պատճառ եղաւ կանոնաւորելու ան միջոցները որուն մէջ տէրը կարենայ զերիէն աշխատութիւն պահանջելու . հին օրէնքը որ և է արգելք մը չի կրնար տալ , և տիրոջը համարձակութիւն տալ իրեն կամաց և յօժարութեանը համեմատ օրեր որոշելու , և կամ երբ օդին որպիստութիւնը իրեն շահառոր դաշ , առանց մտածելու զերիին հարկաւորութիւնը կամ անոր սակաւ ինչ հունձքը որով կապրի . Աս երկու մեծ կարեռութիւն ունեցող կետերուն փրկաւէտ զօրութիւն մը տուաւ “ Համարադիրը ” .

Անուրանալի է որ Արուսիոյ մէջ գտնուող քարձր իշխանութեանց քաղաքաղիտութիւնը զերիին երջանկութեանը նպաստիչ է , կամ թէ , երբ անոր օդափին համար եղած կանոնները ասպահովապէս ’ի զարծ գրուէին (աս խօսքը ընդարձակ նշանակութիւն ունի ստորին պարզաներուն նայելով), զերիին վիճակը զգալի կերպով պիտի երջանկանար , և անոր չորս կողմը իրաւունք և օդնութիւններ պիտի հաստատուէին : Հարկ չէ հոս զերիին օդափին Տէրութեան բարի միտումին զաղոնի պատճառ մը փնտոնէլ , և կամ վիճելու ինչպէս որ անտարակոյս նոյն իսկ կալուածատէրը կը նեն , թէ Տէրութեան քաղաքականութիւնն է և եղած է , որքան որ կարելի է տիրոջ և զերիին մէջ անփարանութիւնը և խեթը ծաղկեցնելու : Հարկ չէ ինձ հաստատել ան ճըշմարտութիւնը թէ տէրութիւնը նոյն իսկ տէրերուն կողմանէ եղած դիւղականին վիճակը դիւրացնելու համար որ և է ձեռնարկութիւն մը կը վհատեցնէ : Եւ արդարե երբ ասկէ քիչ ժամանակ յառաջ յայտնուեցաւ թէ այսպիսի խնդրոյ մը վերաբերեալ

շրջաբերական թուղթեր տարածուեր և քանի մը կաւ-
լուածաաէրներու կողմանէ ասոնց ընդունելութեան
սկզբնաւորութիւն մը ընելու գաղափարը երեան ե-
լեր և հաստատուեր է , Առորբ Քեդրպուրկի մէջ աս-
րանը մեծ խոռովութեան առիթ եղաւ : Վասն զի
անանկ շարժում մի որմէ բարի զզայողութիւն կը
յառաջանար և բռնաւորութեան ու գերութեան կա-
պերէն աւելի աղէկ կասլ մը աս երկու վիճակին
բռնաւորին ու դերիին մէջ տեղը կը հաստատէր ,
ամենեին կերպով մը միւս երբորդական և բանաւոր
իշխանութեանց բանին չեր զար : Բայց ես աս խըն-
դրոյն վրայ երկարօրէն խօսելու սկառք չունիմ :
Բոլոր իմ առած տեղեկութիւններէս չեմ տարս-
կուսիր ըսելու թէ նոյն իսկ կայսրը՝ թէև հարկա-
ւորութիւն կ'զզայ քաղաքական որոշ դրութեան մը
յարելու , դարձեալ անկեղծօրէն կը փափաքի իր
թէ ազատական և թէ գերի հպատակաց երջանկու-
թիւնը յառաջ տանելու , և առանց որ և է երկրոր-
դական պատճառ մը տալու աս բանիս , բանաւորա-
պէս կրնանք հաւաաալու թէ անիկա սիրով որ և ի-
ցէ պատեհութենէ մը կուզէ օգտիլ և 'ի դործ զնել
զայն երջանկացնելու համար ան անթիւ միլիօնաւոր
ժողովուրդը , որոնք այնպիսի զարմանալի ջերմե-
ռանդութեամբ կը պատկառին անորմ : Գործա-
կալներու հետազօտութիւնը որն որ պիտի ընդդի-
մանար կայսերական կամաց այսպիսի փափաքի մը՝
վերը յիշուած շրջաբերական թուղթերուն նպաս-
տաւոր չէ :

Ամկայն կալուածատէրը ձեռքը եղած երկիր-
ներուն դործածութեան մասին քաղաքականութեան
քով ինքողինքը արդարացնելու համար վերը յիշած
պարագաներէս օգուտ կը քաղէ : Իր կալուածոց
մշակութեան համար պարագ տեղը (ինչպէս որ ինք

այսպէս կենթադրէ) դրամակլուխ մը չի դներ , չի քարդաւածեցներ զանոնք , և իր ստացուածոց ասպառնի յառաջադիմութեան վրայ աչք մի չի նետեր , այլ միայն իր հին դրութիւնը կը շարունակէ , տարուէ տարի բռնի և հարստահարութեամբ քաղեւով ինչ որ իր երկիրը յառաջ կը բերէ :

Օքուր տեղը կը համոզէս անոր թէ լաւագոյն դրութեամբ և այլափոխ միջոցով մը՝ տարուան մը միջոցի մէջ իր երկրին արժէքը մեծապէս կ'աւելնայ և ինք կարող կը լինի իր որդւոց հարուստ ժառանազութիւն մի թաղուլ : Աս Ճշմարտութիւնը չուզէր ընդունիլ , և իր դրամակլուխը վտանգի մէջ չի գընելուն՝ այնպիսի պատճառանօք կը չատաղովէ ինքս զինքը , որոնց դէմ դնելը օտարականի մը համար դժուարին է : Անիկա վստահութիւն չունի ընկերական դրութեան տեսողութեան վրայ , որուն վրայ իր ներկայ յաջող վիճակը հիմնուած է , կ'ապացուցանէ թէ աստհովութիւն չունի թէ արդեօք քաղաքական վիճակը կամ զերիներու յեղափոխութիւն մը պիտի զրկե՞ն զինքը զերիներու վրայ ունեցած իշխանութենէն : Խոհեմութիւն կը կարծէ շարունակելու իր ջանքերը հունձքը ապահովցնելու և քանի որ իր ձեռքն է համբարանոցը զետեղելու , վասն զի շատ բան տեսեր ու սորվեր է , և անկարելի է որ շուրջանակի եղած որեկիցէ իրի մը տեսողութեանը վրայ ապահով ըլլայ և վստահի :

Այս է աչա կալուածատէրին՝ իր երկիրը բարդ աւածեցնելու համար խրատ տուողներուն , պատասխանը և իր առջեւ բերած փաստերը : Կատարագաներու նկատմամբ , իրաւունք չունիմ տարակուսելու , թէ կալուածատէրին անվասահութեան վրայ ունեցած համոզումը յառաջադիմութեան արգելք լինի , այլ նոյնպէս համոզուած եմ որ ,

ընդհանուր խօսելով, կալուածատէրին դաղափաթը
և բնաւորութիւնն է դէմ գնել որ և է զործու-
ղութեան մի՛ որուն մէջ անմիջական հետեւութիւնը
չի նշմարեր : «Ասիսամեծար կ'ընտրէ իր ստակը սլա-
հելու : Եւ արդարեւ մեծ հետազօտութեամբ և
զգուշաւոր խորհրդածութեամբ սա հետեւութիւնը
հանեցի թէ ինուսիոյ մեծ և ընդարձակ ցորենի եր-
կիրներու վրայ կալուածատէրներուն ունեցած ներ-
կայ ընթացքէն յառաջադիմութեան շարժում մի-
չենք կրնար յուսալ : Ինչ որ ան երկիրները կը բ-
նան յառաջ բերել՝ յայտնի կը տեսնենք, ինչպէս
որ ասոնք՝ ներկայ դրութեան ներքեւ, ինչ որ յա-
ռաջ կը բերեն նոյնոք սկը տեսնենք, այլ ըստ իմ-
դասողութեան աս երկիրներուն ստաւել արգասա-
ւորութեան ներկայիս մէջ հաւանական չերեար
ինձ :

Ուստի դերիին վիճակը հաւանականարար յա-
ռաջախաղաց կամ զործունեայ ընթացքի մէջ չէ,
բաց ՚ի տիրոջը ազդեցութեանն զօրութեան ներքե,
գորս անչնար է նկարագրելը : Քանի որ կալուա-
ծատէրը վերաբերութիւն կամ պէտք չունի, դե-
րին հանդարտ վիճակի մէջ կը մնայ : Վասնարոյ
գերիին աս անկախ վիճակը քննենք :

Գերին, որուն կենաց հայթայթանքը իր երկ-
րին մշակութեան աշխատութեանց վրայ կայացած է,
ընդհանրապէս իր ձեռքը զտնուած պիտոյքներէն
դուրս՝ սակաւ ինչ կարեաց կը կարօտի : Ըստ քիչ
միս կ'ուտէ, աս ճշմարտութիւնը արգէն քաղաքը
ընակող դերիի մը վրայ տեսայ, որ նշանակու-
թեան արժանի է անանկ քաղքի մը մէջ բնակե-
լուն համար, ուր միաին դինը շատ աժան է : Գե-
րիին գլխաւոր կերակուրը զանազան տեսակ բան-
ջարեղէններէ կը բաղկանայ : Ըստ խրճիթներու

մէջ խորոված (զայլաւրմա) պատրաստ միս կը համարեն , աս կերակուրը շատ դիմացկուն ընտիր ու գերազանց է , զորն որ եթէ Անդղիացի կալուածատէրք իրենց գեղացւոց աս բանը սորվեցնեն և ընդունիլ տան , ճշմարիտ բարութիւն մը մատուցած պիտի լինին , վասն զի աս խորոված միսին պէս համեղ և խնայողական բան չի կրնար լինիլ , ինչպէս նաև Անդղիոյ ստորին կարգին միսը խոհակերելուն պէս բազմածախ և միակերպ բան չի կայ : Աս դիմացկուն խորոված միսը որ միշտ պատրաստ է , և զերին կրնայ վիճակին համաձայն բան ջարեղենով խառնել ու համեմել , օդտակար ընդդիմակաց պատկեր մը կ'ընծայէ Անդղիացի խոհարարին ճարտարութեան , որ կարելի եղածին չափ միսին պատրաստութիւնը առանց որ և է առողջարար բանջարեղեններու համեմելուկը ջանայ :

Առատ ցորենի երկրի մի մէջ՝ զերին իրեւ վաճառականութեան թանկաղին մաս մի կ'ըմբռնէ զցորենը , ընդհանրապէս իր հացը հաճարէ կը բաղկանայ որուն սեռութիւնը և ծանրութիւնը կը ռնայ գուշակուիլ , թէև աս հացին զանաղան տեսակները կը զանուին , որո՞ցմէ մէկ քանին տեսայ , որն որ իրեւ բացառութիւն մի միւս տեսակներէն կրնայ իրեւ փոփոխութիւն զերին իր ընտանեաց նախաճաշակին համար զործածել : Աակայն զերիին սիրելի հացը տեսակ մը փոխինդ է , թանձը և սերտ , զորն որ սեաւ ցորեանին թեփէն կը շինեն , ախորժ քմաց , մանաւանդ ինչպէս շատ անզամ կ'ընեն , բանջարեղենով համեմուածը , որուն համը կարծես թէ մարդուս բերնին մէջ քանի մը օր կը մնայ : “ Աաև կորեակը (տեսակ մը ձուկ է) շատ կը զործածեն :

Աղած վարունգը փոքրիկ և սերտ քանի մը

մատնաչափ մեծութեամբ և գառնահամ, իր պատքը բաստած կերակուրներուն մէջ կը դանուի, ինչպէս նաև Ճակնդեղ, զոր շափէ դուրս կ'ատէ։ Ճարովը առ տնին պիտոյից մէջ շատ կարեւը է, իր կերակուրներուն մէջ առատութեամբ կը դործածէ, նաև կերակուրներէն դուրս ուրիշ բաներուն մէջ, որոնց համար կարաք դործածելը տւելի նախամեծար պիտի թուելը։ Գերիին ըմպելիքը ջուր է, բայց երբոր վօդքի (տեսակ մը օղի) ունենայ, քիչ մը իմելով զուարձանալ չիսիրեր, այլ կարելի եղած շուտութեամբ անզգայանով անով և անյիշողութեան մէջ թաղուիլ։

Բօդոլիակ մէջ սովորաբար գերիին տունը երկայն և նուրբ տախտակէ, կաւէ շինուած և տանիքը յարդիւ ծածկուած է անշուք կերպով, բայց ուրիշ տեղեր, երկրին դրիցը համաձայն քարուկիր կամ փայտաշէն է։ Աս վերջին կերպը անտան կը դործածեն երբ երկիրը դրացի կիյնայ ան ահազին ու ընդարձակ անտառներէն մէ կուն, որ գերիին շինելու նիւթ կը մատակարարէ և տիրոջը համեղ գետնախնձոր։ Տան յատակը բրաի կաւէ է, և ծխնելոյզ մը կայ որն որ վեր կը հանէ կը տանէ թօնիրին ծուխը, աս թօնիրը կը տաքցնէ ան մի միակ սենեակը, ուր գերին իր ընտանեօքը կը ժողվուի ձմեռուան ահեղ գիշերները։ Գերիին իր ճիթը իր շափէ դուրս աղտառութենէ զատ անպիտանութիւն մի չունի։ Այսկայն ես ասկէ աւելի աղտեղի հիւղեր տեսայ Խռլանտայի մէջ, որոնց նմանը գեռ Առուսիայի մէջ չիտեսայ, և առջի յիշած երկրիս գիւղացոց կողմէն իրենց բուն ամենօրեայ հաղստութեանց զուն դործելու աւելի անդրամագրութեան նշաններ նշմարեցի։ Ուկապէտե, ինչպէս որ առաջալ յիշած եմ, ժամանակին զործել և նախահոգ

լինել՝ իրաւուրուն սովորական դարմանը եղած չէ
ամեննեին, բայց դարձեալ ինչ ատեն իրենց յարդիւ
ծածկուած անշուք խրճիթին տանեաց վրայ ծակ
կամ Ճեղքուած մի պատահի շատ անդամ կելնեն
ու նորէն յարդիւ կը ծածկեն նոյն տեղը, մինչդեռ
իուլանտացին նոյն ծակէն կամ Ճեղքուածքին տա
կեն անդին կերթայ, այնպէս որ խոնաւութիւնը
ուղղակի վրան չի ներգործէ, և կամ եթէ սովորա
կանէն զուրս դործունեայ բնաւորութեան տէր լիւ
նի, նոյն Ճեղքուածքին վրայ տնային դործածու
թեանց վերաբերեալ նիւթ մը, որ նոյն ժամուն
յայտնի յայտնապէս չի հարկաւորիր իրեն, կը
ծածկէ և անով կը դոցէ: Ասկայն աս երկու եր
կիրներուն զիւղացիներն ալ իրարու նորանութեան
շատ կետեր ունին, զորս մի ըստ միոջէ նկարագը-
րելը աւելորդ կը սեղենք:

Խակ գերիին բարոյական կացութեան մասին,
երկիւղ ունիմ որ իմ նկարագըրութիւնս հաջոյ կամ
զոհացուցիչ չի պիտի լինի:

Քուրովին զուրկ աշխարհային դաստիարակու
թենէ, և իր կրօնական հրահանգը այնպիսի ապա-
կանեալ և անարժան քահանայի յանձնուած, որուն
աւելորդապաշտութիւնը տղիտութեամբ շաղախուած
է, իրաւուրութիւնը բնչ հաւանական ակնկա-
լութիւն կրնայ սպասուիլ: Արքեցութիւնը սովորա
կան դարձած է զերիին, և եթէ պատեհութիւն
ունենայ նոյնպէս զողութիւնը սովորական պիտի
ընէ իրեն: Գերիին բնաւորութեան ամենէն աղէկ
մասը աս է որ անիկայ համբերող և աշխատասէր է
առանց գեղութիւն կամ վայրագութիւն ունենա-
լու, և չերմեռանդ վստահութիւն մը հաստատած է
իր կայսեր վրայ, զոր գերիները իբրև իրենց Ճըշ-
մարիտ բարեկամը յարդելու սորված են: Խոկ

դերիին իդական սեռին հետ ունեցած յարաբերութեան անձնական հանդամանացը վրայ՝ դովութեան արժանի բաներ չեմ կրնար նշմարել։ Ամուսնութեան կապը քիչ մը անհաստատ է, բայց դերին թէև շատ անդ ամ իր ամուսնոյն հետ զօրաւոր սերտ սիրով մը չի կապուիր, և մեծապէս վրէժիրն դիր կը լինի որ և իցէ մեկէ մը որ իր ամուսնոյն հետ յարաբերութիւն հաստատել ուղէ։ Էայց դերիին վրէժինդրութեան աս զգացումը շատ չի տեւեր :

Գերիին բնութեան աս մասը աւելի պարզօքն մեկնելու համար զանազան քննութիւններ ըրի, որոնք անսրմէ նուազ զզուշութիւն բանեցը նող ժողովրդեան մի քոյլ, յանդուգն պիտի սեպուեր, բայց ընդհակառակն դերիներու բնակութեանց որ կողմը որ նոյն քննութիւնները կամ հարցուփորձերը ըրի՝ անոնց մասնաւոր ատելութեան կամ բարկութեան դրդիու չեղայ։ Մէկ պարագայի մի մէջ, բարձրահասակ դեղեցկադէմ դերիի մի հանդիպեցայ որ զրեթէ երեսուն և հինգ տարեկան կար, որուն մօրուքը և ընչացքը անոր լայն և քաղցր կերպարանաց պատկառելի ներգործութիւն մի տային։ Ասիկայ կը հաստատէր թէ իր բաղձացածին պէս՝ իրեն դրացի դտնուող մասին հետ սիրոյ պարագայներու մէջ յաջողութիւն դըտած էր, և ինչ ատեն կը յառաջանար ամուսնոյն վրայ խօսելու, քոյլս դտնուող ընկերս վրայ բերաւ թէ հարկաւ իր ամուսինը իր բոնած ընթացքէն տեղեկութիւն մի չունէր։ Աս հարցման պատասխան դերին բոլորովին անտարբերութեամբ մը ըստ, թէ իր ամուսինը կատարեալ ազատութիւն ունէր հաջութեամբ իր կամքը կատարելու որեիցէ բանապը մը, որ իր էրկանը անձնական

Հանդստութեանցը մասնաւոր կապակցութիւն մի չունենար : Այլ, զերիին խրճիթին ներքին կողմը ակնարկութիւն մի ընելը՝ անոնց բարոյականութեան օրինակը ցուցնելու բաւական կը լինի : Անոր միակ սենեակին մէջ իր ընտանեաց խորանը այս է թօնիրը կը գանուի : Չմուռան երկայն զիշերները ասոր բոլորտիքը կը հաւաքին կը ժողվուին հայր, մայր, եղբայր, քոյր և ամեն կարդի աղդականք, առանց փոքրիկ ինչ խարութեան :

Ամուսնացեալ այր և կինը, ամուսնանալի աղջիկները, տղաքները և մարդկութեան հասակը մերձեցող երիտասարդները, բոլորն ալ 'ի միասին խմբեալ են ցրտին սաստկութեան դեմ պաշտպանող միակ միջոցին, թոնիրին բոլորտիքը : Ապրելու աս եղանակը՝ որ Անդղիոյ մէջ իր քեր լրբութեան կամ ապերասանութեան առատ աղքիւր կը համարուի, Որուսիայի մը զիւղացուց բաղմութեան քով սովորութիւն եղած է :

Երբ պատահի որ զերին բոլորովին անկարող լինի ինքը զինքը ձարելու, և կամ երբ զերին զինուորութեան երթալով ասոր ընտանիքը նոյնպէս անխնամ մնայ, աէրը կը հողայ ասոնց անօղնական վիճակը : Տիրոջ խնամելուն կերպը տեսակ տեսակ է, բայց ամենէն հասարակը այս է որ անիկայ ուրիշ մէկ քանի զերիներ իր բոլորտիքը կը հաւաքէ, և իր ուղածին պէս հատուցումներ կամ վարձք հաստատելով՝ անոնց խնամոցը կը յանձնէ վերոյիշեալ տնանկ զերիները և անոնց ընտանիքը : Այսպէս զերին իր ծերութեան կամ աղքատութեան մէջ բոլորովին յուսահատ վիճակի մէջ չի մնար, բայց ապահովուցուցին ինձ, թէ զերի մի այնպէս սակաւուք կրնայ ապրիլ և իր չարքաշութիւնը ան աստիճան սաստիկ է, որ բաց 'ի իս-

սլառ ակարացնող դիպուածէ կամ հիւանդութենէ
մի , անիկայ դուն կը գործէ Ճարելու իր ապրուստը
որիշներէ ընդունած չնշին ինքնակամ օդ նու-
թեամբը :

Աակայն թէե ևս զերիին հասարակ կացութիւ-
նը իրբե կարի բարգաւաճեալ կամ յառաջադէմ
դարգայած չի նկարագրեցի , քանի որ միլլիօնաւոր
տնթիւ և ոչ թուաւոր վիճակի վրայ կը խօսէի ,
աւստի պէտքը չէ կարծել թէ նոյն խիլ զերի մը-
շակներուն մէջ բայցառութիւններ չի կան : Գերիին
յարմար պատեհութեանցը նայելով , ինչպէս են իր
բարերեր բերրի երկիրը , և իր ապրելու խնայողա-
կան սովորութիւնը , զըեթէ զարմանալու բան է
որ ասոնց մէջ բազմաթիւ չեն հարստութիւն դի-
զողները : Այլ շատ հաւանական է որ , եթէ ար-
քեցութեան աղջային մոլութիւնը չ'լինէր , աս
զերիներուն մեծագոյն մասը աւելի լաւ կացութիւն
մը կ'ունենար : Ա ասն զի ինչ ատեն զերի մի ձեռ-
քը ստակ ունենայ , անմիջապէս զինետուն երթալու
կը փութայ , և կարճ միջոցի մէջ ան սուղ մեծագին
ըմպելիքը զորն որ զ լսաւորապէս կը սիրէ , ոչ միայն
անոր բանաւորութիւններ կորսնցնել տայ , այլ նաև
անոր քսակը կը պարպէ : Աակայն , ինչպէս որ ըսի
ասոնց մէջ բայցառութիւններ կան , և առանց մէջ
բերելու զերիներու ան վիճակի ոբով ստուգիւ մեծ
հարստութիւն ստացած են , պիտի յիշեմ հոս ամեն
զաւակի մէջ եղած բազմաթիւ զերիներու ան վի-
ճակը , որոնք կարող եղեր են երկիր երկրի վրայ ա-
ւելցնելու , իրենց հերկելու երկրագործական գոր-
ծիներուն առջի թիւը մեծապէս բազմացնելու , զը-
ւարակները շատացունելու , և որոնք վերջապէս յա-
ջողեր են : Աս կարդի անհատները կրնան հիմնա-
գիր լինել հարուստ դիւղականներու սերունդի մի

ապառնի ժամանակին մէջ : Բայց նոյն իսկ ասոնց
համար չափազանց գժուարին է իրենց աղաւութիւ-
նը զնելու : Եախ որ տէրերը չեն ուզեր աս կարդի
մարդերը իրենց սեփհական իշխանութենէն գուրս
հանելու , և հաւանականաբար եթէ անոնց աղա-
տութեան համար զին մը որոշել պահանջեն , ու
նանկ արժէք մը կուզեն , որն որ թէե անոնց յա-
տուկ արժանաւորութեանցը պատիւ և ակնածութիւն
կը բերէ , բայց նաև խոչընդուն լինի անոնց ըս-
տանալու աղատութեան : Եւ երկրորդ , ազատու-
թիւնը զերի զիւղականին բազմանացը մէկ առար-
կան եղած չէ : Ազատութիւնը մեծ կորուստ պիտի
սրատձառէ իրեն ինքզինքը գրացի զերիներուն հետ
բաղդատելով , և առանց անոր վիճակը բարձրացը-
նելու զերիներու ընկերութենէ գուրս կղզիացեալ
պիտի մեայ :

Անիկայ զերութեան հասարակ կապը որով
ամեն շուրջանակի եղող անհատները հաւասարապէս
կաշիանդուած են իրեն հետ , ամօթ կամ նախա-
տինք չի սեպեր , այլ այնպէս կ'զՊայ թէ ան կապը
իր վրայէն նետելով ինքզինքը նոր լուծի տակ
գրած պիտի լինի զորս կրելը հինէն աւելի գժուա-
րին պիտի զայ : Ազատութիւնը զոր կրնայ իրեն
շնորհք մի ընդունիւ արհեստաւոր զերին , և ճա-
նապարհորդելու աղատութեան կը բաղձայ , զերի
մշակին քով այնքան հրապուրիչ չէ այն :

Հարկաւ անհատի մը աղատութեան պատմու-
թեանը մէջ՝ կէտ մը կայ ուշադրութեան ար-
ժանի ստուգելու համար թէ արդեօք նոյն աղա-
տականը իրեն դէմ հարստահարողին ինչ հնար
կը բանեցնէ : Բայց աս մասին զերիին կացու-
թիւնը գժուար չէ որոշելը : Երբ պատահի որ
տէրը հարստահարէ զզերին , ասիկայ , բաց ՚ի օ-

թէ՞ նքով ամրացած վիճակի մէջ , որուն վրայ արդէն խօսեցանք , անօդեական և անգարման կը մը-նայ , վասն զի իր տէրը բացարձակ իշխանութիւն ունի : Ենթագրելը՝ թէ զերին կրնայ շահիւ իր տիրոջը դրացիներէն կամ անոր հաւասարներէն մէկը իր բողոքը լսելի ընել տալու , թէ նոյն դրացին հոգ կընէ բանը դործը թողլով դատա-խաղ զերին համար բարեխօս լինելու տիրոջը , նոյնպէս ենթագրելը թէ տէրը զերին յանդրդ-նութեանը վրայ պիտի չի բարկանայ և ծեծել պի-տի չտայ զանի , այլ անոր անիրաւութիւնը , եղած հարստահարութիւնները պիտի դարմանէ , բոլոր առ ենթագրութիւնները այնպիսի անհաւանակութեան շարք մի են , զորս յիշատակելը նոյն իսկ Ուու վիրասանի մը կողմէ յանդդնութիւն պիտի հա-մարէր :

Կրնայ պատահիւ որ դիակուածով մը զերին կրած սոսկալի հաքստահարութիւնները զաւառին կառավարին ականջը կ'իյնայ , ասանկ պարագայի մէջ շատ հաւանական է որ կառավարը իր հրա-հանգաց ոգւյն համեմատ վարուելով յառաջ կանց-նի և հարցուփորձի կ'իյնայ : Անատեն զերին տիրոջը պարաւորութիւնը կը լինի , ինքզինքը պաշտպանելու համար կառավարին հետազոտու-թիւնը պարապի հանել : Աս կառավարը պատուառոր , հարուստ , և բարձր իշխանութեան տէր անձ մըն-է , և իր դործոցը մէջ ուղիղ և արգար , բայց ասոր և զերիին մէջ տեղը այնպիսի տնձինք կը դանուին , որոնց բնաւորութիւնը բոլորովին զուրի է դովելի յատկութիւններէ :

Աս տեսակ անձի մը մեծապէս կը նալաստէ տիրոջ տուած ստակը , և իրեն թերութիւնը պիտի համարուի , եթէ երկրորդ անդամ գերիին վերա-

թերեալ ինդիբը պատուաւոր կառավարին առջելը
ներկայացած ատեն , որ տեղոյն բոլոր գործերուն
նախազահ բազմած է , գատին զործը անսատիձան
չի խառնակէ , չի ծամածոէ , և չ'այլայլէ , զոր
պարզելը դժուարին լինի , որով կամ գերիին դէմ
վճիռ հանել տայ և կամ տաղտուկ երկարածզու-
մներ կը պատճառէ դատին , որուն դէմ բողոքելը
անօգուտ է :

Իայց եթէ բողոքը “ Համարադ րին ” օրինաց
պարտազանցութեան դէմ լինի , կրկին յաջող վախ-
ճան մի չունենար , քանի որ նոյն կանոնին դործա-
դրութիւն հաստատող առանձին հանդամանքները
տիրոջը համար աւելի դիւրամատոյց անձանց իշխա-
նութեան ներքեւ է : Ինդ հանուր կանոնով մը ,
կրնայ ըսուիլ թէ շատ անդամ տէրը իր գերիին
ունեցած հասարակ առնչութեանց մէջ անիրաւու-
թիւն չի բանեցներ . բայց ուրիշ կետերու մէջ
տէրը իրեն աղէկ , շահաւոր երեցածը կընէ և
գերին իր հարստահարութեանց արգեամբ հա-
տուցում ընդունելու պատեհութիւն չունի :

Եւ եթէ հետեցնել ուկէ մէ կը թէ ան տե-
սակ միջամտութիւնները զորս տէրերը կը դոր-
ծածեն դատաստանարանին անստոյդ և անհաստա-
արդարութեան առջեւ , վեհանձն և պատուաւոր անձ
մի չընդունիր և խեղճ կընէ ան կերպ օդտելը ,
դժբաղդաբար հարկ է ըսելը , որ թէե իրուսաց
կալուածատէրներուն մեծադոյն մասը իրենց հաւա-
սարներուն հետ ունեցած յարաբերութեանցը մէջ
այնպէս կը ցուցընեն որ զգուշութիւն կը բանեցը-
նեն արգարութեամբ շարժելու համար , ինչպէս որ
քաղաքակրթեալ կենաց հասարակ օրէնքը աղնուա-
կանէ մի նոյնպէս կը պահանջեն , սակայն զիւղե-
րուն մէջ դործադրուած աղետալի դաւադրու-

վանց դօրութեամբը՝ արդարութեան ընթացքը այնքան խտարած է, որ տէրերը ամենէն մեծ և զօրաւոր մեքենայութիւնները հարկաւոր կէտեր ահարած են գատաւորներու առջե ինքզինին սպաշտ պանելու համար :

Բայց եթէ բոլոր ան տեղերը ուր որ կաշառք կը գործածեն, (այսինքն քսանին տասն և ինն տեղերը,) վերնար աս զէշ սովորութիւնը, խնդիրը տիրոջ և զերիին մշջաեզը լինելուն համար, առաջինին մտաց մէջ ուրիշ զգացողութիւն մի պիտի արթնաար, որն որ պիտի հարկագրէր գանի որ և միջոցի չփ խնայել զերիին վրայ իր յաղթանակը կանգնելու համար :

Դժուարին պիտն լինի, արդարե, զերինեցու բազմութիւն եղաղ զաւարի մի մէջ՝ անանկ գատաւոր մի դանել որ զերիին հարստահարութեանց օգնել կարենալով՝ ասոր իրաւունքը տիրոջը վրայ յաղթանակել տայ :

Տիրոջ և զերիին մէջ տեղ եղած զգացողութեան վիճակը անանկ կարեոր կէտ մընէ, զոր մեր խորհրդածութիւններէն դուրս թռողուլը անհընարէ : Ո՞նդ հանուր տեսութեամբ միայն կրնայքնուիլ աս վիճակը, և թերեւ երկու կողման, տիրոջ և զերիին մասնաւոր բացառութիւնները անանկ տարօրինակ կերպարանք մի ստանան, որ իրուսաստանի կենցաղավարութեան մէկ հրաշալեքը կրնայ համարիլ: Անանկ օրինակներ տեսնուած են, ուր զերիները իրենց տերերուն դէմ սաստիկ անհընարին թշնամութեամբ հակառակած են, և գարձեալ ուրիշ օրինակներու մէջ մի և նոյն թըշնամութեան ողւազ սոսկալի կատաղութեամբ իրենց զօրութիւնը տէրերուն վրայ թափած են, և հակառակ ան կարգէ դուրս գաղանի խորհրդապահու-

թեանց որով դործնական կենաց մէջ տեղի ունեցած պատահաբները հասարակութենէ կը պահուին , ես կարող պիտի լինիս վերոյիշեալ դերին վիճակին վերաբերեալ քանի մը օրինակները յիշել հոս յականէ յանուանէ : Աակայն աս սոսկալի իրողութեանց օրինակներուն հակառակ , կընամ նաև այսպիսի երկիրներ ցուցընել , որ տէրը և իր ընտանիքը իրենց գերիներէն Աստուծոյ ողէս կը պաշտուին , որոնք իրենց նեղութեան վիճակին մէջ անոնց ձեռնառութիւնը կը խնդրեն , կարօտութեան ժամանակ անոնց նպաստը և հիւանդութեանց ժամանակ գեղ և դարման կը խնդրեն , և ասոնց փոխադարձ գերիներն ալ իրենց տէրերուն որ և իցէ պահանջմունքը , (խոչեմ կամ անխոչեմ) կը կատարեն սիրով և յօժարութեամբ : Եթւ աս բազմաթիւ երկիրներուն յառաջ բերած արդասիքը՝ յայտնապէս և ուղղակի տէրերուն իրենց գերիներուն վըքրայ ունեցած սիրոյ կամ առելութեան աստիճանէն կախումն ունի : Գերիները ասանկ պարագաներու մէջ իրենց տէրերուն հետ անոնց բնաւորութեան նկատմամբ զէշ կամ աղէկ կը վարուին :

Ասոնք մէկզմէկու հետ դրացիութենէ՝ ի զատ ուրիշ որ և իցէ յարաբերութիւն մը չունին , Անդղիական երկրի ստացուածքի տէր մարդու մը իւր վարձկաններուն և խեղչ դրացիներուն հետ ունեցած յարաբերութեանը մէջ եղած վիճակական երկիրներու որակութիւնը ասոնց մէջ ամենելին չիկայ , տէրը հաւանականաբար իր գերիներէն տարբեր ցեղէ և կրօնքէ և , և անոր իւր “ կալուածքները ” (գերիները) ուրիշ բան չեն իրեն համար , բայց լաւ կամ զէշ հանդերձ մը . մինչդեռ կալուածքը իւր տիրոջը վրայ ուրիշ բան չիկրնաբ տեսնել , բայց եթէ աղնուական մը որ կարելի եղածին չափ շուտով հար-

տանալ կ'ուղէ :

Փոխադարձ պարտականութիւնը իր ի բական իշմաստովը իբրև օրէնք անոնց մէջ շատ քիչ կը դանուի, տիրոջը կողմանէ բնական բարերարութեան հակամայականէ բարերարութիւն մը կը լւաւագոյն գրութեան մը պիտոյքը լեցունելու համար բաւական յառաջ երթալ, բայց քանի որ երկրատէրի մը և երկիր մշակողի մը պատուաւոր յարաբերութիւնը չարապէս չիկայ, անշուշտ բարի կարգադրուած գերիվարութիւն մը շարունակապէս բացառութիւն մը լինելու է, և աւելի մեծ բացառութիւն լինելու է տիրոջ մը և գերիի մը մէջ այն զգացմունքը պատահիլ, որոնք ընդունիլը շատ հաճելի և նկարագրելը շատ հաճոյական լինելու էր :

Արդէն ծանուցեր եմ թէ ուր ուղղուած է գերիի մը մէջ՝ եղած հնազանդութիւնը և յարումնը իւր զլնաւորին նկատմանը, և թէ հոն միայն, եթէ հարկը սակապէ, կարելի է իրենց զգացմանցը ապաւինուիլ. թէպէտ զաղանապէս տղէտ և սոսկալի բատորին զերին եթէ իւր զգացումները արտայայտելու զրդուուի, աւելի գէշ դաշնակից մը սիտի լինի, քան որչափ եղան հօրուսի բանակի վերաւորեալ փիղերը : Արդարև որչափ որ ես կըսայ յաջողիլ իմ հետազօտութեանո ան մասին հետեւելու մէջ, որն որ երկրագործական զերիին զգացմանցը և կարծիքներնուն կը վերաբերի, բնաւ չի նշմարեցի թէ ինքը կը ներընկալէ, կամ թէ իւր տէրը կը հաւատայթէ նա կը ներընկալէ իւր տիրոջը հետ որ և իցէ համակրութիւն մը : Տիրոջ մը գէպ' ի իւր զերին ունեցած զգացմունքին վրայ շատ աւելի գժուար է խօսիլ, քանզի թէպէտ մեր հետազօտութիւնը բաղդատարար աւելի քիչ առարկաներու կը վերածենք, սակայն ամեն մէկը անհատական որակութիւն ունին :

Կրթեալ մարդոց հաւաքում մը չես կրնաք այնպէս դասել, ինչպէս կը դասես զերիներու խումբ մը ։ այս ազնուականներուն վրայ իմ փորձառութիւնս զիս կ'առաջնորդէ հաւատալու թէ թէ պէտե իրենք տեսականապէս հակամած են զերի ժողովրդեան նիւթին վրայ նոյն տեսողութիւնը ու նենալ, ինչ որ շահ մը չունեցող անձանց մեծազոյն մասը ունին, սակայն ասոնք անանկ խիստ կենդանի են իրենց բոնած դրեթէ անկանոն վիճակին, որ ներկայ այս դրութեանը իրական չափաւորութիւնը տուող գրեթէ ինչ և իցէ փորձի խրդամտանքով պիտի հակառակին։ Գոհ են հաւատալով թէ զերին եթէ վիշտեր ալ ունի շատ նկատմամբ, զերութեան անունին դէմ կեցողներուն հազարաւորէն աւելի աղեկէ, և միայն թէ, ամեն բան նկատելով, զերիի մը բնակած դաւառները կարելի եղածին չափ “ասպահովութեամբ” կառավարուածեն։

Տերերը զերիէն սէր կամ հնազանդութիւն չեն ակնկալեր, բայց կը խորհին թէ եթէ զերին իւր կամքին թողուի և մանաւանդ եթէ բարձրագոյն իշխանութիւնը զայն իւր կամքին թողու, ինքը պիտի շարունակէ թէ իւր և թէ իւր տէրոջ ժամանակը մաշել։ Եւ զուցէ, որչափ որ կրնայ ակնկալուիլ, մարդասիրական հայեցուածքին մէջ ասիկա աղնիւ հակում մի է, և միանդ ամայն ողջ որոշում մի է “դործ լինցունելու” համար։

Հոս յիշել հարկաւոր է ինձ թէ իսուսատանի զերի ժողովրդոց հարկադրութիւնը աշխարհամար հարկ մի է, որ կը պահանջուի ամեն մէկ ընտանեաց մէջ զանուող արուներէն. այս հարկը նախ կը հաւաքեն զերիներէն անոնք, որոնց յանձնուածէ այս սրաշատօնը. բայց երբ զերի մը անկարող լինի իւր հարկը վճարելու, անոր տէրը պատասխա-

նատու է կառավարութեան , և այս իրողութեամբ
շատ անդամ մեծագումար հարկերու անվճար մեա-
ցորդներ կը մնան . բայց այս անվճար հարկը տե-
րերը վճարելն առաջ ամէն դժնդակ փորձեր կը
փորձուին խեղճ գերիներուն վրայ . իսկ այս դր-
ժնդակ փորձերէն առնել սոսկալին (որն որ ինձ
պատմած են շատ զերիներ նոյն փորձերուն ենթա-
կայացեալ) է արդիւկը իրածիթին մէջը կրակ վա-
ռելը , և ասոր համար կը զոյեն ծիսելոյզ , որով
խրճիթին մէջի բնակիչները եթէ կրակ վարեն՝ մու-
խէն կը տահճուին Արքան սոսկալի է
ցուրտ Առուսաստանի մէջ ընտանիք մը դրկելը կր-
րակին կենասարար Զերմութենէն , եօ չեմ կրնար
բացատրել , բայց աս յայտնի է որ այս միջացաւ շատ
անդ ամ խեղճ գերիները կ'ստիպուին ճարել իրենց
պարոքը , իսկ եթէ այս պատիժով չիկարողանան ,
ան ժամանակը ալ անոնցմէ ստակ առնուելու յոյս
չի մնար . և Հետեարար նոյն գերին տէրը որարտի
հատուցանել անոր տեղ : Ըստ անհամար դժուա-
րութիւններ կան այս աշխարհամար տուքքը հաւա-
սարակիու սրահելու մասին , օրինակի համար կցեալ
ենթակայ մի է նա ոստիկանի մը , որն որ առջի տա-
րիներուն մէջ ինքը չէ դանուած , տուքքերը կ'ո-
րոշուին ասոնց ցուցուած արու դերիներուն թուոյն
համեմատ , արդ եթէ երկու երրորդը կամ երեք
չորսորդը մինչև Հետեեալ տարին մեռած լինին
քոլեռակ մը (ինչպէս որ շատ անդամ կը սրատահի
հազարաւոր ընտանեաց մէջ), օրէնքը և կամ հաւա-
քողը այս իրողութեան վրայ հարցափորձ չի կրնար
ընել , գերին պարտաւոր է իւր հարկը վճարելու
իւր ողջ մեացած եղանակ , հօրը , որդւոյն , և կամ
որեւ արու աղղականին ձեռքով , և որոնք չեն կը ո-
ւար այս կրկնակի առորքէն աղատիլ , մինչեւ որ նոր

աշխարհամար չի լինի :

Ուրիշ ժամանակ խօսեցած եմ թէ զերի մը կրնայ իւր տիրոջմբն հրաման առնել ճանապարհորդելու, յանձն առնելով այնպիսի զին մը վճարելու, որ համեմատի իւր այս ժամանակաւոր աղաւութեանը : Կայ մէկ որոշեալ պայման մը տիրոջ մը և զերիի մը մէջ այսպիսի պարագաներու համար, որն որ վերինին կը նմանի . զերին կրնայ իւր բոլոր ժամանակը իրեն համար ուզել, տեսնելով որ իւր ծառայութեանց ենթակայ եղած երկիրը բաւական շահաւետ կրնայ լինել, և կամ կրնայ ուզել այն պիսի զբաղմունքի մը պարագիլ իւր տիրոջը սահմաններէն հեռու տեղ մը երթալով (գուցէ ուրիշ երկրատէրի մը համար աշխատելու, ևայլն), այս վերջին պարագայիս մէջ զերին միաբանելու է իւր տիրոջը հետ իւր աշխատութեան արդիւնքէն պյանչ մասը անոր տալու և կամ գանադրութեամբ կ'որոշեն (Օպրօն մը . այսպիսի գիտուածներ քիչ շեն պատահիր, բայց ոչ ամեն տեղ, այլ միայն գըշխառաբար լաւ մշակուած սահմաններու մէջ, ուր աերերը կրնան առանց մեծ գժկամնեթեան իրենց մէկ քանիները պատ թողուլ :

Ասուավարութեան զերիներուն կացութիւնը բաղդատմամբ մասնաւորաց դերիներուն հետ բնականաբար հետաքրքրական խնդիր մի է, առաջին հայեցուածքով բնական է որ մէկը կառավարութեան զերիներուն գիտակը լաւ տեսնէ, խորհելով թէ ան հասարակաց հօր կը վերաբերի, քանի որ միւսները մասնաւորաց և ինքզինքնին իրենց զերիներուն միջոցաւ հարատացնելու փափաքող անձինքներու, և յիրաւի այսպէս ալ լինիլ հարկ էր և օրինաւոր, և թէ պարկեշտութեան օքէնքները այս երկրիս մէջ ճանցուած լինէին, եթէ կառավարու-

թեան դերիները այն կացութեան մէջ լինէին ,
ինչ որ կայսրը կը ցանկայ որ՝ լինին . բայց 'ի իրենց
աղատութենէն ուրիշ բանի մը համար բողոքելու
սպառքառ մը բնաւ չի պիտի ունենային , բայց դրժ
բաղդաբար շահամիրութեան դրութիւնը մէջ մտած
է ասոնց և իրենց ամիրոջը մարդկութեան մէջ , և ու
րոյ անամօթ և եղծիչ բռնաւորութիւնը դանոնք ա
մեն ուրիշներէն ստորին և դառն կացութեան մէջ
դրած է :

Ասոնք նշաւակեալ են իրենց զբաղմանց մէջ
ամենասաստիկ ճշդութիւն և կանոնաւորութիւն պահ
հելու , և ասոնք որքան որ արդարութեան աղքիւ
րին մօտ են , համեմատաբար նոյնքան իրենք հեռի
են զայն վայելելէն . նոյն կառավարութիւնը որ կը
հսկէ այս անձինքներուն վրայ՝ դույլ նոյն ճշդու
թիւնը չունի ուրիշ որ և իցէ անձանց վրայ , որք
Ուուսիոյ մէջ են . և փոխանակ կառավարութեան գե
րիները օր բստ օրէ բազմանալնուն՝ կը նուազին ,
քանի որ մասնաւորաց գերիները օրէ օց բազմա
նալու վրայ են :

Կառավարութեան գերիները ճիշդ նոյնալէս
հարկատու են , ինչպէս որ են մասնաւորաց գերի
ները , բայց ինչպէս որ իրողութիւններէն կարելի
է ստուգել՝ պաշտօնատարաց դաժան ձեռքերը ա
ւելի ծանրացած են կառավարութեան գերիներուն
վրայ . քան թէ միւսներուն . այս գճբաղդ արա
բածները շատ անգամ իրենց զբաղմունքը պահան
ջուածին պէս ճշդիւ կատարելու համար ստիպուած
լինելով՝ չեն կընար կերպով մը ճարել այն դու
մարը որ կը խնդրուի իրենցմէ իր հարկ , և ա
սանկով աւելի կը ճնշուին բանութեան տակ , և
ամենէն դժողակ պատիժներու ենթակայ կը լինին
իրենց հարկը վճարելու համար , քանի որ մաս-

նաւոր զերի մը իւր բարի վարքովը և քաղցրաբաշը թոյութեամբը կարելի է որ սիրելի լինի իւր տիւրոջը և իւր տալիք հարկը իրմէ չի պահանջուի , երբ դայն վճարելու անկարող դանուի :

Ասկից՝ ի զատ կառավարութեան զերիները փոխանակ մասնաւորէ մը համար աշխատելու՝ պարաւաւորեալ է յոհ մը շնքաղց պաշտօնակալաց համար աշխատիլ , և միայն աս բաւական կրնար լինիլ զինքը անհունապէս ապերջանիկ ընել մասնաւորաց զերիի մը . ի մասին կացութեան , աշխատութեան , բնակութեան , և , զրեթէ ամենելին տարբերութիւն չիկայ կառավարութեան զերիի մը և մասնաւորաց զերիի մը մէջ :

Մինչեւ ցարդ խօսեցանք այն զերիներու վը բայ , որոնք իրենց պարագաներուն համաձայն կացութիւն ունեցող ժողովրդոց հեա են , իսկ երկրագործ զերիներուն դալով՝ առոնք իրուիոյ մէջ ամենէն քիչ տեղ կը բռնեն , և իրենց վրայ շատ հսկողութիւն կը պահանջեն , ինչպէս որ իրողութիւնն ալ անանկ է :

Հու յիշելու եմք որ քիչ զերիներու շատ տերեր կան , որոնք քաղաքներու մէջ կը բնակին , բայց իրողութիւնը միշտ այսպէս չէ : Երբ շատ են մէկ տիրոջ մը զերիները , ամեն մէկ զերիին կացութիւնը համեմատաբար կը զէջնայ , և զրեթէ շարունակ իւր տիրոջ հսկողութեանը տակ կը լինի , և այնպիսի տէրերու որոնք իրենց շնքաղցութեան վրայ ամենելին չեն ամաչեր , իրենց վիճակը որքան ալ բարձր լինի : Աստուած ոգնէ այն զերիներուն , որոնց տէրը նեղ պարագաներու տակ է , և շարունակ կը հսկէ իւր զերիներուն վը բայ : Պատահած իրողութիւններուն նայելով այս վիճակիս մէջ զանուած զերիներուն ճակատա-

դիրը ամենադժուգակ է՝ նկատմամբ մեր մինչեւ յարդ յիշած ուրիշ դերիներուն ։

Այսինչեւ հիմա դերիներուն վրայ խօսեցայ իբր անուսումն անհատներ , բայց Ճշմարտութիւնը չե հարստահարելու համար՝ պարտիմ դոնէ խոստու վանիլ թէ անոնք բոլորովին զուրկ չեն մէկ ու բոշեալ կրթութենէ մը , որն որ յիրաւի որքան որ ոչինչ կրնայ համարուիլ , տակաւին զերիին իւր կայութեանը մէջ իրեն կարեւոր կրնայ լինիլ ։ Կառավարութիւնը դպրոցներ հաստատած է շատ աեղեր մի միայն դերիներուն բարելաւութեանը համար , և այս դպրոցներուն մէջ , որոնք զինուուրական դրութեամբ կը կառավարուին , դերին կրնայ ուս սանիի լուսերէն կարդալ և դրել , և միանդամայն թուարաննեւթեան մէկ որոշ մասը գաս կը արուի անոնց ։ Այսամամբ ուսման և կրթութեան դըմած ընդունելութեան՝ Ուսուսաժանի մէջ յիրաւի գերիմբ պարստաւոր պարտի համարել ինքզինքը երախաղէտ լինիլ կառավարութեան :

Բայց այս գրել կարդալը , թուարանսկան նախնական կանոնները և տղայտկան սրատմութիւններն են միայն , որ գերիին ուսմանքը և կրթութիւնը կը կաղմեն , իսկ ասկէց անգին որ և է մը տառորական մշակութիւն երկրիս վրայ չի կայ գերիին համար , ան զինուորի մը նման կարող է միայն այն կրթութիւնը ընդունիլ , որն որ իրեն կը մատակարարուի , և անկից անգին անցնիլ անհնար է իրեն համար : Տարոյական կրթութեան կողմանէ բոլորովին զուրկ են դերիները , և ասկից պարզ է տեսնել որ անոնց մտաց մէջ իրենց թագաւորին և ափրոջը ծառայելին ՚ի զատ՝ ուրիշ պարտականութեան մը վրայ դաղափար մը անգամ չի ծադիր :

Կարելի է ըսուի թէ դիրք մը կարգալ ուստ
նելով, հնարաւոր է որ ընթերցասիրութեամբ շատ
ուրիշ բաներ ալ ուսանիլ բարդյականութեան նը
կատմամբ . . . : Այս, ասիկա շատ ջղմարիտ ա
սարկութիւն մի է ուրիշ երկիրներու համար, օրիւ
նակի համար Գաղղիոյ և Ընդզիոյ մէջ, բայց
Ոսուսաստանի մէջ կարդալ դիտնալով օգուտ մը չէ
կարող քաղել որ և իցէ մէկը, անոր եկեղեցին
մէջ եղած բոլոր ընթերցմանքը և ուսմունքը Ակլա
ւոն լեզուաւ են, և հետեաբար կարդալ գիտցող
մը Ոսուսիայի մէջ այնքան բան չի հասկնար իւր
եկեղեցին մէջ, որքան որ չեն հասկնար Հռովմի
ժողովուրդը իրենց եկեղեցիներուն մէջ գործա
ծուած Լատիներէնը. յիրաւի ժողովուրդը նոյն
բառերը կը հնչին, բայց ինչ հնչելնին իրենք ալ
չեն դիտեր, և ուրիշ գիրք մը չունենալով բաց 'ի
եկեղեցական դիրքերէ կարդալ դիտնալով՝ յառա
ջագիմութիւն լնել անհնար է: Ոսուսական լե
զուտ գիրք մը չի կայ որ գերիին օգտակար լինի,
և թէ որ կայ ալ նէ՝ չիկրնար ստանալ:

Ոսուսաստանի գերիներուն այս տղիտութեան
մէջ սպահուիլը մեծ օգուտ ունի Ոսուսիոյ քաղաքա
կանութեան նկատմամբ, վասն զի ժողովուրդ մը որ
ընթերցասիրութեան և ուսումնասիրութեան մէջ չէ
քաջալերուած՝ շատ դժուար է անոնց գաղափար մը
տալ իրեն սեփհական իրաւանց վրայ:

Ոսուսաստանի դերիներուն մէջ գիրմական տը
դեղութիւնը խիստ շափաղանց է ուրիշ երկիրներու
նկատմամբ: ծեր կանանց մէջ, որոնք ազաստան
եալ իրենց թօնիրներուն մէջ կամ արեդական ջեր
մութեան տակ իրենց խրճիթին դրան առջել ես
տեսած եմ այնպիսի կիներ, որոնց դէմքը արարա
ծոց մէջ շափաղանց տղեղութեան օրինակ մը լի-

Դեւէն 'ի դատ՝ արարչութեան մէջ հիանալիք մը կը կազմեն : Արտաքոյ կարդի տեսարաններ տեսայ ես այս կանանց վրայ . ասոնցմէ ոմանք հաշմանդամ կամ կարձահապակ էին , բայց ասոնց գլուխը մեծ և կերպարանքնին ջղային էին , որոնց վրայ կախուած էին Ճերմակ ազտոտ և խառնիխուռն մազերնին , անանկ որ ասոնց երեսը մի անգամ նայողը անդ թութեան դադափար մը հարկաւ պիտի ստանայ : Կատ անդամ ես ասոնց խումբերուն մէջ մնայ , երբ ամեն հասակէ եղողներ ալ կային հետերնին ամենածերէն մինչեւ ամենայետին տղեղ մանուկներ (Խուտաստանի մանուկները շատ տղեղ կը լինին) , և յիրաւի ասոնց խումբը դժոխային ողիներու նկար մը կը ներկայացունէին , և պատկերահանմը ասոնք առջեր ունենալով՝ կարող է ամենադարձուրելի պատկեր մը գծադրելու . . . : Ես կարող չեի դադափարել թէ այսպիսի կերպարանքներ կարելի է լինի արարչագործութեան մէջ , ասոնց մէջ նաևս նշանաւոր Ճրէաներ ալ կան խիստ տարւոք , որոնց պղծեալ հագուստները երկար իւղոտ մօրուքնին և ապշահայեաց աչքերնին կարելի է պատկերչանի մը շատ շահաւետ լինին . բայց ասոնք մէկդի առնելով՝ գերի աղջիկներուն մէջ բոլորովին հազուադիւտ չեն դեղեցիկներ , որոնց կապուտակ աչուըներնին և մեզմ նայուածքնին շատ անգամ բաւական կրնան լինիլ սիրտ զրաւելու . սակայն ասոնք շուտ կարդուելով քիչ ժամանակի մէջ շատ մը զաւակներու տէր կը լինին և գեղեցկութիւննին այն աստիճան կը կորսնցնեն , որ հնար չէ բայցատրել :

ԵՂՅԱԿԱՐԱՆ

ՄԵԹ. Թ. Է. ՕՒ ՊԵՏՄԱՆ Թ. Է. ԸՆ
ԾԱՐԱԲԵՐԵՍԻ Թ. Դ. ԽԵՐԵ

Գիշերը կը յառաջանար և անտառին քնական
խաւարը դիշերային խաւարին հետ միացեալ աչար,
կու մթութիւն մը կը ներկայացնէր . այս դիշեր
տիեզերաց հանդարտութեանը մասնակից եղած էր
հովի ալ, անանկ որ անտառին ծառերուն և ոչ մէկ
ամենանուբը տերեւը կը շարժէր . աչարկու խաղա-
զութիւն մը կը տիրապետէր ամեն կողմը և միայն
երբեմն երբեմն վայրող բուերուն տիսուր սարսրիչ
ողբերը կը լսուէին , երբ դիշերաշրջիկ ճակարնե-
րուն ոռնալները կ'ընդհատէին . . . : Ապաստա-
նած բլուրներուս յատակէն վազող արուակին ճըռ-
ճըռիւնը իւր վայրի ներդաշնակութեամբ սկսած
պարը կը կատարէր յառաջ խաղալով . . . բարձ-
րաբերձ ծառերուն դադաթներուն ճիւղերուն մէ-
ջէն սեաւ երկնից վրայ սփռեալ աստեղաց փալփը-
լուն լրյաները կարելի էին տեսնուիլ :

Բնութիւնը այս վիճակիս մէջ էր , երբ իպ-
րահիմ և Ատեփան ինքինքնին մուշտակներնուն
մէջ պլած իրենց յոդած անդամներնուն հանգիստ
տալու համար կենդանաբար քնոյ անկողնոյն մէջ
թաղած ով զիսէ ինչ կ'երագէին , քանի որ ես և
Վաթթէօ նստած անցեալ դիպուածներու յիշատա-
կութիւններով դիշերային դանդաղ ժամերը անզ-
դալի ընելու դրազեալ էինք երջանիկ և խաղաղ ա-
ռաւօտի մը դալուստը երադ եցնելու համար ։
Վաթթէօ իրուսաստանի դերիներուն վրայ իւր հա-
մասօտ տեղեկութիւնները տալէն յետոյ՝ քանի մը
վայրիկեան ճակատը շփելէն վերջը , այսպէս սկսաւ

յառաջանուլ :

Ամեն բան պատրաստ էր և ես Փեթրսպուր կեն զատուելու համար միայն յարմար պատեհութեան մը կ'ապասէի , և ժամանակս անօդուս չանցընելու , և կամ թէ ըսեմ՝ հայրենասիրական ծարաւիս տոչորումը զովացնելու համար , բաց ՚ի քրնանալու ժամանակէս ամեն ուրիշ ժամերս քաղաքին ամեն կողմերը կը շրջէի , ամեն հին և նոր և հայրաւոր շենքերը , պարտէզները , եայլն , տեսնելու , և անոնց վրայ քիչ կամ շատ տեղեկութիւն և ծանօթութիւն ստանալու համար : Քրօնշթափինարանը և նաւարանները Փեթրսպուրկի ամենէն երեելի շենքերուն կարդը պէտք են դասուին : Օտարական մը չի կրնար նայիլ առանց զմայլելու Փեթրսպուրկի հոչակաւոր եկեղեցիներուն և հասարաց շենքերուն վրայ . այս վերջիններուն մէջ ամենէն հոչակաւորը ձմեռուան պալատն է (1) . որմէ ետքը կու դան հիւանդանոցները , ուսումնարանները , որբանոցը , թատրոնները , և հին շենքերուն մէջ հոչակաւոր է մարմարինեսոյ պալատը , որն որ կատարին Բ . շինեց Օրլօֆին համար , որոյ մահուանէ վերջը կառավարութիւնը դրաւեց զայն , որոյ մէջ բաւական ժամանակ բնակեցաւ կոստանդին մեծ դուքսը : Գեղեցկութեան կողմանէ շատ նշանաւոր է ծառւրիսի պալատը , որն որ Բոթէմքինին կը վերաբերէր , որոյ մահուանէն վերջը կատարին Բ . զնեց զայն և ընծայեց իւր մէկ սիրելի բանակին :

Այս պալատին ամենամեծ զարգը իր փառաւոր

(1) Այս պալատին հիմնարկութիւնը Ուստիթրէլի գուքոր ձգեց Եղիսաբէթ կայսրուհին համար 1754 թի , որ լինց ու Եղիսաբէթի մահուանէ ութը առի վերջը :

ձմնուան պարտէզն է , որն որ թէ ընդարձակու թեամբ և թէ զեղեցկութեամբ խիստ զերազանց է ձմնուան պալատին պարտէզն :

Կատարինէի մահուանէ վերջը Պիօղոս այս պալատին մէկ մասը զինուորքներու ձմնուանց , և պարտէզն քովը ընթերցարան մը շինեց պաշտօնականց հաց համար : Այս ընթերցարանը Աստանիալաւս թաշդաւորին յիշատակարանին մէջ յիշուածին պէս ամբողջ զօրաց խումբ մը կ'ամփոփէր . Աշեքսանդր կայսրը այս պալատը նորոգելով զայն իւր առջե ձեկին մէջ գրաւ :

Չեմ կարող նաևս չըյիշել Ամառուան պարտէզն հարաւային կողմը շինուած պալատը , որ կը կոչուի կարմիր պալատ . Պիօղոս կայսրը կարմիրներով գարգարեալ տիկինի մը զեղեցկութեանը վրայ զմայլելով , անմիջապէս այս պալատը կարմիր ներսիւ տուաւ :

Ընդզիացի մը այս պալատին մէջ ստըտելով 8000 տեղ Պիօղոս կայսեր անուան առաջին դրերը համբած է : P . I .

Երբ պատկես ժամանակս կարելի եղածին չափ հաճոյական և միանդ ամայն օգտակար կ'ընէի , աշհա օր մը Փէթրսպուրի մթնոլորտը սկսաւ թանձրանալ թուխ անգերու խիտ առ խիտ իրարու վրայ գիզուելովք . . . անձրեւ սկսաւ ամենասաստիկ ընթացքով տեղալ . ոչ ոք կարող էր իւր տունէն կամ խանութէն դուրս ելլալ . փողոցներուն մէջ կենդանի էակ մը չիկար . զրեթէ ամբողջ քաղաքացիք բանտարկուած էին : Բնութեան այս ընթացքին մէջ սենեակիս պատուհանին առջե նստած էի սիրտս տիրութեամբ լեցուած , և հոգւոյս վրայ ձեռք մը ծանրացած զիս սաստիկ կը նեղէր , օտարերկրի մը մէջ անբարեկամ պանդուխտի մը ընա-

կան զկացմամբ խորհուրդս բռլը ըսվին իմ հայրեացս , ծնողացս և անցեալ կենացս վրայ դարձած երբ անձայն և անշարժ յափշտակեալ վիճակի մէջ նստածէի , սենեակիս դուռը երկու անդամ զարնուեցաւ . . . : Աստուած իմ , ով կընայ լինիլ , ըսի նստած աեղէս ցատկելով և դրան մօտենալով հաղիւ թէ կը խորհէի ի՞նչ ընելիքս առջի բաղ խիւններէն աւելի սաստիկ բաղխիւն մը սենեակիս դուռը շարժեց . . . : Բացի դուռը և ահա բարձրահատակ երիտասարդ մը ներս մտաւ , բարեեց զիս և վրայի վերաբկուն աթոռի մը վրայ նետելով և թողութիւն խնդրելով ինձմէ նստաւ նստարանի մը վրայ և կոթնելով ձեռքը աչքերուն վրայ տարաւ և սկսաւ մտածել :

Խոլոր այս եղածները ինձ համար անհասկանալի եին , թէ և չեմ կարող ուրանալ որ երիտասարդին կերպարանքը դողցուց հոգիս և ես քարացեալ արձանի մը նման կանգնած անոր վրայ կը նայէի և չէի զիտեր թէ ի՞նչպէս շարժիմ կամ խօսիմ :

“ Ե՞՛՛ Հոսաւ վերջապէս երիտասարդը տեսնելով որ ես ոչ շարժելու և ոչ ալ խօսելու ոչ կարաղութիւն ունիմ և ոչ նպատակ , “ կը յաւամ որ այսպիսի տիտոր օր մը որքան որ հիւր մը ունենալ չէիր յուսար , նոյնքան ալ ուրախ սկիտի լինիս առանձնութենէդ աղատելուդ համար . ինչու կանգներ ես , նստէ և հաւաստի եղիր որ իմ դալստեանը վրայ չի պիտի տրտմիս , և շատ կոչ պիտի լինիս որ նախախնամութիւնը մինչեւ այսօր զքեզ ամեն մահառիթ վտանգներէ աղատեց :

— Այս , երիտասարդ , ըսի ի՞նքզի՞նքս դտնելով , թէ և զարմանքս շարժեցաւ որ այսպիսի անձը եռոտ եղանակի մը և օրուան մը մէջ մէկը իմ սե-

նեակս եկտու , բայց շատ դոհ եմ և երջանիկ , վաշ
ուըն զի ես Փէթրսպուրկի մէջ օտարական պան
դուխտ մը լինելով , բնական է որ ինձ այցելու լի-
նելու հաճող աղնուականաց երախտապարտ լի-
նիմ , հետեւաբար ձեր դաշտասը . . . :

— Այո՛ , այո՛ , ըստ երիտասարդը աչուըները
լու մը երեսիս գարձընելով . սիսալած չեմ կար-
ծեմ . . . կրնաք ձեր հայրենիքը յայտնել ինձ “:

— Ինչո՞ւ չէ , ըսի սիրտս տրոփելով , իտա-
լիս է իմ հայրենիքս :

— Իտալիա՛ , դոչեց երիտասարդը այլայլելով ,
Աստուած իմ :

— Այո՛ , Իտալիա , ըսի երիտասարդէն աւե-
լի այլայլելով :

— Եւ ինչ է անունդ , հարցուց հիւրս ոտքի
ելլելով :

— Վաթթէօ , ըսի և ալ չէի դիտեր ինչ
ոլիտի խօսէի , երբ երիտասարդը բազուկները իմ
վզիս նետելով գոչեց “ Հայր իմ , հայր իմ ” :

Ա՛հ , լինչպէս հնարաւոր է ինձ ստորագրել
սրտիս այն վայրկենին զզայած զզացումները . . .
որդեկորոյս հայր մը երբ իւր զաւակը կը զանէ ,
ի՞նչ կը լինի անոր սիրտը . . . ով կրնայ բնաւ նը-
կարագրել , իմ զաւակս գտնելուս յանկարծական
ուրախութիւնէս շփոթած բառ մը չէի կարող ար-
տասանել . նմանապէս Խօսկէրթ հաղիւ “ հայր իմ ”
ըստու , և զոցուեցան շրթունքները Անխօս
ոնչարժ իրարու պլուտած կ'արտասուէինք մեք , և
այս քաղցր պլուտիլը թողուլ չէինք կարող
բայց երկար չի տեւեց , այս արտասուքը սրտերնիս
թեթեցուց և ոզի առինք իրարու երես նայելու ,
գարձեալ և դարձեալ մէկզմէկ համբուրելու :
Թէպէտե Խօսկէրթ զաւակս սասաիկ ուրախու-

թեան մէջ էր զիս զտնելուն համար , բայց և այն պէս կ'երենար թէ իւր սիրտը հանդիսաւ չէր , վասուն զի երբեմն երբեմն խորհրդածութիւն մը զայն կը յափշտակէր , և կը թողուր անոր դլուխը կուրծքիս վրայ իշնալու և աշուշները գետինը տնկելու :

Զաւակիս այս տրտմութեանը չէի կրնար դիմանալ , ուստի հոգի առնելով հարցուցի . “ Ոսպէրթ , ի՞մ մէկ հատիկ զաւակս , միթէ զիս դտնելուդ ուրախ չե՞ս , կամ թէ ուրիշ ի՞նչ շարժառիթ կրնայ գքեղ տրտմութիւն պատճառել :

— Ա՛հ , հայր իմ , սիրելի հայր իմ” , ըստ Ոսպէրթ Ճերմակ և վեհ Ճակատին վրայէն ձեռքը վար առնելով . յիրաւի այս օրս և այս գտումս զիս սաստիկ երջանիկ ըրաւ , բայց և այնպէս չեմ կրնար չի ցաւիլ երբ կը խորհիմ որ իմ անցեալ տարիներս անցան առանց քու ներկայութեանդ . արդեօք ես բան մի ըրած չիպիտի լինիմ որ քեղ վշտացունե : Ա՛հ , հայր իմ , դիտեմ ես բոլոր այն տխուր և անհաճոյ դիպուածները , որք զքեղ անշուշտ ստիպած ողիտի լինին պանդխառութեամբ կեանքը անցնելու , դիտեմ դանոնք և կը ցաւիմ , բայց չեմ կրնար խորհիլ թէ եթէ ես քու կամքիդ համաձայն չի վարուած թէ լինիմ , մինչեւ այսօր արգեօք զորովալից սիրադ որքան սիտի վշտանայ և զուցէ զիս տեսնելուդ զզում ընես ” :

Ոսպէրթի այս խօսքերուն վրայ թէև սիրտս քիչ չի խոռովեցաւ , բայց խորհելով թէ նա ինչ ալ ըրած լինի կրնամ ներել , ստիպեցի զինքը որ համառօտիւ մը նկարազրէ ինձ իւր անցեալը :

“ Հայր ” , ըստ Ոսպէրթինքինքը ուղղելով , չեմ կրնար կեղծ պատմութեամբ յանցանքներս ծածկել , պարտիմ պատմել ամենը :

“ Ոպանիոյ կտուավարութեան հոգատարութեամ ”

Ի ը կարելի եղածին չափ կրթուելով՝ ալ չուղեցի
երկար ժամանակ վատնել ուսման մէջ. ուստի հը-
քաժարուելով ամեն բարերարներէս՝ ուղղակի խտա-
լիա անցայ յուսալով որ գուցէ հօն կարենալ
տեսնել անոնք որք արեամք յարաբերութիւն ու-
նին ինձ, թէե ասոնց վրայ իմ հաւաքած տեղե-
կութիւններս անչափապէս անբաւական և ոչ գու-
հացուցիչ էին :

Հայրենակցացս անհոգ ութենէն և անմիաբա-
նութենէն աւելի փառամն Պօնաբարթի կրակին
առջեւ խանծուած հայրենիքս տեսայ ես տեսայ
զայն և կարեկցութենէս առաւել կատաղութիւնս
շարժեցաւ, օտար սուրեր զայն կտոր կտոր ըրած ի-
րենց անիրաւ իշխանութեան ներքե առած էին զայն,
և խտալացիք ընկճեալ դերիններու նման վատաբար
կը համբուրէին իրենց հայրերուն զաւկըններուն և
հարսերուն արիւնովը ներկուած ձեռքեր, բռնաւոր-
ներու ձեռքեր :

Մաթթէօի ձայնը սկսաւ դողդղաւ, և իւր
զաւկին խօսքերը կրկնելու մէջ մեծ դժուարութիւն
կը քաշէր, խեղճ ծերունի, որքան սիրաս տակն ու
վրայ եղաւ, երբ նորա ձայնը նուազ առ նուազ
իւր ներդաշնակութիւնը կորսնցնելով, բոլորովին
մարեցաւ անտառին բնական լոռութեան մէջ, թող-
լով որ վայող բուերուն ողբերը միայն թագաւորեն
զիշերային իշխանութեան մէջ, և արտասուքը անոր
բորբոսեալ այտերուն վրայէն վար կը դլորէին . .
արտասուքներ, որ յիրաւի մեծ արմէք ունէին, նե-
րելի է ամեն աչքի որ արտասուէ իւր հայրենեաց
թշուառութեան վրայ

Խմաստասիրութիւնը թող իւր բոլոր կարողու-
թեամբը աշխատի վանել մարդկային մտքէն հայ-
րենի սէրը, թող նա ուսուցանէ ամենուն աշխար-

Հաքաղաքի լինել. տակաւին հայրենասիրութիւնը չի պիտի ջնջուի ամեն հարազատ որտերուն մէջ անանկ կրակ մի է հայրենասիրութիւնը, որոյ դէմ ոչ իմաստասիրութիւնը, ոչ կրօնքը, և ոչ իսկ սուրբ կարող է ելլել և յաղթութիւն ստանալ աշոր վրայ ։ նուիրական է և նուիրական պարտի լինել ամեն մարդու սիրել իւր ծնած տեղը, ան տեղը, ուր կամփոփին իւր հարց գերեզմանները, գերեզմաններ, որոնց վրայ արտասուք թափելու համար մարդ հոն գտնուելու է միշտ : Քօնֆիկիւսի (1) սահմանաւոր գրութեան հետեւող գրեթե 300 միլեօն Չինացիք մեծ յանցանք և անօրենութիւն կը սեպեն իրենց նախահարց գերեզմանները չի հսկել և անոնց նուիրականութիւնը և սրբութիւնը չի յարգելը : “ Առոք են գերեզմանները ”, կ'ըսէ Եռունկ, և չիկայ աշխարհիս վրայ անանկ ապուշ աղդ մը, որ ակնածութեամբ չի նայի այն հողերուն վրայ, որք իրենց մէջ ամփոփած են իր հարց ուկորները :

(1). Քօնֆիկիւս և կամփուր բնիկ անունով Քունկ Ֆուց ծնած է Քրիստոնէ 550 տարի առաջ Չինաստանի Լունահանդին մ.ջ, որ հիմա Քիւֆօ Հէն կը կոչուի, և ժամանակակից էր Գիւթագորոսի . իր մանկութեան ժամանակը Քօնֆիկիւս բարորդին չեղօք էր մանկական խաղերու : և առած էր ինքվինքը բարօյական և քաղաքական ուսմանց . ուստի իւր դրութիւնները բարօյական և քաղաքական ուսմանց իմաստասիրական դրութիւնները ուղղել և արմաստաքի խիել Եռ և Ըն հին թագաւորաց իմաստակար ոկրքունքները : Ամենէն դարմանալի գտար որ տուաւ նա՝ այս է, “ Ըսէ ուրիշներուն անանկ ինչպէս որ դու կուզես որ անանք քեզի ընեն ” : Քօնֆիկիւս մեռաւ Եօթանասուն և երեք տարեկան . և սյուր 2000 տարիէն աւելի է որ կը յարդուի նա Չինացը մեծ աղջին մէջ :

Հաղիւ Այաթթէօ սկսաւ նոր ոյժ առնուլ իւր
պատմութիւնը շարունակելու , ահա խաւարին մէջէն
ձայն մը մեղ շուրբեցուց և առանց ժամաւ
նակ տալու մեղ ահա բարձրահասակ անձ մը ինկաւ
ծնկան վրայ Այաթթէօի առջեւ գոչելով :

“ Եերէ , հայր , քու անառակ զաւկիդ , և ա-
նոր անցեալը ուրիշներու պատմելէն ալ դադարէ ” :

Վաթթէօ բոլորովին կորսնցնելով ինքզինքը ,
անմիջապէս իւր բազկաց մէջ առաւ զայն և հազար
համբոյրներով կ'ապահովցնէր իւր որդին թէ ինքը^ը
միշտ ներած է անոր :

Բայց ժամանակը լուսւթեամբ չէր կրնար անց-
նիլ , մարդս խօսելով կը բացուի :

“ Բայց ըսէ ինձ , իմ Ոսպէրթս , ըստ
Այաթթէօ , ի՞նչպէս դտար զիս :

— Ի՞նչպէս դտայ , պատասխանեց Ոսպէրթ սըր-
տին այլայլութիւնը զսպելով , մէկ ժամէն աւելի է որ
մտիկ կը նէի քու պատմութեանդ , և աւելի շուտ կը
ներկայանայի քեզ , եթէ ընկերս չի խրկէի որ աս-
կից կէս ժամ չեռի զտնուող ընկերներնուս երթայ
և իմանայ թէ ի՞նչ նոր բան անցած է այս գիշեր .
Խրկեցի զայն , հայր իմ , և անմիջապէս քու քովդ-
եկայ խմայնելու որ գուք պարտիք անմիջապէս չե-
տեիլ ինձ , որ ձեզ ապահով տեղ մը տանիմ , որ
ետք կարենամ զձեղ բոլորովին ազատել , ուստի
ելքք , շուտ ըրեք , ալ մի խօսիք և չետեցեք
ինձ ” :

Իպրահիմ և Ատեփան արդէն արթնցած էին ,
ուստի ամենքնիս մէկէն ձիերնիս ետենուս քաշելով
սկսանք հետեիլ Ոսպէրթին , որն որ հին գ վայր-
կենի հեռաւորութեամբ զմեղ ձորի մը մէջ ապա-
հով տեղ մը տարաւ , և ապսպրելով մեղ որ բնաւ-
ձայն չի հանինք , հեռացաւ :

Արդէն զիշերուան մեծ մասը անցած էր, երբ
Ոօպէրթ արտորալով մօտեցաւ մեզ . . . : Իմ սիրա-
տըս արդէն խիստ անհանդ իստ էր, սէր, երկիւղ
և կասկած իրար կը յաջորդէին կուրծքիս մէջ, և կար-
ծես հոգւոյս մէջ կ'իմանայի թէ Ելիզա վտանգի
տակ է :

" Արդէն ամեն բան լմնցեր է, ըստ Ոօպէրթ,
Ելիզա Համիտի Ճիրաններուն մէջն է :

— Ելիզա Համիտի Ճիրաններուն մէջ, դոչեց
Վաթթէօ, իմ մեռելաղ ոյն դէմքիս վրայ իւր աշ-
ւըները տնկելով :

Եթէ կենաց մէջ կայ վայրկեան մը, ուր մարդ
կային ամեն զզացմունք կը մեռնին բաց 'ի վրէժ-
ինդրութենէ, ան ալ այս վայրկեանս էր :

Կատաղութիւնը տիրեց սրտիս մէջ, շունչս կը
հատնէր և մեծ գժուարութիւն կը քաշէի ուր և ինչ
վիճակի մէջ լինելս զիտնալու համար, Խղրահիմ
կանգնած ատամունքը կրատելով կը մրմրար, և
Ստեփան ինձ կը մօտենար :

Ոօպէրթ շուարած էր և ինչ խօսելիքը կարսն-
ցուցած, իւր բերած լուրին ամենուս ալ վրայ ըրած
ներդործութիւնը կարծես չէր կրնար հասկնալ,
բայց վերջապէս տեսնելով որ ոչ մէջերնիս բերան-
նիս բանալու կարօղութիւն ունիմք, ըստ ինձ .
“ Գիտեմ, ո՞ւ երիտասարդ, որ Ելիզա քու սիրա-
հարդ էր :

— Եւ քու ալ աղջիկդ, սրատասխանեց Վաթ-
թէօ :

— Իմ աղջիկս, հայր, Ելիզա իմ աղջիկս . . .
ըստ Ոօպէրթ :

— Քու աղջիկդ, այս, Եւ իմ իմ քոռջս, և
քու ասկորինաւոր ամուսնոյդ աղջիկը . հիմա
կը տեսնեմ որ երկինք զիս չարազուշակ Ճակատա-

դրի մը համար ստեղծած է ", պատասխանեց Այսթւ
թէօ : Քարացաւ Ուոպէրթ , և իւր անցեալ
յանցանքները կորսուած տեսաւ իւր ներկայ ըն-
թացքին մէջ :

ԵԵ .

ԱՐԱՆՄԱԽԵՎԻ ԵՒ ՄԱՀ

Երբեմն միաաեղ երբեմն իրարմէ զատ ան-
տափին ամեն կողմերը կը շրջէինք , բայց 'ի զուր
կ'ելլէր ամեն աշխատութիւննիս . մանաւանդ ես
իմ ընկերներէս բոլորովին հեռանալով անտափին
անդնդախոր ձորերուն յատակները կ'իջնայի և ար-
տասուելով կը փնտոէի Ո՞վ աչ ,
ի՞նչ անուն տամ անոր թող ներէ ինձ
աշխարհ եթէ զայն հրեշտակս կոչեմ ֤ հրեշ-
տակս , այո՛ , որ այսօր իւր կատաղի թշնամեաց
ձեռք մատնուած էր՝ իւր անծանօթ հօրը դաւա-
գրութեամբը , Ուոպէրթի , որ չի ճանչնալով Ելիզան
զայն Ճամփատի կրից զոհ մը լինելու համար աշխա-
տած էր . և այժմ իւր զ լիսուն մազերը փետտելով
կը փնտոէր իւր մատնած աղջիկը , բայց չէր կա-
րող զանել : (1) Անմիսիթար էինք ամենքնիս ալ ,
սոսկալի անմիսիթարութիւն

(1) . Ուոպէրթ իւր հօրը Մաթթէօի հետ խտալիս գացեր
էր . և հան Սաթթէօի առանց իմ ցնելու ամուսնացեր
էր իւր հօրը քրոջը Աէլիին հետ , որն որ ծնած է եղեր
Մաթթէօի խոալիսայէն զատուելէն վերջը . բայց նա հա-
զիւ իւր մանկութեան շընմոր լբացուցած բաժնուեր է
իւր մօրը կուրծքէն անոր մահուան պատճառաւ . քիչ
մը առեն հայրը խնամեր է զայն . բայց նորա ալ կեամքը
վերջանալով , Աէլի կուսանց մը իրկուեր է . ուր առեն

Արդեն լուսափայլ արփեոյ շառաւիղները
քարձրաբերձ ծառերուն տերեւները ճեղքելով,
անտառը կը լուսաւորէին, քանի որ ես միայնիկ
կանդնած, յուսահատած խոր թախծութեան ծոցը
յափշատակուած ժայռի մը եղբէն վար աչարկու ան-
դունդի մը մէջ կը նայէի . . . ահա ձայն մը . .
Ճիչ մը ճեղքեց կուրծքս . բայցի աչուըներս . . .
հեռուն մացառներու մէջ տնկեցի զանոնք . . .
“Ելիղա” . . . ան էր . . . “երկինք, օգնէ ինձ”,
դոչեցի և սըսայ զայն աղատելու կամ միատեղ
մեռնելու . . . Ոտնաձայն մը կը լսէի ետևէս . . .
ես կը վաղէի . . . հասայ և ինկայ ծնկան վրայ
Ելիղաի անշունչ գիտին քով . . . եկաւ Խպրա-
հիմ . . . անցաւ քովէս և աներեւութացաւ . . .
վեր վերցուցի անզամ մը աչուըներս, արտասուա-
լից և կարմրած աչուըներս . . . Վաթթէօ, Որո-
պէրթօ, Ատեփան և Խպրահիմ . ամենքն ալ հոն
էին . . . Ելիղա կը բանար աչուըները և երկիւ-
ղալից դարձեաւ կը դոցէր զանոնք . . . ամենքնիս

տեսակ ուսում և կրթութիւն առնելէն վերջը՝ իւր առ
ոքրինաւ որ ու խոր կարեր և Ռօպէրթի հետ ամսւնա-
ցեր է, բայց կարճ ժամանակի մէջ Վաթթէօ իմանագով
իւր որդւոյն ամսւնաւթիւնը, աշխատեր է իմանալ իւր
հարսին ովլ լինելը, և խեղճը որչափ տագնառէր է երբ
գատէր որ իւր Ռօպէրթօ զաւակը ամսւնացէր է իւր էկի
քրոջը հետ, մէկէն իրազութիւնը իմացուցեր է Ռօպէր-
թօին Հայր և որդի մէկէն կ'որոշեն որ
Ռօպէրթօ ալ շերթոյ իւր հարսին քով . և Վաթթէօ
առա պատմութիւններով հաւատացնէ զայն թէ Ռօպէր-
թօ մեռած է . . . Ռօպէրթօ անմիջապէս կը հեռա-
նայ Խտալիայէն, Վաթթէօ ամեն վարպետութեամբ կը
համոզէ իւր քոյրը թէ Ռօպէրթօ մեռած է . Էկի շատ
կը վշտանայ, և շուղելով ալ երկար ատեն մնալ Խտալիա
կու գայ Տաճկուատն և կը բնակի վառնա . իսկ Վաթթ-
էօ շատ ուրիշ երկիրներ ալ շուղելով կու գայ իւր քրո-
ջը, Բրագէս որ գիտեն ընմելուուք .

ալ յիմարացած ինչ ընելիքնիս չէինք զիտեր :

“ ԱՇ , Լիլիղա , կըսէի զայն գրկիս և բաղկացըս մէջ առած , Լիլիղա , ես եմ , զիս շե՞ս ճանչնար ”:

Ան կը նայէր իմ աչքերուս մէջ . . . ա՛չ , ի՞նչ նայուածք . . . կ'երենար թէ կը խորհէր . . . այս , կը յիշէր . . . “ Վրմնակ ” , զուեց և դարձեալ զոցեց աչուրները . . . դարձեալ բացաւ “ Լիլիղա ” , ըսի դարձեալ արտասուքս անոր կուրծքին վրայ թափելով . . . չորս կողմը սկսաւ նայիլ ան , մէյ մը Վաթթէօի վրայ կը տնկէր աչուրները , մէյ մը Ուօպէրթօի , և մէյն ալ . . . ո՛չ . . . իմ աչուրներուս մէջ կը նայէր . . . Կուզէր խօսիլ ան , բայց չէր կընար . . . : Կը թողուր զլուխը կուրծքիս վրայ . . . բայց կարճ կը լինէր իւր հանդիսաւ , կ'արթնար մէկէն զողալով և “ աղաւէ զիս ” զուելով ինձ կը պլուտէր . . . :

“ Իմ քովս ես , Լիլիղա ” , մի վախնար , կը դոչէի ես . . . հաղար համբոյրներով զայն միսիթարելու կ'աշխատէի . . . :

Վերջապէս դատաղութիւնը վրայ հասաւ , ճանչցաւ ամենքնիս ալ . . . բայց կարծես թէ այս ճանաչումը աւելի վիրաւորեց զինքը . մէկէն ելաւ բաղկացս մէջէն և կ'ուզէր փախչիլ . բռնեցի զինքը և զուեցի . “ Ուր , Լիլիղա , ուր կ'երթաս :

— Թա՞ղ զիս , ըսաւ նա ողորմելի ձայնիւ , ա՛չ , Վրմնակ , ալ ես քուկդ չեմ կընար լինիւ :

— Իմս չե՞ս կընար լինիւ . ա՛չ , Լիլիղա , ներէինձ , աղաղակեցի ծնկան վրայ իյնալով :

— Ելի՞ր ” , ըսաւ նա . . . և ձեռքէս բըռնելով նատաւ , և քանի մը մանրերորդ լուռ թեան մէջ թաղուելէն վերջը՝ դարձուց իւր աչուրները երեսս և մեղմ ձայնով մը ըսաւ . “ Զէ , Վր-

մենակ , ալ ես քուկդ չեմ կրնար լինիլ . . . վա .
սընդի կաղապառուեցայ ես այն մէկ հատիկ օժիտէն ,
որ ամենէն աւելի նուիրական էր ինձ համար . . . :
Համբատ դողցաւ ան ինձմէ՞ ” . . . : “ Առաղեցաւ լըլի-
զա և ինկաւ . . . : Ենգամ մ’ալ նայեցաւ , կ’ու-
զէր բան մ’ալ ըսել , չի կրցաւ և ահա մահուան
սառւերով ծածկուեցու անոր դէմքը , և իւր մոխ-
րազոյն պրկունքները դոցուեցան

• • • • •

Գիշերային խաւարի մէջ հանդարտ քայլերով
լըլիզյի դերեզմանին վրայ ինկած կարտասուէի ես
. . . հոգւոյս դառն կսկիծէն թէև կարող չէի
բառ մի արտասանել , բայց սիրտս լոռւթեամբ
կը պաղատէր երկնից որ իմ ալ կեանքս վերչա-
ցընէ կը թանայի ես իմ արտասուքովս
լըլիզյիս շիրիմը վեր կ’ուզէի վերյնել
աչուրներս , վեր երկինք կ’ուզէի նայիլ Եր-
կինք . . . ահա Ասթինիկ քովս կանդնած էր :

